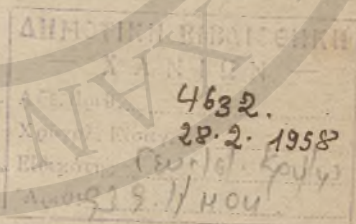

Ι. Δ. Μουρέλλου

Ἐπίτομη
Ἱστορία τῆς Κρήτης

Ἐκδοσις ΝΙΚ. ΑΛΙΚΙΩΤΗ
Ἡράκλειον Κρήτης

Δήλωσις

Πᾶν ἀντίτυπον φέρει τὴν ἰδιόχειρον ὑπογραφήν μ.-υ.

Δὲν ἐπιτρέπω ἀνατύπωσιν; μήτε τοῦ ὅλου, μήτε μέρους τοῦ ἔργου ἄνευ γραπτῆς ἀδείας μου, ὡς ἐπίσης δὲν ἐπιτρέπω καὶ ἀναδημοσίευσιν μηδεμιᾶς τῶν εἰκόνων, ποῦ ἀποτελοῦν ἰδιοκτησίαν μου, ὡς κατασκευασθεῖσαι εἰδικῶς διὰ τὴν μεγάλην «Ἱστορίαν τῆς Κρήτης» ἧς ἡ ἔκδοσις δὲν ἀπεπερατώθη εἰσέτι.

Ο ΣΥΓΓΡΑΦΕΥΣ

Πρόλογος

Ἐθεώρησα ὑποχρέωσί μου νὰ συγγράψω τὸ μικρὸ αὐτὸ βιβλίον, γιὰ νὰ ἄρω μιὰ ἀσεβῆ ἀδικίαν, ποῦ γίνεται τώρα καὶ ἑκατὸ χρόνια εἰς βάρος τῶν ἡρώων τῆς Κρήτης.

Οἱ Ἕλληνες ἱστορικοί, εἴτε ἀκουσίως, εἴτε ἐκουσίως, παρέλειψαν ὡς τώρα νὰ ἀναφέρουν τοὺς Κρητικούς ἀγῶνας καὶ νὰ ἀπονεύμουν τὴν τιμὴν ποῦ δικαιοματικά ὀφείλεται εἰς τοὺς ὑπερόχους ἡρώας τῆς Κρήτης, ἀπέφυγε δὲ καὶ ἡ ἐπίσημος καὶ διδασκομένη Ἑλληνικὴ Ἱστορία ν' ἀναφέρῃ σχετικὰ μὲ τοὺς ἀγῶνας τούτους καὶ ν' ἀναγράψῃ ἔστω καὶ χρονογραφικῶς τὰς μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τῆς ἀνεξαρτησίας ἀλλεπαλλήλους Κρητικὰς ἐπαναστάσεις.

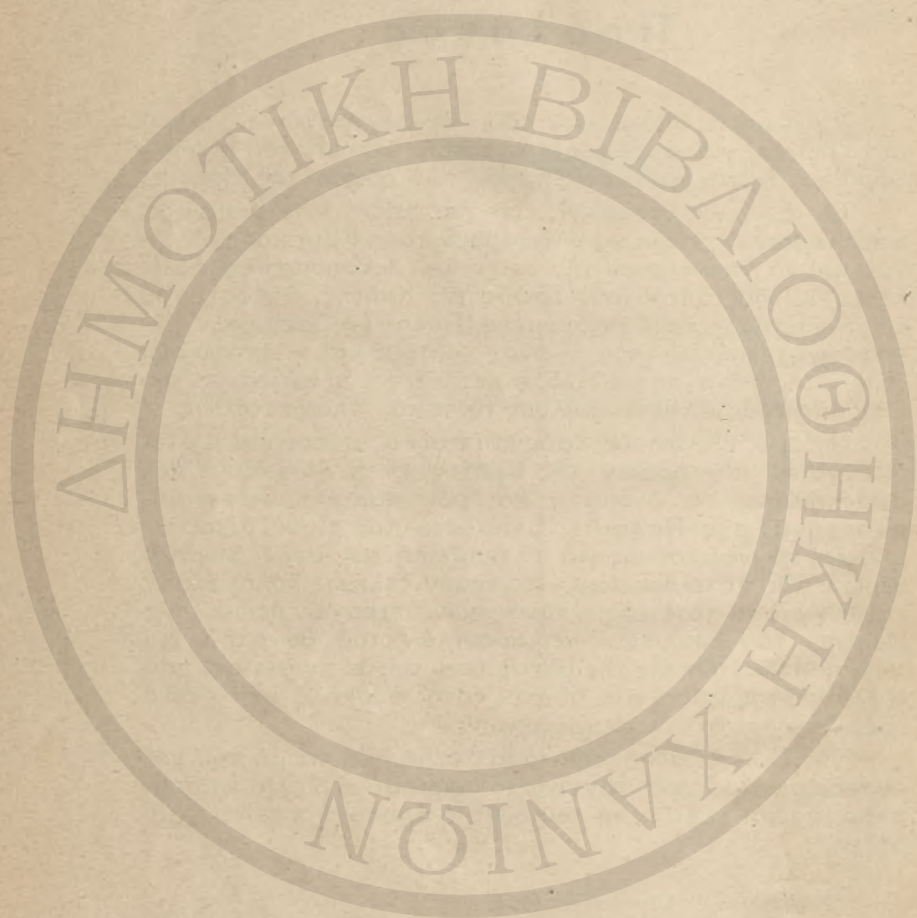
Ἔτσι ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς καὶ μαζί μ' αὐτὸν καὶ αὐτοὶ οἱ ἔγγονοι τῶν ἡρώων τῆς Κρήτης, ἐν ᾧ γνωρίζουν καὶ ἀποστηθίζουν τὰ ὀνόματα καὶ τῶν παραμικροτέρων ὀπλαρχηγῶν τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος—ποῦ εἶναι ἄξιοι τιμῆς καὶ εὐγνωμοσύνης γιὰ τὴ συμβολὴ των στὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς πατρίδος των,—ἀγνοοῦν τελείως τὰ ὀνόματα καὶ δὲν εἶδαν ποτὲ τὰς εἰκόνας τῶν ὑπερόχων ἡρώων τῆς Κρήτης, τῶν θρυλικῶν περιφρονητῶν τοῦ θανάτου καὶ τῶν συντελεστῶν εἰς τὴν διατήρησιν τῆς θείας ἐστίας, ποῦ ἡ φλόγα τῆς μᾶς ἔγινε ὀδηγὸς στὸ δύσκολο καὶ στενὸ δρόμον τῶν μεγάλων πεπρωμένων.

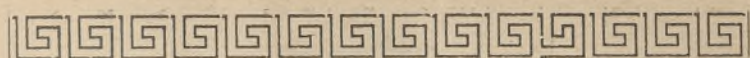
Τὴν ἔλλειψιν αὐτὴν, τὴν τόσο ἀσεβῆ, γιὰ νὰ μὴ τὴν χαρακτηρίσω ὠμότερα, ἔρχεται τὸ μικρὸ αὐτὸ βιβλίον νὰ συμπληρώσῃ καὶ ἐλπίζω νὰ τοῦ δοθῇ ἡ προσοχὴ ποῦ τοῦ ἀρμόζει.

Ἡράκλειον 1 Αὐγούστου 1934

Ὁ συγγραφεὺς

Ι. Δ. ΜΟΥΡΕΛΛΟΣ

Ἱστορία τῆς Κρήτης

Προλεγόμενα

Ἡ Κρήτη εἶναι μία νῆσος, πού ἂν καί λέγεται Μεγαλόνησος, μόλις φθάνει στό δέκατο πέμπτο τῆς ὅλης ἐλευθέρας Ἑλληνικῆς γῆς. Για νά ἐννοήσετε εὐκολώτερα τή μικρότητά της ἀρκεῖ νά μάθετε πῶς ἡ ἕκτασί της φθάνει στό ἕνα χιλιοτριακοσιοστό τῆς Εὐρώπης καί στό ἕνα δεκαοκτάκις χιλιοστό τῆς ὅλης στερεᾶς τῆς γῆς.

Κι' ὅμως ἡ μικρῆ αὐτῆ νῆσος, πού στόν παγκόσμιο γεωγραφικό χάρτη μόλις διακρίνεται σάν μικρὸ γεωγραφικὸ σημεῖο, ἔχει μιὰ πολὺ μεγάλη ἱστορία. Ἡ ἱστορία της εἶναι γεμάτη ἀπροσδόκητες διακυμάνσεις ζωῆς καί νάρκης, φωτὸς καί σκότους, χαρᾶς καί πόνου, εὐτυχίας καί ὀδύνης.

Τό νησί τῆς Κρήτης δέν ἐνδιαφέρει τοὺς Ἕλληνας μόνο, ἀλλὰ ὅλο γενικῶς τὸν κόσμο, γιατί σ' αὐτὸ πάνω δημιουργήθηκε κ' ἔζησε ἕνας ἀπὸ τοὺς πρώτους μεγάλους πολιτισμούς. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς πρέπει νὰ ναι ὑπερήφανοι ὅσοι γεννηθῆκανε πάνω στὴν ἐνδοξη αὐτῆ γῆ.

Ἡ ἱστορία τῆς μικρᾶς αὐτῆς γῆς θὰ μπορούσε ν' ἀποτελέσει στὴν ἔρευνά της σκοπὸ ἀποκλειστικὸ μιᾶς ὀλόκληρης ζωῆς ἐνὸς ἐμψυχωμένου ἱστορικοῦ ἐπιστήμονα. Τόσο μακρὰ καί πολυσύνθετη παρουσιάζεται μετὰ τὰ ὄρια τῆς πολύμορφης ἐρεύνης της, πού διαρκῶς μεγαλώνουν. Πρὸ ὀλίγου ἀκόμα ὁ ἀρχαιολόγος Ἔβανς ἀπέδειξε ὡς ἀναμφισβήτητη τὴν Κρητικὴ ἐπίδρασι πάνω σ' ὅλο τὸν ἄλλο Ἑλληνικὸ πολιτισμὸ κατὰ τὴν προϊστορικὴ περίοδο. Ἀλλὰ

καί πρό μικροῦ ἀκόμα χρόνου ἢ μελέτη, ποῦ ἔκαμαν οἱ σοφοὶ ἀρχαιολόγοι ἐρευνηταί πάνω στά ἐνδύματα τῶν προϊστορικῶν λαῶν τῆς Σκανδιναυϊας, ἀπέδειξε ὡς ἀναμφισβήτητη τὴν ἐπίδρασι τοῦ Κρητικοῦ Μηνωϊκοῦ πολιτισμοῦ καί στοὺς μακρυσμένους αὐτοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς. Αἱ τελευταῖαι Σκανδιναυϊκαὶ ἀνασκαφαὶ ποὺ ἔφεραν στὸ φῶς τάφους τῆς ἐποχῆς τοῦ ὀρειχάλκου (δηλ. τρεῖς χιλιάδες χρόνια πρό Χριστοῦ) ἔφεραν καί στὴν ἐπιφάνεια τῆς ἐρεύνης δυὸ ἄριστα διατηρουμένους σκελετοὺς, ποὺ ἀνήκουν στὴν ἀντίστοιχο Κρητικὴ ἐποχῇ. Ἀπὸ τῆ σύμπτωσι αὐτῇ φαίνεται ἡ προϊστορικὴ ἐπίδρασι τοῦ Κρητικοῦ πολιτισμοῦ καί στά πιὸ βόρεια καί μακρυσμένα σημεῖα τῆς εὐρωπαϊκῆς γῆς καί σὲ ἐποχὴ μάλιστα ποὺ κανέναν ὡς τώρα δὲν τὸν εἶχε ὑπολογίσει ὡς συντελεστὴ ἐκπολιτισμοῦ ἄλλων βορείων λαῶν καί δὲν εἶχε ὑποψιασθῆ τὴν ἐπίδρασί του.

Γιὰ νὰ κλείσωμε μέσα στὸ μικρὸ αὐτὸ βιβλίον τὴν ἱστορίαν ἐνὸς τέτοιου λαοῦ μὲ τὴν πανάρχαιαν ἐκπολιτιστικὴν δρασί του, εἶναι δύσκολο, γι' αὐτὸ θὰ προσπαθῆσωμε νὰ σημειώσωμε τίς κυριώτερες γραμμὰς τῆς κινήσεως καί τῆς ζωῆς του, παραλείποντας τίς λεπτομέρειες, ποὺ θὰ πολυμεγάλωναν τὸ ἔργο μας αὐτό.

Ἡ ἱστορία τῆς Κρήτης, ὅπως ἔχει ἐρευνηθῆ ὡς τώρα ἀπ' τοὺς ἀρχαιολόγους καί ἱστορικοὺς, χωρίζετε σὲ τρεῖς μεγάλες περιόδους. Δηλαδή στὴν προϊστορικὴ, στὴ Μινωικὴ καί στὴν ἱστορικὴ.

Ἄλλὰ προτοῦ κάμωμε λόγο γιὰ τίς τρεῖς αὐτὲς περιόδους, πρέπει νὰ ρίψωμε μιὰ, ἔστω καὶ γρήγορη, ματιὰ στὴ μυθολογία τῆς.

Μυθολογία

Ἡ Κρήτη εἶχε πολλὰ ὀνόματα. Ἐλέγετο Ἰδαία ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς νύμφης Ἰδης ἀπ' αὐτὴν ὁ Ζεὺς ἐγέννησε τὸν Κρητᾶ. Ἀπὸ τὸν Κρητᾶ ἐλέγετο ὅτι ὠνομάσθη ἡ νῆσος Κρήτη. Τὴν ἔλεγαν καὶ Δολιχὴ ἀπὸ τὸ μακρὸ σχῆμά της καὶ Χθονία ἀπὸ τῆ Θεᾶ Δήμητρα, ποὺ ἐλατρεύετο στὴν Κρήτη, Ἀερία γιὰ τὸ κλίμα της, Κουρητις ἀπὸ τοὺς Κουρητῆς της, Τελχινία ἀπὸ τοὺς πρῶτους κατοίκους της ποὺ ἐλέγοντο Τελχῖνες, ἀπὸ ἄλλους ὅμως λέγεται ὅτι

ώνομάσθηκε Κρήτη από μιὰ νύμφη τῶν Ἑσπερίδων καὶ ἀπὸ ἄλλους ὅτι ἦταν κόρη ἐνὸς τῶν Κουρήτων ποῦ ἐνυμφεύθη τὸν Ἄμμωνα, σὰν κάποτε κατέφυγε στὴ νῆσο καὶ ἴδρυσε δικό του βασιλεῖο.

Στὴ γραφῆ τὸ ὄνομα τῆς Κρήτης φέρεται ὡς Κάφτορ καὶ ἀπαντᾶται ἀπὸ τοὺς Ἀνατολιστάς· σὲ κάποιο χειρόγραφο τῆς ἐποχῆς τοῦ δυνάστου τῆς Ἀσσυρίας Σαργῶν τοῦ Β΄.

Ἐνα ἀπὸ τὰ πολλὰ ὀνόματά της ἦτο Μάκαρις ἢ Μακαρόνησος ἢ Νῆσος τῶν Μακάρων, δηλαδὴ νῆσός, ποῦ ἦταν κατοικημένη ἀπὸ εὐτυχεῖς ἀνθρώπους.

Ὁ Μίνως

Ἐνας ἀπὸ τοὺς πιὸ μεγάλους συντελεστὲς τῆς εὐτυχίας της, ποῦ γι' αὐτὴν τὴ ζήλευαν οἱ ἄλλοι λαοί, ἦταν καὶ ὁ Μίνως, ὁ μέγας βασιλιάς τῆς Κνωσοῦ. Ὁ Μίνως κάθε ἐννιά χρόνια ἀνέβαινε στὴν Ἴδη, τὸ ψηλὸ βουνό, ποῦ λέγεται σήμερα Ψιλορείτης, καὶ μιλοῦσε μαζί μὲ τὸ Δία, τὸ Θεὸ τῶν Θεῶν. Ἀπὸ τὸ Δία ἔπαιρνε κάθε ἐννιά χρόνια τὴν ἀνανέωσι τῆς ἐντολῆς, ποῦχε νὰ βασιλεύῃ στὴν Κνωσό.

Στὸ ὄροπέδιο τῆς Ἰδης, στὴ σημερινὴ Νίδα, εὐρίσκειται τὸ Ἰδαῖον Ἄντρον ὅπου, ὡς λέει ἡ μυθολογία, ἀνατράφηκε ὁ Θεὸς τῶν Θεῶν, ὁ Ζεὺς. Ἐκεῖ ἐμεγάλωσε μὲ τὸ γάλα μιᾶς ἱερῆς αἴγας, τῆς Ἀμαλθείας, καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τῶν Κουρήτων, ποῦ σὰν ἔκλαιε κτυποῦσαν τὰ ὄπλα των, γιὰ νὰ μὴ ἀκούῃ τὰ κλάματά του ὁ πατέρας του ὁ Κρόνος. Ὑπῆρχε χρησμὸς πὼς ἕνας γυιὸς τοῦ Κρόνου θὰ τὸν ἐξεθρόνιζε καὶ θὰ καταλάμβανε τὴν βασιλεία τῶν Θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Κρόνος γιὰ νὰ προλάβῃ τὴν ἐκθρόνισίν του, ὅσες φορές ἡ γυναῖκά του ἡ Ρέα γεννοῦσε, ἔτρωγε τὸ παιδί του. Ἡ Ρέα, γιὰ νὰ γεννήσῃ κρυφὰ ἀπὸ τὸ Δία, κατέφυγε

Οἱ τρεῖς δικαστὲς τοῦ Ἄδου
ὁ Ραδάμανθυς, ὁ Μίνως
καὶ ὁ Αἰακός.

στό Δικταίο "Αντρον, πού βρίσκεται πάνω στο Λασηθι κοντά στο Ψυχρό. "Αμα γέννησε, ἔφερε τὸ βρέφος στό "Ιδαίο "Αντρον, καί τὸ ἐνεπιστεύθηκε στους Κουρήτες ὡσου ἐμεγάλωσε.

Στὸ "Αντρον λοιπὸν αὐτὸ συναντοῦσε ὁ Μίνως τὸ Δία κάθε ἐννιά χρόνια. Στὴ θεία αὐτὴ ἐπικοινωνία ἡ μυθολογία ἀπέδωκε τὴν ἀρτιότητα τῶν Κρητικῶν Νόμων, πού σὲ πολλὰ ἐμιμήθηκαν καί οἱ Σπαρτιάτες μετὸ Λυκοῦργο καί οἱ Ἀθηναῖοι μετὸ Σόλωνα. Ἡ εὐνοία τοῦ Θεοῦ γιὰ τὸ Μίνωα ἐξηκολούθησε καί μετὰ τὸ θάνατό του καί γι' αὐτὸ ὥρισε κι' αὐτὸν καί τὸν ἀδελφὸ του Ραδάμανθυ ὡς δυὸ δικαστὲς ἀπὸ τοὺς τρεῖς τοῦ Ἄδου. Ὁ τρίτος ἦταν ὁ Αἰακός.

Κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ Μίνωος ἡ Κρήτη ἔφθασε σ' ἓνα ἀξιοσημεῖωτο πολιτισμό, πού διατηρήθηκε μακρότατο χρόνο.

Παράστασις πάνω σὲ βάζο, πού ἀναπαριστάνει τὸ θάνατο τοῦ φύλακα τῆς Κρήτης Τάλω. Ἡ ἥρωϊς Κρήτη φεύγει τρομαγμένη μπρὸς στους Ἀργοναυτές.

Ἡ Κρήτη εἶχε δώσει στό Ἑλληνικὸ πάνθεον πολλοὺς καί μεγάλους θεοὺς, γιὰ τοῦτο λέγεται πὼς εὐνοήθηκε ἀπὸ τοὺς Θεοὺς καί ἐν ᾧ εἶχε πάρα πολλὰ καί πυκνὰ δάση, δὲν εἶχε δηλητηριώδη ἔρπετά. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο οἱ Θεοὶ εἶχαν ὀρίσει τὸν Τιτάνα Τάλω, νὰ περιτρέχη νύκτα καί μέρα τὸ νησί καί νὰ τὸ προφυλάσῃ ἀπὸ κάθε ἐχθρική ἐπιδρομή.

Ἡ μυθολογικὴ παράδοσις ἀναφέρει καί ἄλλο Μίνωα, κάποιον σκληρὸ κατακτητὴ, ποῦχε γυναῖκά του τὴν ἐρωτοπαθεῖ Παισιφάη. Στὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Μίνωος αὐτοῦ, οἱ Ἀθηναῖοι, πού εἶχαν σκοτώσει τὸ γιό του Μενέλαο, ὕστερα ἀπὸ καταστρεπτικὸς γι' αὐτοὺς

πολέμους, καταδικάσθηκαν νά φέρουν κάθε χρόνο ἑπτὰ νέες καί ἑπτὰ νέους στό Μινώταυρο, ἕνα τέρας πού ἦτο κλεισμένο στό Λαβύρινθο. Ὁ Μινώταυρος, ὡς μυθολογεῖται, ἦταν παιδί τῆς γυναίκας τοῦ Μίνωος Πασιφάης καί τοῦ ἱεροῦ Ταύρου, πού ἐλάτρευαν ὡς Θεοί οἱ Κνωσιοί.

Κατά τή βασιλεία τοῦ Αἰγέως στάς Ἀθήνας ὁ γιός του Θησεύς ἐζήτησε νά συμπεριληφθῆ στους ἑπτὰ νέους, πού θ' ἀπέστελλαν οἱ Ἀθηναῖοι στήν Κρήτη ὡς θύματα γιά τὸ Μινώταυρο, γιατί ἤλπιζε νά τὸν νικήσῃ καί ν' ἀπαλλάξῃ τὴν πατρίδα του ἀπὸ τὸ βαρὺ κ' ἐξευτελιστικὸ φόρο τῆς.

Ὁ Αἰγεὺς ἀναγκάσθηκε ἀπὸ τὴν ἐπιμονὴ τοῦ ἥρωϊκοῦ γιοῦ του νά τὸν ὀρίσῃ κι' αὐτὸν μέσα στήν ἀποστολή, ἀλλὰ παράγγειλε, ἂν ὁ γιός του σκότωνε τὸν Μινώταυρο, σὰν θὰ γύριζαν πίσω μὲ τὸ καράβι, ν' ἀνταλλάξουν μὲ ἄσπρα πανιά τὰ μαῦρα πού τοῦβαλαν σὰν μετέφερε τὰ θύματα στήν Κρήτη.

Πραγματικὰ ὁ Θησεύς μὲ τὴν βοήθεια τῆς Ἀριάδνης, τῆς κόρης τοῦ Μίνωος, πού τὸν ἐβοήθησε νά μπῆ στό Λαβύρινθο, νά σκοτώσῃ τὸ Μινώταυρο καί νά βγῆ ὀδηγούμενος ἀπὸ τὸ μίτο, πού τοῦ εἶχε δώσει αὐτή, γύρισε στάς Ἀθήνας ἔχοντας μαζί του καί τίς ἑπτὰ νέες καί τοὺς ἄλλους ἕξ νέους πού ἔσωσε μὲ τὸν ἡρωϊσμό του. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ χαρὰ των εἶχαν ξεχάσει ν' ἀλλάξουν τὰ μαῦρα πανιά μὲ τὰ ἄσπρα, κ' εἶτσι ὁ πατέρας του ἄμα εἶδε τὸ καράβι νά γυρίζῃ μαυροφορεμένο ὅπως ἔφυγε, ρίχτηκε στὴ θάλασσα, γιατί νόμισε πὼς ὁ γιός του νικήθηκε καί σκοτώθηκε. Ἀπὸ τότε ἡ θάλασσα πού ἐπνίγηκε ὁ Αἰγεὺς λέγεται «Αἰγαῖον πέλαγος».

Προϊστορία

Ἐὰν ἐξετάζαμε εὐρύτερα τὴ μυθολογικὴ ἱστορία τῆς Κρήτης θὰ ἀπασχολούσαμε πολλὰ κεφάλαια τοῦ μικροῦ αὐτοῦ βιβλίου, γι' αὐτὸ προχωροῦμε στους προϊστορικοὺς χρόνους. Ὡς τώρα ἔχουν βρεθῆ ἴχνη πού ἀντιστοιχοῦν στὴ νεολιθικὴ περίοδο ἀπὸ τὸ 8 χιλ. π.Χ ὡς τὸ 3.500 π.Χ.

Στὴν περίοδο αὐτή, ὡς ἀπέδειξε ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐρευνα, ὁ λαὸς τῆς Κρήτης παρουσίασε χονδροειδῆ χειροποίητα ἀγγεῖα, κι' ἀποζοῦσε ἀπὸ τὸ ψάρεμα καί τὴ κτη-

16
1669
116

νοτροφία, πού φαίνεται νά εἶχε ἀναπτυχθῆ ἀπό τήν ἐποχή ἐκείνη. Ἄλλά ὁ νεολιθικός Κρής θά εἶχε προχωρήσει καί

ἔξω ἀπό τὸ νησί του καί θά εἶχε ἀνοίξει τοὺς πρώτους θαλασσίους τοῦ δρόμους, ὅπως ἐξάγεται ἀπὸ τὰ εὐρήματα.

Ἄγγεϊο ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ τῆς δευτέρας ὑστερομινωϊκῆς περιόδου.

ἐπικοινωνία τῶν Κρητῶν μετὰ τοῦ ἄλλου κόσμου καί ἰδίως μετὰ τὸ λαὸ τῆς Αἰγύπτου, ὡς καί ἡ ἐπιμείξια τῶν δύο πρωτοπόρων τούτων πολιτισμῶν.

Αἰγυπτιακή τοιχογραφία ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Ρεχμαρᾶ. Κρήτες (Κεφτί), φέροντες δῶρα.

Στην περίοδο αυτή, ως εξακριβώθηκε από τους αρχαιολόγους, σημειώνεται η αρχή της δημιουργίας μεγαλύτερων συνοικισμῶν σὲ μικρὲς πόλεις καὶ χωριά.

Ἀκολουθεῖ ἡ Μεσομινωϊκὴ ἐποχὴ ἀπὸ τὸ 2.200—1.550 πὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν πολυχρωμία τῆς κεραμεικῆς τέχνης. Κατὰ τὴ μεσομινωϊκὴ ἐποχὴ ἡ κεραμεικὴ τέχνη παίρνει ἓνα ἰδιότυπο καὶ εἰδικὸ χαρακτήρα, τὸ χαρακτήρα τοῦ Μινωϊκοῦ πνεύματος. Στὴν περίοδο αὐτὴ κτίζονται γιὰ πρώτη φορὰ τὰ Μινωϊκὰ ἀνάκτορα τῆς Κνωσοῦ, τῆς Φαιστοῦ καὶ τῶν Μαλλίων. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἐπίσης, πὺ ὁ Κρητικὸς πολιτισμὸς ἔφθασε στὴν ἀνωτέρα του ἔντασι, ἡ ἐπικοινωνία τῆς Κρήτης μὲ τὴν Αἴγυπτο εἶναι ἐξαιρετικῶς ζωηρὰ ὡς ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα Κρητικὰ πολύχρωμα ἀγγεῖα, πὺ εὐρέθησαν στὶς ἀνασκαφές τῆς Αἴγυπτου μέσα σὲ τάφους τῆς δωδεκάτης Αἴγυπτιακῆς δυναστείας.

Ἡ ὕστερομινωϊκὴ περίοδος πὺ ἀκολουθεῖ ἀπὸ τὸ 1550—1250, παρουσιάζει τὶς ὠραιότερες καὶ πιὸ καταπληκτικὲς τῆς ἐκδηλώσεις σὲ ἀγγεῖα καὶ ἀρχίζει ἡ διακοσμητικὴ τέχνη μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ βήματά τῆς ν' ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἀντιγραφὴ. Σὲ λίγο ὅμως ἀρχίζει νὰ ἐκφυλίζεται καὶ νὰ τραβᾷ πρὸς τὸ μαρμασμό.

Ἡ ὕστερομινωϊκὴ ἐποχὴ εἶναι ἡ ἐξαιρετικὴ περίοδος τῆς εὐτυχίας τῆς νήσου σὲ μιὰ εἰρηνικὴ καὶ ἀδιατάρακτη ἀπόλαυσι τῆς ζωῆς καὶ παρουσιάζει τὸ ἐξαιρετικὸ, ὅτι δὲν ἀπεικονίζεται μέσα σὲ ὅλο τὸν πλοῦτο τῶν τοιχογραφιῶν καὶ ἀγγείων, οὔτε μιὰ σκηνὴ μάχης μετ' ἀνθρώπων ἢ μιὰ σκηνὴ σκληροῦ καὶ αἱματηροῦ κυνηγιοῦ.

Γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ θὰ μπορούσαν νὰ γραφοῦν τόμοι ὀλόκληροι, γιὰτὶ παρουσιάζει ἓνα μοναδικὸ λαό, πὺ ζῆ σὲ πλήρη εὐτυχία καὶ γαλήνη, χωρὶς φρούρια, χωρὶς

Ἀγγεῖο ἀνεπτυγμένου θαλασσοῦ ὕστερομινωϊκοῦ ρυθμοῦ.

πολέμους, χωρίς έσωτερικές διαμάχες, λαό που διακυβερνάται με πλήρη ασφάλεια και ήσυχια.

Πιθοειδές άγγείο ύστερομινωϊκής έποχής που άφήνει να διακρίνεται ο θαλάσσιος ρυθμός.

“Αν υπήρχε μιά τέτοια τάσις έπικρατήσεως της δυναστείας της Κνωσού πάνω στις άλλες πόλεις της Κρήτης στην περίοδο αυτή, κατά φυσικό λόγο θα υπήρχαν και τειχίσματα στην Κνωσό, για την περίπτωση της άμύνης της κατά της άνταρσίας, φυσικής στις περιπτώσεις αυτές.

“Από τó δέκατο τρίτο αιώνα παρουσιάζεται μιά όμαδική μετανάστευσις τών λαών της Κρήτης πρός την Αίγυπτο και την Παλαιστίνη, όπου εύρισκονται ως Φιλισταίοι, και πρός τά βόρεια, την Κέρκυρα, την Σικελία και την Κάτω Ίταλία. “Αλλά και για την ανάπτυξι του κεφαλαίου αυτού θα χρειαζότανε όλόκληρος τόμος.

Φαίνεται όμως πως στην περίοδο αυτή της Μινωϊκής εϋτυχίας, οι Κρήτες άναγκάσθησαν να παρουσιάσουν κάποια πολεμική δράσι έξω άπ' την Κρήτη και τότε, όπως μυθολογείται, σε κάποια πολεμική έπιχείρησί του

“Υπάρχουν εκείνοι που ύποστηρίζουν πως ή έλλειψις τειχών στις διάφορες πόλεις δέν άποκλείει την πιθανότητα, πως οι μικρότεροι βασιλείς και άρχοντες είχαν ύποταχθή στη δυναστεία της Κνωσού, αλλά τούτο κατά τη γνώμη μου άποδεικνύει άκριβώς τó αντίθετο. “Οι δηλαδή οι Κρήτες που άποτελούσαν μιά κατ' έξοχήν κοινωνία βασιλείων, σαν τη δική μας πλασματική σημερινή Κοινωνία τών Έθνών, είχαν άτείχιστες τις πολιτείες των, γιατί δέν είχαν μεταξύ των άγώνες, αλλά είχαν ένωθθ σε μιά ισχυρή ναυτική δύναμι, άμυνομένη για την ασφάλεια του νησιού άπό τους πειρατές ή άλλους λαούς.

στη Σικελία, ὁ Μίνως ἀπέθανε. Ἐπὶ τὸ ἀτύχημα αὐτὸ ἀκριβῶς, λέγεται, πὼς τὸ Μαντεῖον τῶν Δελφῶν μὲ τοὺς χρησμούς του ἀπηγόρευε στοὺς Κρήτες κάθε πολεμικὴ δρᾶσι καὶ ἐνέργεια ἐκτὸς τῆς Κρήτης σὲ μιὰ μακρὰ σειρὰ αἰώνων. Τὸ μαντεῖον τῶν Δελφῶν ἄλλως τε τὸ εἶχαν ἰδρύσει Κρήτες καὶ αὐτὴ ἡ ἰδρυτικὴ ἀνάμνησις τὸ ἔκανε νὰ διδῆ αὐστηροὺς προστατευτικοὺς χρησμούς γιὰ τὴν Κρήτη. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μίνως οἱ Κρήτες περιωρίστηκαν νὰ περιτρέχουν ὅλες τὶς γνωστὰς θάλασσες καὶ νὰ δημιουργοῦν ἕνα σοβαρότατο ἐμπόριο. Σ' ἕνα τέτοιο ἐμπορικὸ ταξείδι Κρητῶν, πού ἤναγκάσθησαν ἀπὸ τρικυμῖα νὰ καταφύγουν στὸ κόλπο τῆς Ἰτέας, ἀποδίδουν τὴν ἴδρυσιν τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν.

Φαίνεται πὼς καὶ προτοῦ Πιθάρου εὐρέθηκε στὴν Κνωσὸ ἀκόμα ἔλθουν στὴν Κρήτη οἱ Δωριεῖς, ἡσχέσις τῶν Κρητῶν μὲ τοὺς ἄλλους Ἕλληνας ἦταν στενὴ καὶ τοῦτο πιστοποιεῖται ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ τους στὸν Τρωϊκὸ πόλεμο. Στὸν πόλεμο αὐτὸ ἔλαβαν μέρος ὅλες γενικῶς οἱ φυλές, πού ἀπετέλεσαν ἀργότερα τὴν ὁμοιογενῆ μεγάλη Ἑλληνικὴ φυλὴ κ' ἀπὸ τὴν συμμετοχὴ τους αὐτὴ ἀποδεικνύεται ἡ ἀδιάσπαστη ἐνότης τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ μὲ τοὺς λοιποὺς Ἕλληνας πρὸ τριῶν χιλιάδων χρόνων.

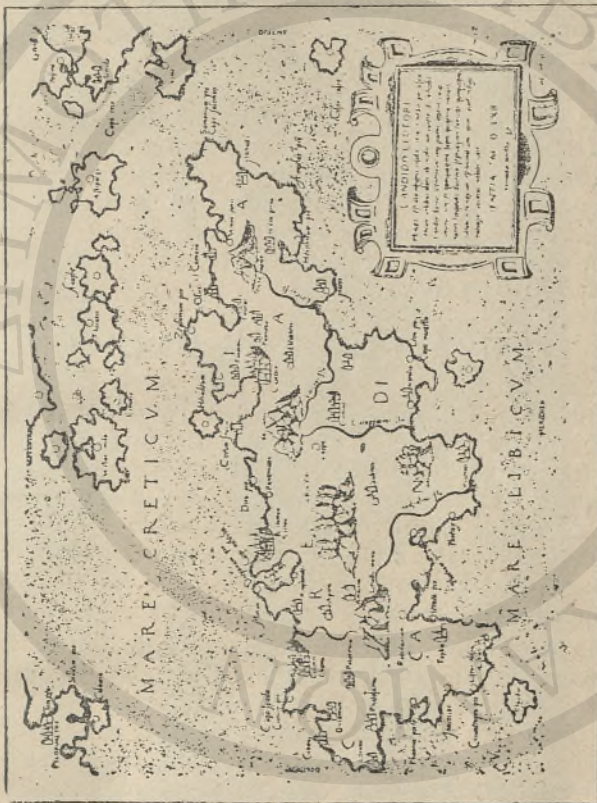
Ἡ πρώτη φορὰ πού οἱ Κρήτες ἐμφανίζονται σὲ πολεμικὴ δρᾶσι εἶναι ὁ Τρωϊκὸς πόλεμος. Ἐλαβαν μέρος μὲ ὄγδοηντα πλοῖα καὶ στρατὸ καὶ μ' ἀρχηγὸ τὸν Ἴδομενέα καὶ τὸν πιστό του φίλο Μηριόνη ἐγγονὸ τοῦ Μίνως. Μετὰ τὴν ἐκστρατεία αὐτὴ Κρήτες δὲν φαίνονται πιά σ' ἄλλη πολεμικὴ δρᾶσι πρὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.

Βασιλόπουλο της Κνωσού· χρωματιστό ανάγλυφο από ασβέστη, πρώτη ύστερομινωϊκή εποχή.

Ίστορική Περίοδος

Ύστερα από έκατό περίπου χρόνια μετά τα Τρωϊκά, μιά πολεμική Έλληνική φυλή, που κατοικούσε γύρω από τη Θεσσαλία προχώρησε προς τὸ νότο καὶ κατέλαβε τὴν Πελοπόννησο. Ὁ στενὸς χώρος τῆς Πελοποννήσου μπρὸς

Χάρτης τῆς Κρήτης ποὺ χαρακτῆρε στὴ Βενετία τὸ 1562
ἀπὸ τὸ Φερνάνδο Μπέρτελλο.

τὸν ὄγκο ποὺ εἶχαν οἱ Δωριεῖς, τοὺς ἀνάγκασε νὰ προχωρήσουν καὶ νοτιώτερα καὶ νὰ καταλάβουν σχεδὸν χωρὶς ἀντίστασι καὶ τὴν Κρήτη. Μόνο ἡ Κνωσὸς κατῶρθωσε ν' ἀντιτάξῃ κάποια μικρὴ ἄμυνα, ἀλλὰ κι' αὐτὴ

ὕπεκυψε στήν ἄνιση πάλη κ' ἔτσι ὅλη ἡ Κρήτη ἔπεσε στὰ χέρια τῶν Δωριέων. Ἡ Κρήτη τότε εἶχε βρεθῆ τελείως ἐξηντλημένη ἀπό τίς συχνές ἐξωτερικές ἐπιδρομές, καί γι' αὐτό δέν μπόρεσε νά παλέψῃ ἀποτελεσματικά.

Ἡ ἐπιδρομή καί ἐπιβολή τῶν Δωριέων ἔφερε μιὰ τελεία μεταβολή στὸ Κρητικὸ πολίτευμα καί στὰ ἦθη καί ἔθιμα τῶν Κρητῶν. Καί ὁ Κρητικὸς λαὸς ὅμως μὲ τὸ μεγάλο πολιτισμὸ του ἐπέδρασε πάνω στοὺς Δωριεῖς. Ἡ ἐπίδρασις αὐτὴ προχώρησε σιγά-σιγά καί βορειότερα καί συντετέλεσε στὴ δημιουργία τοῦ μετέπειτα μεγάλου Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Ὡς τότε ὁ Κρητικὸς λαὸς ἦταν ἐξαιρετικὰ εἰρηνικὸς λαός. Πρὸ τῶν Δωριέων, ὅπως προαναφέραμε, δέν παρουσίασε κανένα ἴχνος πολεμικῆς σκηνῆς στὶς τοιχογραφίες του. Μετὰ τὴν Δωρικὴ ὅμως κατάκτησι ὁ εἰρηνικὸς αὐτὸς λαὸς γίνηκε πολεμικὸς κί' ἀνατρεφότανε ἀπὸ τὴν ἐφηβικὴ του ἡλικία μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νά στηρίξῃ τὴν ἐπιβολὴ του στὰ ὄπλα.

Ἡ πολιτεία τῶν Δωριέων

Εὐθύς ὡς οἱ Δωριεῖς κατέλαβαν τὴν Κρήτη ἐχώρισαν τὸ λαὸ τῆς σὲ τάξεις. Τοὺς περιοίκους, ἐκείνους ποὺ χωρὶς ἀντίστασι δέχθηκαν τὴν Δωρικὴ ἐπιδρομή. Αὐτοὶ διετήρησαν τίς περιουσίες των, ἀλλὰ ἐπλήρωναν φόρο στοὺς Δωριεῖς. Τοὺς Μινωῖτας, ποὺ καταδικάσθηκαν νά δουλεύουν στὰ δημόσια κτήματα καί στὰ δημόσια ἔργα, καί τοὺς Κλαρώτας ποὺ ἔγιναν δοῦλοι καί ὑποχρεώθηκαν νά δουλεύουν στὰ κτήματα τῶν Δωριέων.

Οἱ τρεῖς ὅμως αὐτὲς τάξεις, ποὺ δούλευαν γιὰ νά ἀποζοῦν οἱ κύριοι τῶν διαφόρων Κρητικῶν πόλεων, δέν εἶχαν ὁμοιότητα μὲ τὴν τάξι τῶν εἰλώτων τῆς Σπάρτης. Εἶχαν τόσα καί τέτοια δικαιώματα, ποὺ σιγά-σιγά τοὺς ἔφεραν σὲ πλήρη σχεδὸν ἀφομοίωσι μὲ τοὺς κατακτητές. Ἔτσι διαμορφώθηκε ἕνας λαὸς ἐξαιρετικὰ πολεμικὸς, καί ἀνώτερος σὲ πολιτικὴ σκέψι ἀπὸ ἄλλους.

Κάθε πόλις ἐκυβερνᾶτο ἀπὸ ἕνα πολίτη ποὺ τὸν ἔλεγαν Κόσμο καί ἡ ἐκλογή του γινότανε κάθε χρόνο. Ἀμα περνοῦσε ὁ χρόνος τῆς κυβερνήσεώς του, λογοδοτοῦσε στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ λαοῦ, δηλαδή στὴ γενικὴ συνέ-

λευσι, κι' ὁ λαός, ἐάν ἐνέκρινε τὴν κυβέρνησί του, τὸν κατέτασσε στὴν γερουσία τῆς πόλεως. Ὡστε ἡ γερουσία ἀποτελεῖτο ἀπὸ ὄλους τοὺς πρωῦτερα Κόσμοις καὶ ἦταν τὸ νομοθετικὸ καὶ συμβουλευτικὸ σῶμα τοῦ ἐκάστοτε ἄρχοντος Κόσμου. Ὅσες φορές παρουσιαζότανε καμμιά ὑπόθεσις σοβαρά γιὰ τὴν πόλι ἢ ἐπρόκειτο νὰ ἀποφασισθῇ

Οἱ ρυτοφόροι. Τοιχογραφία τῆς Κνωσοῦ ὑστερομινωϊκῆς ἐποχῆς.

πόλεμος, ἡ Γερουσία καλοῦσε τὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ λαοῦ κι' αὐτὴ μόνη μποροῦσε νὰ λάβῃ ὀριστικὴ ἀπόφασι ἢ νὰ ἐγκρίνη ἢ ν' ἀπορρίψῃ τ' ὅ,τι πρότεινε ὁ κόσμος ἢ ἡ Γερουσία.

Ἡ ἀνατροφή τῶν νέων

Κατὰ τὴ Δωρικὴ περίοδο ἡ γερουσία ὡς μεγαλυτέρα τῆς φροντίδα εἶχε τὴν ἀνατροφή τῶν νέων πολιτῶν. Τὰ ἄρρενα παιδιὰ ὥσπου νὰ συμπληρώσουν τὰ δεκαοκτῶ τοὺς χρόνια ἔπαιρναν στοιχειώδη μόρφωσι στὸ σπίτι τοὺς. Τὰ παιδιὰ παρακολουθοῦσαν τοὺς πατέρες τῶν στὰ κοινὰ συσσίτια, δὲν εἶχαν ὅμως τὴν ἄδεια νὰ κάθονται πᾶνω σὲ καθίσματα, ἀλλὰ κάτω στὸ ἔδαφος ἢ σὲ χαμηλότερα καθίσματα ἢ σὲ скаμνιά. Τὰ παιδιὰ ἔπαιρναν μισὴ μερίδα φαγητό, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὄρφανὰ ποὺ παῖρναν ὀλόκληρη, κι' ἔπιναν μισὸ ποτήρι κρασί ἀνακατεμένο μὲ νερό. Τὴν τάξι τῶν παιδιῶν στὰ κοινὰ συσσίτια τὴν εἶχαν ἀναλάβει οἱ παιδονόμοι κ' ἔτσι σιγὰ-σιγὰ ἐσυνήθιζαν κι' αὐτὰ στὸν ἀνδρικό βίον.

Ἄμα συμπλήρωναν τὰ δεκαοκτῶ χρόνια τοὺς ταῖ-παιρνε ἡ κυβέρνησις τῆς πόλεως γιὰ νὰ συμπληρώσῃ τὴ μόρφωσί τοὺς καὶ νὰ τὰ μεταβάλλῃ σὲ στρατιῶτες ἱκανοὺς νὰ ὑπερασπίζονται τὴν πατρίδα τοὺς. Τὰ κατὰτασσε ἀνὰ 15 ἕως 20 σὲ ὀμίλους, ποὺ τοὺς ἔλεγαν ἀγέλες καὶ κάθε μιὰ ἀπὸ αὐτὲς εἶχε ἀργηγό τῆς ἑνῆ ἀγέλης, ποῦ πρεπε νᾶναι πατέρας ἑνὸς ἀπ' τοὺς νέους τοῦ ὀμίλου.

Ὁ ἀγελάτης ἀνελάμβανε τὴν εὐθύνη νὰ γυμνάσῃ τοὺς νέους, ὄχι μόνον σωματικὰ ἀλλὰ καὶ ψυχικὰ, τιμωρώντας αὐστηρότατα κάθε ἀπείθεια καὶ ἀταξία τοὺς, ὥσπου νὰ τοὺς κάμῃ τέλειους πολίτες, ποὺ νὰ ξέρου καλὰ τὰ καθήκοντα καὶ τὰ δικαιώματά τοὺς.

Ἡ μεγαλυτέρα φροντίδα κάθε ἀγελάτου ἦταν νὰ ἐκγυμνασθοῦν οἱ νέοι τελείως στὸ τόξο, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ κυριώτερον ὄπλο τῶν Κρητῶν, γιὰ τοῦτο καὶ οἱ Κρητικοὶ ἔγιναν οἱ περιφημότεροι τοξόται.

Ἐκτὸς ἀπ' τὸ τόξο οἱ νέοι ἐμάθαιναν τοὺς νόμους τῆς πολιτείας, ποὺ τοὺς εἶχαν σιχουργήσει γιὰ νὰ εὐκόλουν τὴν ἀπομνημόνευσί τοὺς. Τοὺς ἐξασκοῦσαν καὶ στὸ χορό, τὴν «πυρρίχην» ὅπως τὴν ἔλεγαν, ποὺ ἦταν χορὸς βίαιος κι' ὀρμητικὸς μὲ πολεμικὸ χαρακτήρα. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὰ τοὺς ἐγύμναζαν σὲ ποικίλλα καὶ πολύμορφα ἄλλα

γυμνάσια γαί τοὺς ἐξασκοῦσαν σὲ ἀδιάκοπες κακουχίαις
 μὲ τὸ σκοπὸ νὰ τοὺς σκληραγωγῆσουν τελειότερα· γι'
 αὐτὸ ἀκριβῶς εἶχαν τὸ ἴδιο φόρεμα καί τὸ χειμῶνα καί τὸ

Αἱ κυαναὶ κυρταί. Ἀπὸ τῆς τοιχογραφίας τῆς Κνωσοῦ.

καλοκαίρι καί τοὺς συνήθιζαν νὰ ἀντέχουν στὴν πείνα
 καί στὴ δίψα. Ἡ μεγαλυτέρα ἀρετὴ τῶν παιδιῶν, ποὺ
 ἀπασχολοῦσε περισσότερο τὸ γυμναστή τους, ἦταν ἡ τυ-
 φλὴ πειθαρχία καί ἡ σιωπὴ. Ἡ σιωπὴ ἐπετρέπετο νὰ ὑπο-

χωρήση μόνο μπρός στή βραχυλογία. Ἄλὰ ἡ πιό σπουδαία καί πιό ἐξαιρετική ἄσκησις τῶν ὑποψηφίων πολιτῶν ἦταν τὸ κυνήγι, πού τοὺς ἐξασκοῦσαν ἰδιαιτέρως, γιατί αὐτὸ ἀποτελοῦσε τὸ πολεμικώτερό γύμνασμά τους. Προτοῦ ἀπολυθοῦν ἀπ' τὶς ἀγέλες καί προτοῦ νὰ καταταχθοῦν στὴν τάξι τῶν πολιτῶν οἱ νέοι, δυὸ-δυὸ, εἶχαν τὴν ὑποχρέωσι νὰ βγοῦν καί νὰ ξεμοναχευτοῦν στὰ ψηλά καί πυκνὰ δάση καί παραμένοντας ἐκεῖ τρεῖς ὀλόκληρους μῆνες, νὰ κυνηγοῦν διαρκῶς ζῶντας μόνο ἀπ' τὸ κυνήγι.

Ἄμα κατέβαιναν ἀπ' τὰ δάση, γιὰ νὰ γίνουν τέλειοι πολῖτες ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ παντρευθοῦν καί νὰ σχηματίσουν δική τους οἰκογένεια.

Μετὰ τὸν ὄρκο τοῦ πολίτου καί τοῦ πολεμιστοῦ πού ἔδινε ὁ νέος, ἔπαυε πιά ν' ἀνήκη στὶς ἀγέλες καί κατετάσσετο στὶς ἐταιρίες τῶν ἀνδρῶν. Στὶς ἐταιρίες αὐτὲς δὲν ἔμεναν χωρὶς ἀπασχόλησι. Καί οἱ ἄνδρες ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ γυμνάζονται καθημερινῶς σὲ ὀμίλους ἢ σὲ φάλαγγες καί νὰ συνηθίζουν στὴ μαχητικὴ τάξι.

Τὰ ἀνδρεία

Μετὰ τὰ γυμνάσια οἱ ἄνδρες ἐμαζεύοντο στὰ ἀνδρεία, ὅπου ἐδίδοντο τὰ ὑποχρεωτικὰ κοινὰ γεύματα. Σ' αὐτὰ λάβαιναν μέρος ὅλοι οἱ ἄνδρες τῆς πόλεως ἔχοντες μαζί τους καί τ' ἀγόρια τους.

Τὰ κοινὰ συσσίτια διατηροῦσε ἡ πόλις ἀπὸ τὴν πρόσοδο τῶν εἰδικῶν φόρων καί τῶν εἰσφορῶν, πού ἦσαν ὑποχρεωτικὲς. Προτοῦ παρακαθίσουν στὸ κοινὸ γεῦμα, ὅλοι γενικῶς, ἔκαναν προσευχὴ ψάλλοντες σὲ χορὸ ψαλμοὺς στὸ Θεό. Τὸ γεῦμα ἦταν λιτό, συνήθως κρέας ψητὸ ἢ βρασμένο καί ἓνα ποτήρι κρασί με νερὸ καί στὸ τέλος τοῦ φαγητοῦ ἄλλο ἓνα ποτήρι κρασί χωρὶς νερὸ, ἄκρατος οἶνος, ὅπως τὸν ἔλεγαν. Ἀπὸ τὸν ἄκραστο αὐτὸ οἶνο δὲν ἔπιναν τὰ παιδιὰ.

Στὰ γεύματα εἰδικοί τραγουδιστὲς ἐτραγουδοῦσαν πολεμικὰ τραγούδια καί ὕμνους στοὺς νεκροὺς ἢ ζωντανοὺς ἥρωες. Πρῶτοι ἀπ' ὅλους γιὰ τιμητικὴ διάκρισι παίρναν τὴ μερίδα τους κεῖνοι ποῦχαν διακριθῆ γιὰ μιὰ ὅποια δήποτε ἡρωϊκὴ πράξι καί ὁ φροντιστής, πού πάντα ἦταν γυναίκα, γι' αὐτοὺς εἶχε περισσότερες φροντίδες καί περιποιήσεις.

Ἄν τύχαινε νὰ βρίσκονται στὰ γεύματα ξένοι, κά-

θιζαν σὲ ἰδιαίτερο τραπέζι καὶ γι' αὐτοὺς ἔδειχναν ὄλοι ἰδιαίτερη προσοχὴ καὶ φροντίδα.

Ἄμα τελειωνε τὸ γεῦμα οἱ ἄνδρες ἔμεναν καθισμένοι γύρω ἀπὸ τὰ τραπέζια πολλή ὥρα καὶ ἡ διηγοῦνται πο-

Ταυρομαχία. Τοιχογραφία τῆς Κνωσοῦ.

λεμικὲς ἱστορίες ἢ ἔψαλλαν ἠρωϊκὰ τραγοῦδια ἢ συζητοῦσαν κοινὲς ὑποθέσεις τῆς πόλεως.

Ἡ εἰδικὴ καὶ προσεκτικὴ ἀνατροφή τῶν νέων, καὶ μά-

λιστα οί καθημερινοί ὕμνοι γιά τούς νεκρούς ἢ ζωντανούς ἥρωες, ἐδημιουργοῦσε στίς ψυχές των μιὰ δυνατὴ ἐπιθυμία γιά μίμησι, πού σιγά-σιγά τούς καταντοῦσε ἔμμονη φιλοδοξία.

Κληρονομικὴ ἀλαζονία

Ἡ φιλοδοξία τους αὐτὴ τούς ἔκανε συνειδητὰ γενναίους ὑπερασπιστὲς τῆς μητρίδος ὅπως ἐκαλοῦσαν τὴν πατρίδα οἱ Κρήτες, ἀλλὰ καὶ τούς ἔκανε καὶ ἀλαζονικούς πρὸς τίς ἄλλες τάξεις. Ἡ ἀλαζονικὴ αὐτὴ ὑπερηφάνεια διετηρήθηκε ἐπὶ μακροῦς αἰῶνες ἔτσι δύο χιλιάδες χρόνια ἀργότερα οἱ νέοι πειθαρχοῦντες σ' ἓνα κληρονομικὸ αἴσθημα, ψάλλουν:

Μεγάλο πλοῦτος τὸ σπαθὶ ἔχω καὶ τὸ κοντάρι
καὶ τοῦ κορμιοῦ τὸ σκέπασμα· τὸ ὄμορφο σκουτάρι,
Μ' αὐτὰ μοῦ ὀργώνουνε τὴ γῆς οἱ δοῦλοι καὶ θερίζουν
καὶ τὸ γλυκὸ κρασί πατοῦν κι' ἀφέντη μὲ γνωρίζουν!
"Ὅσοι δὲ ἔχουνε σπαθὶ κι' ἓνα γερὸ κοντάρι
καὶ τοῦ κορμιοῦ των φύλακα τὸ δυνατό σκουτάρι,
πέφτουνε καὶ μὲ προσκυνοῦν κι' ἀφέντη μὲ φωνάζουν
καὶ Μέγα Βασιλέα τους γονατιστοὶ μὲ κράζουσιν»

Ἄλλ' ἂν καὶ εἶχαν γιά κυριώτερα τους ἀπασχόλησι τὴν τέχνη τοῦ πολέμου, δὲν παραμελοῦσαν ὅμως καὶ τίς ὡραίες τέχνες καὶ τὰ γράμματα. Στους χρόνους ἐκείνους, μέσα σὲ πολλοὺς ἄλλους, παρουσιάζεται ὁ μουσικὸς καὶ ποιητὴς Θαλήτας καὶ οἱ πρῶτοι ἀγαλματοποιοὶ Σκύλις καὶ Δίπποιος. Αὐτοὶ οἱ δύο ἦσαν οἱ πρῶτοι πού ἐλάξεψαν ἀγάλματα σὲ μάρμαρο. Ὡς τότε οἱ ἀγαλματοποιοὶ λόξευαν τ' ἀγάλματά τους σὲ ξύλο.

Κρῆς τοξότης μεταγενεστέρων χρόνων

Διοικητική διαίρεσις

Τὴν ἐποχὴ τῶν Δωριέων ἢ Κρήτη διαιρέθηκε σὲ σαράντα ὡς πενήντα μικρὰ κράτη. Κάθε κράτος εἶχε τὴν ὠχυρωμένην τοῦ πόλι, τὸ δικό του στρατό, τοὺς νόμους τοῦ καὶ τὸ ἰδιαίτερό του νόμισμα. Ἡ γενιγὴ στρατιωτικὴ ἀνατροφή εἶχε ὡς ἀποκλειστικὸ σκοπὸ νὰ ὑπερασπίζη τὴν πόλι ἀπὸ τὸ γειτονικὸ κράτος, ποὺ πολλὰς φορές τὰ στενά του ὄρια, ἀλλὰ συχνότερα οἱ προσωπικὰς προστριβές, ἀνάγκαζε νὰ ἐπιτεθῆ κατὰ τοῦ ἄλλου, εἴτε ξαφνικά, εἴτε μὲ κανονικὴ κήρυξι πολέμου.

Οἱ Κρήτες δὲν εἶχαν ἐξωτερικὸ ἐχθρὸ κ' ἐπολεμοῦσαν ὁ ἓνας κατὰ τοῦ ἄλλου. Ἄμα ὅμως παρουσιαζότανε στ' ἀκρογιάλια τοὺς ἐξωτερικὸς ἐχθρός, ἔπαυαν κάθε τοὺς διαμάχη κ' ἐκήρυτταν τὸ συγκρητισμὸ ποὺ θὰ δοῦμε σ' ἄλλο κεφάλαιο. Τότε ὅλοι μαζί κτυποῦσαν τὸν ξένο ἐχθρό. Ἴσως ἐπειδὴ οἱ ξένες φυλὰς ἐγνώριζαν τὴν πολεμικὴ δύναμι τῶν Κρητῶν, ποὺ δημιουργοῦσε ἢ γρηγορῆ τοὺς ἔνωσι κατὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐχθροῦ, ἀπόφευγαν τὶς ἐπιδρομὰς τοὺς κατὰ τῆς Κρήτης.

Στὴν περίοδο τῶν Περσικῶν πολέμων, ποὺ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες ἐμεγαλοῦργησαν μὲ τὴν ἐξαιρετικὰ ἡρωϊκὴ ἐνέργειά τοὺς κατὰ τῆς Ἀνατολικῆς ἐπιδρομῆς, οἱ Κρήτες ἔμειναν θεατὲς ἀδιάφοροι, γιατί φοβήθηκαν τὸ χρησμὸ τοῦ μαντείου τῶν Δελφῶν, ποὺ τοὺς εἶχε πῆ, πῶς ἂν οἱ Κρήτες ἐλάβαιναν μέρος σὲ πολεμικὴ ἐνέργεια ἐκτὸς τῆς Κρήτης, θὰ ἐδοκίμαζαν πολλὰ δυστυχήματα, γιατί θὰ προκαλοῦσαν τὴν ὄργη τοῦ κριτοῦ τοῦ Ἄδου Μίνωος. Τὸ μαντεῖον τῶν Δελφῶν φρονοῦσε πῶς ἢ ψυχὴ τοῦ Μίνωος δὲν μποροῦσε νὰ λησμονήσῃ τὸ τραγικὸ πάθημα τῆς Σικελίας καὶ γι' αὐτὸ ἤθελε νὰ προστατεύσῃ τοὺς ἀπογόνους τοῦ ἀπὸ μιὰ νέα περιπέτεια ἐκτὸς τῆς Κρήτης.

Στὸ μεταξὺ ὅμως αὐτὸ τὰ διάφορα μικρὰ κράτη τῆς Κρήτης μὲ τὸν ἀτέλειωτο ἀνταγωνισμὸ τῶν καὶ τοὺς αἱματηροτάτους πολέμους τῶν, ἐξαντλοῦσαν διαρκῶς τὴ δύναμί τοὺς. Ἡ Κνωσὸς μάλιστα καὶ ἡ Γόρτυς, οἱ δυὸ ἰσχυρότερες Κρητικὲς πόλεις, πολεμοῦσαν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη, χωρὶς σχεδὸν διακοπὴ καὶ τότε μόνο συμμαχοῦσαν, σὰν τοὺς παρουσιαζότανε ἀνάγκη νὰ κτυπήσουν κάποια ἄλλη ἰσχυρὴ πόλι ὡς συνέβη μὲ τὴν Κυδωνία.

Μέσα στις δυνατές πόλεις, ἄν και πολὺ μικρότερη σὲ πληθυσμὸ, ἦταν καὶ ἡ Λύκτος, ποὺ οἱ κάτοικοὶ τοὺς διεκρινόντανε γιὰ τὴν γενναιότητά τους. Οἱ Λύκτιοι πολλὲς φορὲς εἶχαν νικήσει χωριστὰ καὶ τοὺς Κνωσίους καὶ τοὺς Γορτυνίους καὶ κάποτε καὶ τοὺς δυὸ μαζί ἐνωμένους.

Ξένες ἐπιδρομές

Σιγὰ σιγὰ ὅμως οἱ Κρήτες ἔφυγαν ἀπὸ τὸ σεβασμὸ τοὺς πρὸς τὸ χρῆσθαι τῶν Δελφῶν, ἀλλὰ καὶ σιγὰ-σιγὰ ἄρχισαν καὶ οἱ ξένοι νὰ ἐπεμβαίνουν στὴν Κρήτη. Ἔτσι τὸ 428 π. Χ. οἱ Ἀθηναῖοι κατέστρεψαν τὴν Κυδωνία, γιὰτὶ εἶχε συμμαχήσει μὲ τοὺς Σπαρτιάτες. Οἱ Ἀθηναῖοι ἐτιμώρησαν τοὺς Κυδωνιάτες, γιὰτὶ κτύπησαν τοὺς Πολιχνῖτες, ποὺ ἦσαν δικοὶ τοὺς σύμμαχοι.

Τὸ 343 ὁ ἀρχηγὸς τῶν Φωκέων Φάλαικος ἐπολέμησε καὶ ἐνίκησε τοὺς Λυκτίους, γιὰ νὰ βοηθήσῃ τοὺς Κνωσίους. Ἀλλὰ τότε καὶ οἱ Λύκτιοι ἐζήτησαν τὴ συνδρομὴ τῶν Σπαρτιατῶν, ποὺ τοὺς θεωροῦσαν συγγενεῖς καὶ ὁ Λακεδαιμόνιος βασιλεὺς Ἀρχίδαμος ἔσπευσε νὰ τοὺς βοηθήσῃ. Ὁ Ἀρχίδαμος ἀπελευθέρωσε τὴ Λύκτο καὶ κατεδίωξε τὸ Φάλαικο ὡς τὴν Κυδωνία, ὅπου τὸν σκότωσε, ἀφοῦ κατέστρεψε καὶ ὅλο τὸ στρατό-του.

Στὴ Μακεδονικὴ περίοδο οἱ Κρήτες ἀρχίζουν νὰ παρουσιάζουν καὶ ἐξωτερικὴ δρᾶσι ὡς μισθοφόροι καὶ σύμμαχοι ἄλλων ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη. Ὁ Νέαρχος, ὁ ναύαρχος τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἦταν Κρητικὸς. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη οἱ ξένοι ἀναμιγνύονται ἐνεργῶς πιά στὰ ἐσωτερικὰ της.

Τὸ 220 π. Χ. οἱ Κνωσῖοι εὗρηκαν κατάλληλη εὐκαιρία καὶ τὴ στιγμή ποὺ οἱ Λύκτιοι ἔλειπαν σ' ἐκστρατεία πρὸς τὴν Ἱεράπυτνα, κ' εἶχαν ἀφήσει ἀφρούρητη τὴν πόλι τους κατέστρεψαν κ' αὐτὴν ἀπ' τὰ θεμέλια καὶ πῆραν τίς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ τῶν δούλους. Οἱ Λύκτιοι ἄμα γύρισαν πίσω ἀπελπισμένοι γιὰ τὴν τελεία καταστροφὴ τους, ἐγκατέλειψαν τὰ ἐρείπια τῆς πατρίδος τῶν καὶ τραβήχθησαν στὴ Λάππα, τὸ σημερινὸ Ἅγιο Βασίλειο τῆς Ρεθύμνης. Ἡ Λύκτος ἀργότερα ξανακτίσθηκα καὶ ἐξεδικήθηκε τοὺς Κνωσίους, ἀφοῦ ἔκαμε συμμαχία μὲ τὴ Γόρτυνα, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἐκδίκησίν της αὐτὴ διατήρησε ἄσβεστο

κι' ἀναλλοίωτο τὸ μίσος τῆς πρὸς τὴν ἐχθρική πόλι τῶν Κνωσίων.

Ὁ συγκρητισμός

Παρ' ὅλα ὅμως τὰ μίση καὶ τοὺς πολέμους τῶν, πολ-
λές φορές καὶ μάλιστα κατὰ τὸ δεύτερο π. Χ. αἰῶνα, ὅσες
φορές ἀπειλοῦσε τὴν Κρήτη κάποιος γενικός ἐξωτερικός
κίνδυνος, ὅλες οἱ πόλεις λησμονοῦσαν τὶς ἐχθρες τοὺς
καὶ χωρὶς καθυστέρησι ἐσχημάτιζαν τὸν περίφημο Συγ-
κρητισμό τους.

Ὁ Συγκρητισμός ἦ τὸ Κοινοδίκιον ὠριζε
ἔδρα του τὴν Κνωσό καὶ τότε ἀνελάμβανε τὴν ὅλη διακυ-
βέρνησι τῆς Κρήτης μιᾷ κοινῇ κυβέρνησις, ποὺ τὴν ἔλεγαν
Κοινὸν τῶν Κρητῶν. Ἡ κυβέρνησις αὐτὴ διαρ-
κοῦζε ὡσπου κρατοῦσε ὁ κίνδυνος. Μετὰ τὸ κίνδυνο τὸ
Κοινὸν τῶν Κρητῶν διαλυότανε. Τότε λησμονοῦ-
σαν καὶ πάλι τὸ Συγκρητισμό τους καὶ ἐξανάρχιζαν τὰ
παλαιὰ τους μίση καὶ τοὺς ἀγῶνές τους.

Οἱ Κρήτες μισθοφόροι

Ἄν καὶ ἡ Κρήτη ὡς σύνολο δὲν ἐσημείωσε συμμαχική
δράσι μὲ ἄλλους μαζὶ ἐκτὸς τῆς Κρήτης, οἱ Κρήτες ὅμως
μεμονωμένοι ἀναφέρονται ὡς μισθοφόροι σὲ πλεῖστες
ἐκστρατεῖες. Οἱ Κρήτες ὡς μισθοφόροι ἦσαν περιζήτητοι
ἀπὸ ὅλων γιὰ τὴν περίφημη ἰκανότητά τους ὡς τοξότες
καὶ σφενδονῆτες. Πολλές φορές ἐλάβαιναν μέρος ὡς μι-
σθοφόροι καὶ στὰ δυὸ ἀντιμαχόμενα στρατόπεδα κ' ἐσκό-
τωνε ὁ ἓνας τὸν ἄλλο γιὰ ξένα συμφέροντα καὶ ξένες νί-
κες. Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος εἶχε στὸ στρατό του μισθο-
φόρους Κρήτες, ἀλλὰ καὶ Κρήτες εὗρισκε μέσα στὰ ἐχ-
θρικά τμήματα ποῦπιανε αἰχμάλωτα.

Εὐκόλα καταλαβαίνει καθέννας πόση ἐξάντλησι ἔφερε
στὴν Κρητικὴ δύναμι ἡ ἐπαγγελματικὴ αὐτὴ μισθοφορία,
ποὺ κατανοῦσε φυλετικὴ αἰμορραγία. Ἀπὸ τὴν ἐξάντλη-
τικὴ αὐτὴ μισθοφορία ἐξηγεῖται καὶ ἡ καθυστέρησι τῶν
Κρητῶν στὴν περίοδο αὐτὴ, ποὺ ὁ ἄλλος Ἑλληνικός πο-
λιτισμός εἶχε φθάσει στὸ ἀνώτερο ὕψος του στὶς τέχνες
καὶ στὰ γράμματα.

Ἄλλὰ ἡ ἐπαγγελματικὴ αὐτὴ μισθοφορία δὲν ἔφερεν στὴν Κρήτη καὶ στοὺς Κρήτες ὕλική μόνον φθορά. Ἡ σοβαροτέρα ζημία τοὺς ἦταν ἡ τελεία ἐξαχρείωσις τῶν μισθοφόρων, ποὺ κατάνησαν νὰ μὴ ντρέπονται νὰ συμμαχοῦν καὶ μὲ πειρατὲς ἀκόμα. Ἡ ἐξαχρείωσις τοῦ χαρακτήρα τῶν ἀτόμων εἶχε τὴν ἐπίδρασί της σιγὰ-σιγὰ καὶ στὶς κοινότητες τῶν πόλεων. Ἔτσι παρουσιάζεται τὸ ἀτιμωτικὸ γεγονός τῆς παρασπονδίας τῶν Κυδωνιατῶν. Ἐν ᾧ οἱ Κυδωνιάτες εἶχαν κλείσει συνθήκη μὲ τὴν Ἀπολλωνία, ἄτιμα παρεσπόνδησαν καὶ τὴν κατάστρεψαν στὸ 170 π.Χ.

Βέβαια δὲν ἦταν φυσικὸ ἡ ἐξαχρείωσις αὐτὴ νὰ κατακτήσῃ ὀλόκληρη τὴν Κρήτη. Πολλὲς πόλεις καὶ διαμερίσματα τῆς νήσου, ὡς ἡ Λύκτος καὶ ἄλλαι, δὲν ἐπηρεάσθηκαν ἀπὸ τὴ διαφθορὰ τῶν μισθοφόρων. Κι' ὅμως ἡ μισθοφορία ἔβλαψε γενικὰ τὸν Κρητικὸ χαρακτήρα καὶ ἔγινε ἡ κυριώτερα αἰτία τῆς Ρωμαϊκῆς ἐπιδρομῆς, γιατί πολλοὶ Κρήτες ἔκαμαν συμμαχία μὲ τοὺς σκληροὺς πειρατὲς τῆς Κιλικίας κ' ἐλήστευαν τὰ Ρωμαϊκὰ καράβια κόβοντας ἔτσι τὴν πρόοδο τοῦ Ρωμαϊκοῦ ἐμπορίου.

Ἄφορμὴ καὶ αἰτία τῆς Ρωμαϊκῆς κατακτήσεως

Οἱ Κίλικες εὗρισκαν καταφύγιον καὶ προστασίαν στὰ φιλικὰ παράλια τῆς Κρήτης, ὅταν τοὺς κυνηγοῦσε ὁ Ρωμαϊκὸς στόλος. Τοῦτο ἠνάγκασε τοὺς Ρωμαίους νὰ θέσουν σ' ἐφαρμογὴ τὸ σχέδιον, ποὺ ἀπὸ καιρὸ μελετοῦσαν· νὰ καταλάβουν δηλαδὴ τὴν Κρήτη καὶ νὰ τὴν χρησιμοποιήσουν ὡς βάσι γιὰ τὰς ἐπιχειρήσεις τῶν, ἐν ᾧ θᾶχαν τοὺς Κρήτες ὡς μισθοφόρους ἀποκλειστικῶς δικούς των.

Ζητοῦσαν μιὰ ἀφορμὴν εὐλογοφανῆ καὶ τὴ βρῆκαν στὴ συμμαχίαν ποῦ κάμαν οἱ Κρήτες μὲ τοὺς πειρατὲς καὶ ἐζήτησαν τὴν ὀκνύωσίν της. Οἱ Κρήτες δὲν ἐδέχθησαν νὰ τὴν ἀκυρώσουν κ' ἔφεραν ὡς δικαιολογίαν τοὺς τὸν πειρατικὸν κίνδυνον τῶν παραλίων των.

Ἄλλὰ οἱ Ρωμαῖοι ἐπιθυμοῦσαν νὰ συμπληρώσουν τὶς Ἑλληνικὰς τῶν κατακτήσεις καὶ νὰ δημιουργήσουν μιὰ ἰσχυρὰ ναυτικὴν βάσιν γιὰ τὶς ἀνατολικὰς τοὺς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις. Ἔτσι τὸ 74 π.Χ. ἔστειλαν τὸ Μάρκον Ἀντώνιον εἰς τὴν Κρήτην.

Αὐτὸς ὁμως ὑπολόγισε κακὰ τὴν Κρητικὴ δύναμι καὶ ἐν ᾧ ἐρχότανε μὲ πλοῖα φορτωμένα ἀλυσσίδες διὰ νὰ δέσῃ τοὺς Κρήτες, πού θὰ αἰχμαλώτιζε, νικᾶται σὲ μιὰ ναυμαχία του μεταξύ τοῦ Ματίου, τοῦ σημερινοῦ Ἡρακλείου, καὶ τῆς Δίας.

Οἱ Κρήτες στρατηγοὶ Λασθένης καὶ Πανάρης κατορθώνουν καὶ πιάνουν τὰ περισσότερα Ρωμαϊκὰ πλοῖα. Ἐν ᾧ τὸ ἓνα τμήμα τοῦ στόλου των κυνηγοῦσε τὸ Μάρκο Ἀντώνιο πού ντροπιασμένος ἔφευγε τὴν Κρητικὴ ὀρμητικότητα, μὲ τὸ ἄλλο ὠδηγοῦσαν τὰ αἰχμαλωτισμένα ρωμαϊκὰ πλοῖα στὰ Κρητικὰ λιμάνια, ἀφ' οὗ ἐκρέμασαν στὰ κατάρτια τους ὄσους αἰχμαλώτους ἔπιασαν.

Ἡ ἀτιμωτικὴ καὶ ἀπροσδόκητὴ αὐτὴ ἦττα ἀνάγκασε τὸν Μάρκο Ἀντώνιο νὰ κλείσῃ συνθήκη ἐξευτελιστικὴ μὲ τοὺς Κρήτες καὶ νὰ γυρίσῃ πίσω στὴ Ρώμη.

Οἱ Ρωμαῖοι ὁμως πού αἰσθάνθηκαν βαθύτατα τὸ πλήγμα τῆς τιμῆς των, ὄχι μόνο δὲν ἐδέχθησαν τὴ συνθήκη, ἀλλὰ καὶ ἐξευτέλισαν τὸ Μάρκο Ἀντώνιο δίνοντάς του τὸν εἰρωνικὸ τίτλο τοῦ «Κρητικοῦ» γιὰ ἀνάμνησι τοῦ ἐξευτελισμοῦ του,

Οἱ Κρήτες μετὰ λίγα χρόνια ἔμαθαν πὼς οἱ Ρωμαῖοι ἐτοίμαζαν σοβαρὰ καὶ μελετημένη ἐκστρατεία ἐναντίον των καὶ προσπάθησαν νὰ τὴν προλάβουν. Ἀπέστειλαν χωρὶς χρονοτριβὴ στὴ Ρώμη πρεσβεία καὶ προσπάθησαν νὰ μαλακώσουν τοὺς Ρωμαίους. Ἀλλὰ οἱ Ρωμαῖοι τοὺς ἔθεσαν ὄρους βαρυτάτους κ' ἐξευτελιστικούς, δηλ. τὴν παράδοσι τῶν πολεμικῶν των πλοίων καὶ τὴν πληρωμὴ μεγάλου προστίμου. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὰ οἱ Κρήτες θάπρεπε νὰ τοὺς παραδώσουν καὶ τοὺς ἀρχηγούς των.

Τοὺς ἐξευτελιστικούς αὐτοὺς ὄρους δὲν ἦταν φυσικὸ βέβαια νὰ δεχθοῦν οἱ Κρήτες, τὴ στιγμὴ μάλιστα πού θεωροῦσαν τοὺς ἑαυτοὺς των νικητὲς καὶ ὄχι ἠττημένους καὶ γύρισαν πίσω στὴν Κρήτη.

Οἱ Ρωμαῖοι πού ζητοῦσαν μὲ κάθε τρόπο νὰ καταλάβουν τὴν Κρήτη ἔθεσαν ἐπίτηδες τέτοιους σκληροὺς καὶ ἀτιμωτικούς ὄρους, ἀκριβῶς γιὰ νὰ τοὺς κάμουν νὰ μὴ τοὺς δεχθοῦν.

Ἡ Κατάληψις τῆς Κρήτης

Ἔτσι κι ἔγινε. Ἐν ᾧ οἱ Κρήτες ἐτοιμάζοντο ν' ἀμυνθοῦν κατὰ τῆς προσχεδιασμένης Ρωμαϊκῆς ἐπιδρομῆς, ὁ Ὑπατος Κόϊντος Καϊκίλιος Μέτελλος τὸ 69 π. Χ. ἀποβιβάζει τρεῖς λεγεῶνες στρατοῦ στὰ παράλια τῆς Κυδωνίας. Ὁ Πανάρης καὶ ὁ Λασθένης εἶχαν συγκεντρώσει στρατὸ ὡς 24 000 καὶ προσπαθοῦσαν μὲ ὀρμητικὰς ἐπιθέσεις νὰ ἀναγκάσουν τὸν ἐχθρὸ νὰ ὑποχωρήσῃ καὶ νὰ καταφύγῃ στὰ πλοῖά του. Ἀλλὰ ὁ ἥρωϊσμὸς καὶ ἡ ὀρμητικότης τῶν Κρητῶν ἐλύγισε μπρὸς στὴ πολεμικὴ τάξι καὶ πειθαρχία τῶν Ρωμαίων. Ὁ Πανάρης ἐπρόφθασε καὶ κατέφυγε στὸ φρούριο τῆς Κυδωνίας, ὅπου καὶ πολιορκήθηκε ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους· σὲ λίγο ὅμως ἀνγκάστηκε νὰ παραδοθῇ μὲ συνθήκη.

Ὁ ἄλλος ἀρχηγός, ὁ Λασθένης, κατάρθωσε νὰ φύγῃ καὶ νὰ ὀρίσῃ ἔδρα του τὴν Κνωσό. Ἐκεῖ συγκέντρωσε στρατὸ κ' ἐτοιμάσθη ν' ἀγωνισθῇ κατὰ τῶν Ρωμαίων, ὅπως μποροῦσε πεισματωδέστερα.

Ὁ Μέτελλος προχώρησε μὲ μεθοδικὴ βραδύτητα παίρνοντας μιά-μιά τὶς πόλεις τῆς Κρήτης, ὥσπερ ἔφθασε ἔξω ἀπὸ τὴν Κνωσό. Ὁ Λασθένης βλέποντας τὸν ἐχθρικό ὄγκο ἀναγκάστηκε νὰ κάψῃ τοὺς θησαυροὺς τῆς πόλεως καὶ ν' ἀποσυρθῇ στὴν Ἱεράπυντα, ὅπου ἤλπισε νὰ συγκεντρώσῃ καὶ ἄλλες δυνάμεις ἰκανὰς νὰ ἀντιπαραταχθοῦν μπρὸς στοὺς Ρωμαίους.

Ἡ Κνωσὸς ἀναγκάζεται νὰ παραδοθῇ στὸ Μέτελλο. Καὶ ἡ ἥρωϊκὴ Λύκτος παραδίδεται κι' αὐτὴ καὶ ἔτσι ἀποφεύγει τὴν καταστροφὴ, γιατί οἱ Ρωμαῖοι καταστρέφουν ἀπ' τὰ θεμέλια κάθε πόλι πού ἀντιστέκεται καὶ αἰχμαλωτίζουν τὸν πληθυσμὸ τῆς.

Ἡ σκληρότης τοῦ Μετέλλου δὲν ἔχει ὄρια· καταστρέφει, καίει, αἰχμαλωτίζει κι' ἀποστέλλει στὴ Ρώμη χιλιάδες αἰχμαλώτους.

Γιὰ μιά στιγμὴ μιά ἀκτίνα σωτηρίας ἐφώτισε τὶς ἐλπίδες τῶν Κρητῶν. Πολλὰ πόλεις ἀπὸ τὰ ἀνατολικά τμήματα, πού δὲν εἶχε ἀκόμη προχωρήσει ὁ Μέτελλος, γιὰ νὰ προλάβουν τὴν καταστροφὴ τους ἀπέστειλαν πρεσβεῖα στὸν Πομπήϊο, πού μὲ τὸ στόλο του ἐναυλοχούσε στὰ παράλια τῆς νήσου καὶ τοῦ ἐδήλωσαν ὑποταγῇ.

Ὁ Πομπήϊος εἶχε ὀρισθῆ ἀπὸ τὴν Ρώμην ὡς ἀρχιστράτηγος τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου, ποῦ πολεμοῦσε τοὺς πειρατὲς τῆς Κιλικίας. Ὡς ἔλαβε τὴ δῆλωσιν τῆς ὑποταγῆς τῶν Κρητικῶν πόλεων καὶ γιὰ νὰ μειώσῃ τὴ σημασία τῆς νίκης τοῦ Μετέλλου, τοῦστειλε τὸ στρατηγὸν τοῦ Ὀκτάβιο καὶ τοῦ παράγγειλε νὰ παύσῃ τὸν πόλεμόν του, γιὰτὶ οἱ Κρήτες εἶχαν πιά συνθηκολογήσει μ' αὐτόν, καὶ τὸν διέτασσε νὰ φύγῃ ἀπ' τὴν Κρήτην καὶ νὰ γυρίσῃ πίσω στὴ Ρώμην.

Ὁ Μέτελλος ἀντὶ νὰ φύγῃ ἐξαγριώθηκε περισσότερο γιὰτὶ οἱ Κρήτες, ποῦ εἶχαν πάρει θάρρος ἀπὸ τὸν Πομπήϊον, τοῦ ἀντέτασαν μεγαλύτερη καὶ σταθερώτερη ἀμύνη. Ἦλπιζαν πὼς ἡ ἀντιζηλία καὶ τὸ τσάκωμα ποῦχε γεννηθῆ μετὰξὺ τῶν δύο Ρωμαίων ἀρχιστρατήγων θὰ ἐβράδυνε καὶ ἴσως θὰ ἐματαίωνε τὴν κατάκτησιν τῆς νήσου. Ἄλλως τε ὁ Πομπήϊος τοὺς εἶχε παραγγείλει ν' ἀντισταθοῦν μ' ἄλη τους τὴ δύναμιν κατὰ τοῦ Μετέλλου, ὥσπου κι' αὐτὸς ἐτοιμασθῆ νὰ τὸν κτυπήσῃ. Πραγματικὰ ἀπεβίβασε τὸ στρατηγὸν τοῦ Ὀκτάβιο καὶ τὸ στρατηγὸν τῆς Ἑλλάδος Σισένα μὲ πολὺ στρατὸ στὴ νοτιὰ παραλία τῆς νήσου, στὴ Λάππα, ὅπου συνεκέντρωσε τοὺς πολεμικοὺς Λαππαίους καὶ ἀρκετὸ ἀριθμὸν πειρατῶν τῆς Κιλικίας. Τὴν ἀρχηγία τῶν Λαππαίων καὶ Κιλικίων ἀνέλαβεν ὁ Κρήτης ἀρχηγὸς Ἀριστίων, ποῦ εἶχε πρὸ ὀλίγου καιροῦ νικήσει σὲ μιὰ σοβαρὰ μάχην τὸ στρατὸ τοῦ Μετέλλου.

Ὁ Μέτελλος χωρὶς χρονότριβὴν κτυπᾷ τὸν Ὀκτάβιον, τὸν νικᾷ καὶ τὸν ὑποχρεώνει νὰ ἀποσυρθῆ πρὸς τ' ἀνατολικά τμήματα. Ἐκεῖ συγκεντρώνει ὅσο στρατὸν μπόρεσε καὶ ἀφοῦ ἐνώθηκε μὲ τὸν Ἀριστίωνα ἐπιτίθεται κατὰ τοῦ Μετέλλου κοντὰ στὴν Ἱεράπυτναν, ὅπου τὴν ὥρην πιά εἶχε προχωρήσει· ἀλλὰ ἡττᾶται καὶ πάλιν.

Ἡ νέα αὐτῆ ἡττα ἀναγκάζει τὸν Ὀκτάβιον νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν Κρήτην κι' ὁ Μέτελλος ἀφήνεται ἐλεύθερος νὰ συμπληρώσῃ τὸ ἔργον τῆς κατακτῆσεως, ποῦ ἐκράτησε τρία ὀλόκληρα χρόνια.

Ἦστερα ἀπὸ τριῶν χρόνων σκληροῦς καὶ αἱματηροῦς ἀγῶνες, ὁ Μέτελλος γυρίζει θριαμβευτὴς στὴ Ρώμην φέρνοντας μαζί του λάφυρα καὶ αἰχμαλώτους ἀναλόγους μὲ τοὺς ἀγῶνές του. Στὸ Μέτελλο ἐδόθηκε τότε ὁ πραγματικὸς τιμητικὸς τίτλος τοῦ Κρητικοῦ, ὡς ἀντίθεσις τοῦ εἰρωνικοῦ ποῦχε δοθῆ στὸν Ἀντώνιον.

Ἔτσι ἡ Κρήτη μετὰ τὴ λάμψι τοῦ πολιτισμοῦ της καὶ τὸν ἐλεύθερο βίο της, ποὺ βάσταξε τόσους μακροὺς αἰῶνες, πρώτη φορὰ κατακτᾶται ἀπὸ ἐξωτερικὸ ἐχθρό. Ἡ Κρήτη ἦταν ἡ τελευταία Ἑλληνικὴ χώρα ποὺ κατέκτησαν οἱ Ρωμαῖοι.

Ἀπ' ὅλη αὐτὴ τὴν Κρητικὴ συμφορὰ μόνο ἡ Γόρτυς ἐξέφυγε, γιατί προτοῦ ἀκόμη ἐκδηλώσουν οἱ Ρωμαῖοι τὴν κατακτητικὴ τους διάθεσι, οἱ Γορτύνιοι εἶχαν ἔλθῃ σὲ μυστικές σχέσεις μ' αὐτοὺς καὶ τοὺς εἶχαν δηλώσει φιλία. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ δὲν εἶχαν λάβει μέρος στὸ Συγκρητισμὸ κατὰ τῶν Ρωμαίων, κ' ἔμειναν ἀδιάφοροι θεατῆς κατὰ τὴν περίοδο τῶν πολέμων.

Τὴν προδοτικὴ αὐτὴ στάσι τῆς Γόρτυνος ἀντάμειψαν οἱ Ρωμαῖοι καὶ τὴν ὥρισαν πρωτεύουσα τῆς Κρήτης. Ὡς πρωτεύουσα ἡ Γόρτυς ἀναπτύχθηκε σοβαρώτατα καὶ ἡ ἀνάπτυξις καὶ ὁ πλοῦτός της ἐκρατήθηκε σ' ὅλη τὴ Ρωμαϊκὴ περίοδο.

Ἡ Κρήτη εἶχε τὴν ἀτυχία ν' ἀναμιχθῇ καὶ στοὺς ἐμφυλίους ἀγῶνες τῶν Ρωμαίων καὶ ἡ κακὴ της μοῖρα τὴν ἔφερεν πάντα μὲ τὸ μέρος τοῦ ἡττημένου.

Στὴν ἐποχὴ τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Αὐγούστου ἡ Κρήτη ἐνώθη με τὴν Κυρήνη, ὡς ἔδρα ὅμως τῶν δύο τούτων ρωμαϊκῶν τμημάτων παρέμεινε ἡ Γόρτυς. Τοῦτο μεγάλωσε τὴν ἀνάπτυξί της καὶ τὴν ἐμπορικὴ της ἰσχύ.

Ἡ Κρήτη Βυζαντινὴ

Μὲ τὸ χωρισμὸ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους τὸ 390 π. Χ. σὲ Ἀνατολικὸ καὶ Δυτικὸ, ἡ Κρήτη πῆγε μὲ τὸ Ἀνατολικό, ποὺ σὲ λίγο ἐσχημάτισε τὸ Βυζαντινὸ Κράτος καὶ τοῦτο ἀκριβῶς συνετέλεσε νὰ διατηρήσῃ τὴν ἑλληνικότητά της.

Ὁ χριστιανισμὸς στὴν Κρήτη

Στὴν περίοδο τῆς Ρωμαϊκῆς κατακτῆσεως, ἡ Κρήτη ἦταν ἡ πρώτη Εὐρωπαϊκὴ χώρα, ποὺ ἐδέχθη τὸ χριστιανικὸ κήρυγμα.

Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἀναγκάστηκε ἀπὸ τρικυμία νὰ προσεγγίσῃ στὰ νότια παράλια, στὸ Λεβήνα, τὸ ση-

μερινό ὄρμο τοῦ Λέντα, καὶ παρέμεινε ἀρκετὸ διάστημα στὴν Κρήτη. Στὸ διάστημα αὐτὸ ἐκήρυξε τὴ νέα θρησκεία καὶ ὤρισε ὡς πρῶτο ἐπίσκοπο τὸ μαθητὴ του Τίτο.

Οἱ ὁπαδοὶ τῆς νέας θρησκείας ὑπόφεραν σκληροὺς διωγμοὺς ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους καὶ ἀναρίθμητοι Κρήτες ἐθυσιάστηκαν μὲ μαρτυρικὸ θάνατο. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ὅμως τοῦ χωρισμοῦ τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, ποὺ ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ἐκήρυξε ἐπίσημο θρησκεία τὴ χριστιανικὴ, ἡ θρησκεία τῆς ἀγάπης ἐγενικεύθηκε καὶ ἐπεβλήθηκε σ' ὅλη τὴν Κρήτη.

Ἡ Βυζαντινὴ περίοδος

Ἡ Κρήτη στοὺς πρώτους Βυζαντινοὺς χρόνους ἀποτελοῦσε θέμα τοῦ Βυζαντίου καὶ ἡ διοίκησίν της εἶχε ἀνατεθῆ σὲ Σρατηγό.

Ἡ ἀπόστασις τῆς ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους τὴν ἔκαμε νὰ μὴ δοκιμάσῃ τοὺς βαρβαρισμοὺς τῶν ἀπολιτίστων φυλῶν τοῦ Βορρᾶ.

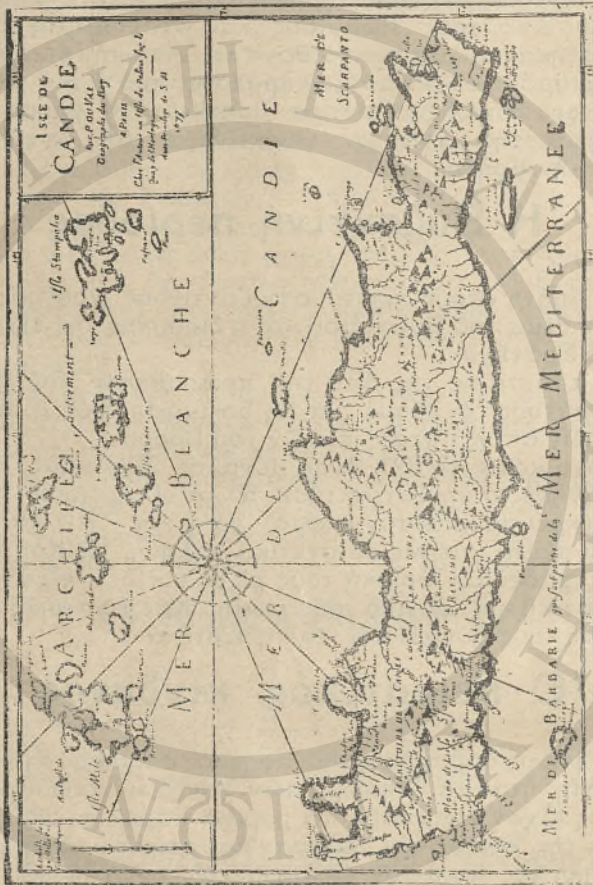
Μόνο κατὰ τὸ 623 ἓνας μεγάλος Σλαυϊκὸς στόλος προσπάθησε νὰ τὴν κατακτήσῃ, ἀλλὰ οἱ ἡρωϊκοὶ Κρήτες τὸν ἀπέκρουσαν καὶ τὸν ἔκαμαν νὰ φύγῃ. Ἄν καὶ εἶχαν περάσει πέντε αἰῶνες σὲ σχετικὴ γαλήνη, οἱ Κρήτες δὲν εἶχαν ξεχάσει τὴν ἀρχικὴ τους ρίζα καὶ δὲν εἶχαν χάσει τὴ σωματικὴ καὶ ψυχικὴ τους ρώμη, οὔτε ἔστερήθησαν τὴ πολεμικὴ τους δύναμι καὶ ἐπιτηδειότητα.

Ὁ πειρατικὸς κίνδυνος

Ὁ μόνος σοβαρὸς κίνδυνος ποὺ παρουσιάστηκε γιὰ τὴν Κρήτη, ἦταν τὸ ἐξάπλωμα τῶν Ἀράβων κουρσάρων. Οἱ Ἀραβες εἶχαν καταλάβει τὰ βορινὰ παράλια τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Συρίας καὶ πέρασαν καὶ στὴν Εὐρώπη μὲ τὴν κατὰκτησιν τῆς Ἰσπανίας. Οἱ πειρατεῖες τῶν γρήγορα ἔφθασαν καὶ ὡς τὸ Αἰγαῖο πέλαγος. Ἡ ἀγριότης ποὺ χαρακτήριζε τὴ σκληρὴ ὀρμητικότητά των, τοὺς ἔφερε κι' ἀπ' ἔξω ἀκόμα ἀπὸ τὰ φρούρια τοῦ Βυζαντίου, ποὺ ἐπολιόρκησαν.

Εὐκόλα καταλαβαίνει κανεὶς τὰ ἐμπόδια, ποὺ ἔφερε στοὺς πειρατικούς των ἀγῶνες ἡ ὑπαρξίς τῆς Κρήτης. σὸ

άνοιγμα του Αιγαίου πελάγους και τους λόγους που τους παρεκίνησαν να επιδιώξουν να την κατακτήσουν. Δυό φο-

Χάρτης της Κρήτης χαραγμένος στο Παρίσι από το Ρ. Ντι Βάλ.

ρές, το 651 και το 653, η Κρήτη δέχθηκε καταστρεπτικές επιδρομές από τους Άραβες. Οι κουρσάροι έλεηλάτησαν τ' άκρογιάλια της κ' έπιασαν αιχμαλώτους όσους πρόφθασαν. Όσοι πιάστηκαν πουλήθηκαν δοϋλοι στις Άραβικές άγορές.

Κατὰ τὸ 674, ποὺ ὁ Ἄμποῦ Ἀλοῦρ ὠργάνωνε τὴ μεγάλη του ἐπιδρομὴ κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὀλόκληρος ὁ πειρατικὸς ἀραβικὸς στόλος πέρασε τὸ χειμῶνά του στὸν κόλπο τῆς Σούδας.

Κατὰ τὸ 823 ἔκαμαν μιὰ ξαφνικὴ ἐπιδρομὴ κατὰ τῆς Κρήτης, γιατί ἔνοιωθαν τὴν ἀνάγκη νὰ τὴν κατακτήσουν μιὰ ὥρα ἀρχύτερα καὶ νὰ τὴν χρησιμοποιήσουν καταφύγιο στὶς τρομερὲς ἐπιχειρήσεις των, ἀλλὰ ἀπέτυχον στὴν ἐπιδρομὴ τους αὐτή.

Οἱ Σαρακηνοὶ στὴν Κρήτη

Τὸν ἄλλο χρόνο ὅμως, ποὺ τὸ Βυζάντιο ἦταν ἀπασχολημένο μ' ἓνα ἀπὸ τοὺς συνηθισμένους του ἐμφυλίου ἀγῶνες, ὁ Ἄμποῦ Χάφς Ὁμάρ, ἀρχηγὸς τῶν Ἰσπανῶν Ἀράβων, ἀπεβίβασε στὴν Ψαρή Φοράδα τῆς Βιάννου ἓνα ἰσχυρὸ πειρατικὸ στρατό. Βρῆκε κάποια πρόφασιν καὶ διάταξε τὸ στρατὸ νὰ τραβηχθῆ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Βιάννου. Ἄμα οἱ κουρσάροι ἔφυγαν ἀπ' τ' ἀκρογιάλι, ὁ ἀρχηγὸς ἔκαψε καὶ τὰ σαράντα πολεμικὰ του καράβια.

Τ' ὄ,τι ἔκαμαν, τὸ θεώρησε ἀναγκαῖο γιὰ νὰ πετύχη τὸ σκοπὸ του. Ἄν τοὺς ἐστεροῦσε τὰ μέσα νὰ ὑποχωρήσουν, ἤλπιζε, πὼς χωρὶς ἀμφιβολία θὰ κατακοῦσε τὴν Κρήτη. Καὶ πραγματικὰ ἔτσι γίνηκε. Οἱ κουρσάροι στὴν ἀρχὴ ἐστασίασαν· εὐθὺς ὅμως ποὺ εἶδαν πὼς ἦταν ἀδύνατο νὰ διορθώσουν τὸ κακὸ, ἀναγκάσθηκαν νὰ ὑποκύψουν. Μὲ τὸν πειρατικὸ αὐτὸ στρατὸ ὁ Ἄμποῦ, ἀφ' οὗ ἔκτισε φρούρια γιὰ νὰ τὰ χρησιμοποιήσῃ ὡς ὀρμητήρια στὰ παράλια τῆς Βιάννου, ἄρχισε τὴ κατακτητικὴ του προέλασιν καὶ κατάρθωσε ταχύτατα νὰ καταλάβῃ ὀλόκληρη τὴν Κρήτη.

Ὁ Χάνδαξ

Ἄμα προχώρησε πρὸς τὰ βορεινὰ παράλια τῆς νήσου κ' ἔφθασε ἀντίκρου ἀπὸ τὸ μικρὸ νησί τῆς Δίας, ἐθεώρησε τὸ μέρος κατάλληλο καὶ ἵδρυσεν ἓνα ὀχυρῶτατο φρούριον, τὸ Χαντάκ, ποὺ μετέπειτα ὠνομάσθηκε Ἡράκλειον.

Γύρω ἀπὸ τὴν πόλιν ἔσκαψε ἓνα βαθὺ χαντάκι ποὺ ἦταν ἔτσι κατασκευασμένο, ὥστε νὰ μπορῆ μιὰ ὥρα ἀνά-

κης νὰ δέχεται τὸ νερὸ τῆς θάλασσας καὶ νὰ μετατρέπη τὴν πόλι σὲ νησί. Ἔτσι τὸ φρούριο αὐτὸ ἦταν ἀπόρρητο ἀπ' τὴ ξηρὰ κι' ἀπ' τὴ θάλασσα· γιὰ νὰ κτυπηθῆ ἤθελε

Τὸ Βασιλεῖο Τζαμί τοῦ Ἡρακλείου, ὅπου σήμερον εἰρίσκεται τὸ γυμνάσιον.
ὅπως ἦτο κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας.

στόλο ἰσχυρό. Ὁ Χάνδαξ γρήγορα γίνηκε ἡ φρικτὴ φωλιά τῶν πιὸ ἀγρίων ὀρνέων, πού ξαφνικὰ ἔπεφταν στὰ παράλια χωριά καὶ στὶς πολιτεῖες τοῦ Αἰγαίου καὶ γενικὰ

της ανατολικής Μεσογείου, ἄρπαζαν τὰ πάντα, αἰχμαλώτιζαν τὰ γυναικόπαιδα καὶ τοὺς ἄνδρας, ποὺ δὲν ἔφεραν ἀντίστασι καὶ τὰ μετέφεραν στὴν πόλι τῶν στεναγμῶν καὶ τῶν θρήνων, στὸ Χάνδακα.

Ἔτσι ὁ Χάνδαξ γίνηκε πολὺ γρήγορα μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ σημαντικὲς δουλοαγορῆς. Ἄπ' αὐτὴν ἔκαναν τίς προμήθειές τους σὲ σκλάβους καὶ χαρέμια ὄλοι οἱ Μεγιστάνες τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Αἰγύπτου. Ἄπὸ τὴν ἀραβικὴ αὐτὴ πόλι τῆς Κρήτης ἐπέρασαν καὶ πούληθηκαν σκλάβοι τὸ ἄνθος τῆς Ἑλληνικῆς νεολαίας καὶ χιλιάδες νέων γυναικῶν καὶ κοριτσιῶν.

Ἄπὸ τοὺς κατοίκους τῆς νήσου, ὅσοι δὲν τραβήχθηκαν πρὸς τὰ βουνὰ καὶ δὲν κατέφυγαν πρὸς τὸ Λασιθί καὶ μάλιστα πρὸς τὰ Σφακιά, οἱ περισσότεροι ἢ ἐσφάγησαν ἢ ἐπουλήθηκαν ὡς δούλοι σὲ ξένους ἀγοράς. Πολλὲς χιλιάδες ὅμως ἀναγκάστησαν μπρὸς στὴ βία ν' ἀλλαξοπιστήσουν διὰ νὰ περισώσουν τὴν ζωὴ τους καὶ τίς οἰκογένειές των.

Σιγά-σιγά κατωρθώθηκε νὰ πυκνωθοῦν στὰ ψηλὰ χωριά καὶ νὰ συγκεντρωθοῦν στὰ βουνὰ ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς χριστιανῶν. Οἱ Ἄραβες δὲν τοὺς κτυποῦσαν, γιατί ἡ φτωχὴ γῆς τους δὲν εἶχε νὰ τοὺς δώσῃ τίποτε· ἄλλως τε φοβούντανε πάντα τίς ἐπιχειρήσεις, ποὺ δὲν εἶχαν τὴν ἄμεση ὑποστήριξι τῶν πολεμικῶν караβιῶν των.

Στὸ Χάνδακα στὴν περίοδο τῶν Σαρακηνῶν μαζεύτηκαν ἀμύθητοι θησαυροί, λάφυρα ἀπὸ διάφορες διαρπαγὲς καὶ δεκάδες χιλιάδων δούλων, ποὺ τοὺς πουλοῦσαν στοὺς δουλεμπόρους ὄλων τῶν ἄλλων χωρῶν.

Βυζαντινὲς ἀπόπειρες

Μετὰ ἕνα χρόνο ἀπὸ τὴν κατάληψι τῆς νήσου, οἱ Βυζαντινοὶ ἀπεπειράθησαν νὰ τὴν ξαναπάρουν, ἀλλὰ ἀπέτυχαν Ὅ ἕνας ἀπὸ τοὺς στρατηγούς ποῦστειλαν, ὁ Δαμιανός, σκοτώθηκε κι' ὁ ἄλλος, ὁ Φωτεινός, μόλις κατῶρθωσε νὰ φύγῃ πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολι μὲ τ' ἀπομεινάρια τοῦ στόλου καὶ τοῦ στρατοῦ του.

Τὸν ἄλλο χρόνο, τὸ 826, σημειώνεται νέα ἀπόπειρα ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς μὲ τὸ στρατηγὸ Κρατερό. Ἀπεβίβασε γρήγορα τὸ στρατό του στὴ θέσι τοῦ σημερινοῦ Καρ-

τεροῦ ποταμοῦ πρὸς τ' ἀνατολικά τοῦ Ἡρακλείου καὶ κατάρθωσε νὰ νικήσῃ τοὺς Σαρακηνοὺς. Ἡ εὐκολὴ αὐτὴ νίκη μέθησε τὸ στρατό του καὶ τὴν νύκτα ἀπόμεινε ἀφροῦρητος. Οἱ Ἄραβες, ποὺ πληροφορήθηκαν τὴ σοβαρὴ αὐτὴ παράλειψι, τοὺς κτυποῦν αἰφνηδιαστικά τὴ νύκτα καὶ κατορθώνουν νὰ κατασφάξουν τὸ περισσότερο μέρος τοῦ κοιμισμένου καὶ μεθυσμένου στρατοῦ. Ἐνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀπ' αὐτοὺς αἰχμαλωτίζεται καὶ ὁ Κρατερός, ποὺ κατάρθωσε νὰ φθάσῃ μὲ τὸ καράβι του ὡς τὴ Σαντορήνη, πιάνεται καὶ θανατώνεται.

Μετὰ δυὸ χρόνια ὁ στρατηγὸς Ὁρὸφας μὲ ἓνα ἰσχυρὸ στόλο κατορθώνει νὰ περιορίσῃ τὶς ληστρικὰς ἐπιδρομὰς τῶν Σαρακηνῶν τῆς Κρήτης, ἀλλὰ δὲν τομλᾷ νὰ κάμῃ νέα ἀπόπειρα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν της.

Πέρασαν ἑβδομήντα τέσσερα χρόνια καὶ οἱ Βυζαντινοὶ δὲν τολμοῦσαν νὰ σκεφθοῦν καὶ νὰ ἐπιχειρήσουν τὴν ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης.

Τὸ 902 ὁ στρατηγὸς Ἰμέριος κάνει νέα ἀπόπειρα ἀλλ' ἀποτυγχάνει κι' αὐτὸς.

Μετὰ πενήντα χρόνια τὸ 949 ἢ 959—ἡ χρονολογία δὲν εἶναι ἐξακριβωμένη—οἱ Βυζαντινοὶ ἐπιχειροῦν τὴ μεγαλυτέρα ἐκστρατεία τους γιὰ τὴν Κρήτη. Στρατηγὸς ὀρίζεται ὁ ἀνίκανος Γογγύλης, ποὺ γίνηκε αἰτία μὲ τὴν ἐπιπολαιότητα του νὰ καταστραφῇ τελείως ὅλη ἡ στρατιά του.

Οἱ ἀλλεπάλληλες ἀποτυχίας τῶν Βυζαντινῶν ἀπεθράσυναν τοὺς Σαρακηνοὺς, ποὺ στὸ μεταξύ εἶχαν πυκνοκατοικήσει μὲ χιλιάδες ληστοπειρατὰς Ἄραβες ὅλα τὰ παράλια τῆς Κρήτης. Ἔτσι ἡ νῆσος ἔγινε ἓνα φρικτὸ καὶ ἀπαίσιον ὄρηθῆριον κουρσάρων καὶ ὁ Χάνδαξ ἡ ἀγορὰ τοῦ θρήνου καὶ τῆς ὀδύνης. Στὸ Χάνδακα, ὕστερα ἀπὸ κάθε ἐπιδρομὴ των στὰ παράλια τῆς Βυζαντινῆς αυτοκρατορίας, οἱ Σαρακηνοὶ συνεκέντρωσαν χιλιάδες νέους καὶ νέες, ποὺ τὶς πουλοῦσαν στοὺς δουλεμπόρους.

Ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς Κρήτης

Ἡ τρομερὰ αὐτὴ πληγὴ ἀπειλοῦσε κι' αὐτὴ ἀκόμα τὴν ὑπόστασιν τῆς Βυζαντινῆς αυτοκρατορίας καὶ τοῦτο ἀνάγκασε τὸν αὐτοκράτορα Ρωμανὸ καὶ Β' νὰ ὀργανώσῃ μιὰ μεγάλη ἐκστρατεία γιὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης, ὀρί-

ζοντας ἀρχιστράτηγο τὸ Νικηφόρο Φωκᾶ, πού ὡς τότε ἦταν ἀρχιστράτηγος τῶν Ἀνατολικῶν Ταγμάτων τοῦ Βυζαντίου.

Στὸ Νικηφόρο Φωκᾶ εἶχε δοθῆ ἡ εὐκαιρία νὰ γνωρίσῃ τοὺς Σαρακηνοὺς κι' ἀπὸ ἄλλους προηγουμένους πολέμους. Γενναῖος καὶ ἐπίμονος ὅπως ἦταν, ἀνέλαβε τὴν ἀρχιστρατηγία μὲ πεποίθησι στὴ νίκη. Ἐφωδιάστηκε μὲ 3.300 πολεμικά καὶ μεταγωγικά καράβια γεμάτα στρατὸ ἀπὸ Εὐρωπαϊκὰ καὶ Μικρασιατικὰ τάγματα. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὰ πῆρε μαζί του καὶ μισθωτὸ στρατὸ ἀπὸ Σλαύους, Βαράγγους καὶ ἄλλους βαρβάρους.

Ὁλος ὁ στόλος τοῦ Φωκᾶ περιέμενε ἀντίκρου ἀπὸ τὴ Σάμο στὴν παραλία τῆς Μ. Ἀσίας κι' ἀπὸ κεῖ ἔστειλε πλοῖα πρὸς τὰ Κρητικὰ παράλια γιὰ νὰ κατασκοπεύουν τὸν ἐχθρό. Ὅταν ἔκρινε πὼς ὁ καιρὸς ἦταν κατάλληλος, ἔτρεξε μὲ τὰ καράβια του στὸν κόλπο τοῦ Ἄλμουρου κοντὰ στὸν Χάνδακα κι' ἄρχισε τὴν ἀποβίβασι τοῦ στρατοῦ του.

Μὲ σύντονη καὶ ὀρμητικὴ δρᾶσι ἐνίκησε τοὺς Ἀραβες, πού προσπάθησαν ν' ἀνακόψουν τὴν ἀπόβασί του, ἐπροχώρησε στὶς γύρω ἐπαρχίες καὶ τοὺς ἀπόκλεισε μέσα στὸ φρούριο. Ὁ στόλος ἐφωδιασμένος καὶ μὲ τὸ «ὕ γρὸ Ἑλληνικὸ πῦρ» ἔκλεισε τὴν πόλι ἀπὸ τὴν θάλασσα ἔχοντας βάσι του τὴν ἀντικρυνὴ νησίδα Δία. Ἡ πολιορκία βάσταξε ὀλόκληρο τὸ χειμῶνα τοῦ 960.

Στὴν ἀρχὴ τοῦ 961 ἐφθασε στὰ νότια παράλια τῆς Κρήτης μιὰ ἰσχυρὰ δύναμις κουρσάρων κ' ἐνώθηκε μὲ τοὺς Ἀραβες, πού ἦσαν διασκορπισμένοι σ' ὅλη τὴν Κρήτη. Ἔτσι σχηματίστηκε μιὰ δύναμις ἀπὸ 40.000 ἀγρίους ληστοπειρατῆς. Ἡ δύναμις αὐτὴ εἶχε σχεδιάσει νὰ αἰφνηδιάσῃ τὸ στρατὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ σὲ κάποια σκοτεινὴ νύκτα κ' εἶχαν εἰδοποιήσῃ τοὺς πολιορκουμένους. Ἀλλὰ ὁ Φωκᾶς πληροφορήθηκε γρήγορα τὴ νυκτερινὴ ἐπίθεσι, πού ἐτοιμαζόταν νὰ τοῦ γίνῃ ἀπὸ τὰ πίσω τοῦ στρατοῦ του καὶ πρόφθασε νὰ πιάσῃ τὰ περάσματα, νὰ περικυκλώσῃ τὴν ἐχθρικὴ στρατιὰ καὶ νὰ κατασφάξῃ σὲ μιὰ νύκτα μέσα ὅλο αὐτὸ τὸν ἄγριο στρατὸ.

Ἀπέκοψε τὶς κεφαλὰς τῶν 40.000 ἐχθρῶν καὶ τὶς τοποθέτησε πάνω σὲ κοντάρια γύρω ἀπὸ τὸ φρούριο τοῦ Χάνδακα προτοῦ ξημερώσῃ. Μόλις εἶδαν οἱ Σαρακηνοὶ τὸ φρικτὸ θέαμα κ' ἔμαθαν τὴ συμφορὰ τοῦ στρατοῦ, πού

έρχότανε νά τούς ἐνισχύση, ἐτρομοκρατήθηκαν καί σκέφθηκαν καλὰ τὴν τύχη πού τούς περίμενε. Ὁ φόβος τους τοὺς συνεκράτησε στὴν ἀπεγνωσμένη τους ἄμυνα ὡς τὶς 7 τοῦ Μάρτη, πού οἱ Βυζαντινοὶ κατάρθωσαν ν' ἀνοίξουν ὑπόνομο καί νά ξεχυθοῦν μέσα στοῦ φρούριου.

Ἡ ἐκδικητικὴ ὁρμὴ τῶν Βυζαντινῶν δὲν ἀνεγνώρισε κανένα φραγμό. Ἦθελαν νά ἐκδικηθοῦν στοῦ διάστημα τῶν ὀλίγων ὥρων τοὺς θανάτους τῶν χιλιάδων Βυζαντινῶν, πού ἔπεσαν ἀπ' τὰ χέρια τῶν Σαρακηνῶν καί τὶς μυριάδες τῶν θυμάτων τῶν ἄγριων κουρσάρων. Γενικὴ σφαγὴ ἄρχισε μὲς στὴν πόλι. Τὸ αἷμα ἔτρεχε ποτάμι μὲς στοὺς στενοὺς δρόμους τοῦ Χάνδακα καί οἱ θρῆνοι τῶν σφαζομένων ἔσμιγαν μὲ τὶς ἄγριες ἰαχὲς τῶν νικητῶν. Γιὰ πολλὰς ὥρες μιὰ ἀφάνταστη κόλασι εἶχε δημιουργηθῆ.

Μὲ μύριους κόπους κατάρθωσε ὁ ὄρχιστράτηγος νά σταματήσῃ κατὰ τὶς βραδυνὲς ὥρες τὴν συνέχισι τῆς τρομερᾶς σφαγῆς καί νά σώσῃ τὸ γέρο Ἐμίρη τῶν Ἀράβων Ἀμπντούλ Ἀζίζ Κοτορβῆ, τὸν Κουρούπη, ὅπως τὸν ἔλεγε, καί τὸ γυιό του τὸν Ἀνεμά.

Κατὰ τὸ διάστημα τῶν ὀλίγων μηνῶν πού βᾶσταξε ἡ ἐκστρατεία τοῦ Φωκά στὴν Κρήτη σκοτώθηκαν ὡς διακόσες χιλιάδες Σαρακηνοὶ κι' ἄλλες διακόσες χιλιάδες πιάστηκαν αἰχμάλωτοι καί στάλησαν στοῦ Βυζάντιο. Ἀμύθητοι ἦσαν οἱ θησαυροὶ πού πήρε μαζί του ὁ Νικηφόρος Φωκάς γυρίζοντας στὴν Κωνσταντινούπολι.

Προτοῦ φύγῃ ὁμοῦ ἀπ' τὴν Κρήτη ὁ Φωκάς, τὴν ξεκαθάρισε ἀπὸ τοὺς Ἀραβες, ἔκτισε τὸ φρούριον Ρόκα στοῦ Κανλι Καστέλλι, ἐγκρέμισε τὰ φρούρια τοῦ Χάνδακα κ' ἔφερε πίσω στὴ Χριστιανικὴ θρησκεία ὄλους τοὺς ἀπογόνους τῶν χριστιανῶν, πού ἀπὸ τὴ β' αἰωνοῦ εἶχαν ἀλλαξοπιστήσῃ.

Ὁ πληθυσμὸς ὁμοῦ τῆς Κρήτης εἶχε ἐλαττωθῆ σημαντικὰ καί ὁ Νικηφόρος Φωκάς ἐθεώρησε σκόπιμο γιὰ νά τὸν ἐνδυναμώσῃ νά φέρῃ ἀποίκους Ἕλληνες ἀπὸ τὸ Βυζάντιο καί μαζί μ' αὐτοὺς ἀρκετοὺς Ἀρμενίους, Σλαῦους καί βαρβάρους, πού τοὺς τοποθέτησε σὲ χωριστὰ χωριά καί σὲ κελίνα ἀκριβῶς, πού κατοικοῦσαν μόνο Σαρακηνοὶ κ' εἶχαν ἐρημωθῆ μὲ τὴ σφαγὴ τους.

Ἔτσι ἡ Κρήτη γίνηκε πάλι Βυζαντινὴ κι' ἄρχισε μιὰ νέα δυνατὴ προοδευτικὴ ζωὴ.

Τὰ ἀρχοντόπουλα

Ὁ λαὸς τῆς Κρήτης διψασμένος ἀπὸ γαλήνη καὶ ἔργα εἰρηνικὰ ρίχτηκε μὲ ὄρμη στὴ γενικὴ ἀναδημιουργία τοῦ νησιοῦ καὶ σὲ ἑκατὸ χρόνια κατῴρθωσε νὰ τὸ μεταβάλη σ' ἓνα παράδεισο γεμάτο ἀποδοτικούς χυμούς, ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ θυμίση τὴν παλιὰ κόλασι τῶν Σαρακηνῶν.

Τὸ 1092 ὅμως ὁ διοικητὴς τοῦ Χάνδακα Καρύστης ἔκαμε μιὰ ἀπόπειρα νὰ ἐπαναστατήσῃ τὸ λαὸ κατὰ τοῦ Βυζαντίου κι' αὐτὸ ὑπεχρέωσε τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιο Α' τὸ Κομνηνὸ, νὰ στείλῃ καὶ νὰ ἐγκαταστήσῃ στὴν Κρήτη δώδεκα ἰσχυρὲς οἰκογένειες εὐγενῶν τοῦ Βυζαντίου. Τοὺς ἀρχηγούς τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν ὁ λαὸς ὠνόμασε Ἀρχοντόπουλα. Ὑπάρχει ὅμως καὶ μιὰ ἄλλη γνώμη ποὺ φέρει τ' Ἀρχοντόπουλα ὄχι ἀπὸ Βυζαντινὴ προέλευσι, ἀλλὰ ὡς οἰκογένειες ἀρχόντων τῆς Κρήτης, ποὺ ὁ Αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος ἰσχυροποίησε γιὰ νὰ τοὺς ἔχη ὡς βοηθοὺς στὴν κατοχὴ τῆς Κρήτης καὶ ὡς φρουροὺς τῆς διοικήσεως.

Ἡ δευτέρα αὐτῆ βυζαντινῆ περιόδου ἐκράτησε ἀπὸ τοῦ 961 ὡς τὸ 1204. Στὴν περίοδο αὐτῆ ἡ ζωὴ στὴν Κρήτη ἄλλαξε σημαντικὰ καὶ ἡ εὐφορία τοῦ νησιοῦ ξανάδωκε πάλι τὸ μέλι καὶ τὸ γάλα τῆς πλούσιας γῆς του.

Ἡ κανονικὴ ὅμως ζωὴ τῆς σταμάτησε καὶ πάλι κατὰ τὸ 1203 ὅταν οἱ Σταυροφόροι κατέλαβαν τὸ Βυζάντιο, καὶ μοίρασαν τὴν αὐτοκρατορία. Τότε ὁ Βονιφάτιος ὁ Μομφερατικός πῆρε στὴ μερίδα του τὴν Κρήτη.

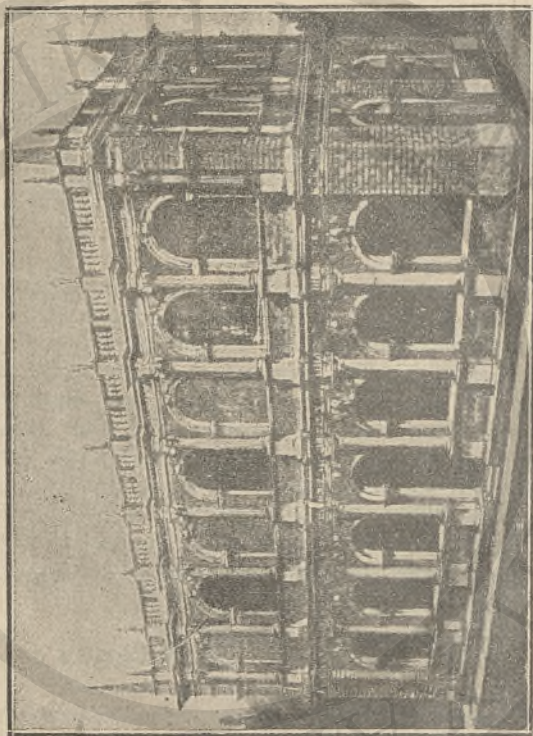
Ἡ Κρήτη Ἑνετικὴ

Αὐτὸς ὅμως προτίμησε νὰ τὴν πουλήσῃ στοὺς Βενετοὺς γιὰ ἓνα μικρὸ χρηματικὸ ποσὸ, γιατί δὲν ἤθελε ἢ δὲν μποροῦσε νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν κατοχὴ τῆς. Ἀλλὰ ἡ Γενουατικὴ δημοκρατία ἅμα πληροφορήθηκε τὴν παραχώρησι αὐτῆ, ἀπέστειλε τὸν Ἑρρίκο Πεσκατόρι καὶ τὴν κατέλαβε, προτοῦ ἀκόμα προφθάσουν νὰ τὴν παραλάβουν οἱ Βενετοί.

Ὡς τὴν κατάκτησε ὁ Πεσκατόρι, ἔκτισε δεκατέσσαρα μικρὰ καὶ μεγάλα φρούρια καὶ ὠργάνωσε τὴν ἄμυνά της, γιὰ ν' ἀποκρούσῃ τοὺς Βενετσάνους ποὺ ζητοῦσαν νὰ τὴν καταλάβουν. Ἕνας σκληρὸς καὶ πεισματωμένος

ἀγώνας, πού βάσταξε τέσσαρα χρόνια, ἔτελείωσε μέ τή συνθήκη τῆς Γένουας καί τῆς Βενετίας.

Ἄμα πῆραν τήν Κρήτη οἱ Βενετοί, ἔφεραν γρήγορα ἀποίκους Βενετούς γιά νά ἐξασφαλισθοῦν ἀπό τῶν ἐχθρό-

Ἑνετικὴ Λέσχη ἢ ἡ Λόγγια τοῦ Ἡρακλείου.

τητα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς. Στὸ διάστημα τῶν πρώτων τεσσάρων χρόνων οἱ Βενετοί ἔφεραν τρεῖς φορές ἀποίκους. Εἶχαν καταλάβει ἀπ' τὴν ἀρχὴ τίς ἐχθρικές διαθέσεις τῶν Κρητῶν καί προσπαθοῦσαν νά στηρίξουν τὴν πολύτιμη κατοχὴ τῆς νήσου στὰ αἰσθήματα τοῦ νέου πληθυσμοῦ, πού αὐτοὶ ἤθελαν νά δημιουργήσουν σιγά-σιγά μέ τοὺς ἀποίκους.

Στὴν ἀρχὴ τῆς Βενετικῆς κατακτῆσεως ὁ Κρητικὸς

λαός ἦταν κατάπληκτος ἀκόμα ἀπὸ τὴν διάλυσι τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους καὶ γι' αὐτὸ ἔμεινε ἀπαθῆς θεατῆς στὸν ἄγριο ἀγῶνα τῶν Βενετῶν καὶ τοῦ Πεσκατόρι. Ἄλλως τε, ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὸν ἀλληλοσκοτωμὸ τῶν δυὸ ἐχθρῶν τοῦ Βυζαντίου. Γι' αὐτὸ κρατήθηκε σ' ἀπόστασι ἄν καὶ ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς καὶ ἀπὸ τὸν Πεσκατόρι τοῦ γίνηκαν προτάσεις συμμαχίας. Ὅταν ὅμως οἱ Βενετοὶ πιάσαν ὀριστικῶς πρὸς τὴν Κρήτη, οἱ Κρητικὲς ἄρχισαν νὰ κινῶνται συνεννοούμενοι γιὰ τὴν ἄμυνά των, ἄν καὶ οἱ Βενετοὶ τοὺς ἔδειξαν στὴν ἀρχὴ σεβασμὸ στὰ περιουσιακὰ καὶ θρησκευτικὰ δικαιώματά των. Γρήγορα ὅμως σύμφωνα μὲ τις προσταγὰς τοῦ Πάπα ἔδιωξαν τοὺς Ἑλληνας ἐπισκόπους, ἔφεραν Λατίνους καὶ τοὺς παραχώρησαν τοὺς καλύτερους ναοὺς τῶν Ὁρθοδόξων. Στὴν ἐνέργεια αὐτῇ οἱ ἐχθρικές διαθέσεις τοῦ λαοῦ ἄρχισαν νὰ γίνωνται αἰσθητὲς ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς καὶ προσπάθησαν νὰ τις προλάβουν.

Τὴν ἐχθρότητα τοῦ λαοῦ σιγά-σιγά μεγάλωνε καὶ φούσκωνε ἡ βαρεῖά φορολογία, πού ὅσο πῆγαινε γινότανε καὶ πιὸ πιεστικὴ. Εἴκοσι ἔξη φορὲς ὁ Κρητικὸς λαὸς προσπάθησε νὰ ἀποτινάξῃ τὸ ζυγὸ τῶν Βενετῶν. Θὰ ἀναφέρωμε ἐδῶ τίς κυριώτερες ἐπαναστάσεις του.

Ἡ ἐπανάστασις τῶν Ἀγιοστεφανιτῶν

Δὲν εἶχαν περάσει δυὸ χρόνια ἀπὸ τὴν κατάκτησι καὶ ἡ πρώτη ἐπανάστασις ἔδειξε στοὺς Βενετοὺς μὲ ποῖο λαὸ εἶχαν νὰ παλέψουν. Τὴν ὑπέκίνησαν οἱ Ἀγιοστεφανίτες ἢ Ἀργυπόπουλοι μαζὶ μὲ τὸ Σεβαστὸ Σκορδύλη, πού τοὺς ἐβοήθησε κι' ὁ Βενετὸς δεσπότης τῆς Νάξου Μάρκος Σανουδός. Τὸ Σανουδο τὸν εἶχε προσκαλέσει ὁ Δούκας τῆς Κρήτης Τιέπολο, γιὰ νὰ τὸν βοηθήσῃ νὰ ἡσυχάσῃ τὸν ἐπαναστατημένον λαὸ· ἀλλὰ ὡς ἔφθασε τσακώθηκε μαζὶ του καὶ ἀπὸ βοηθός του γίνηκε σύμμαχος τῶν ἐπαναστατῶν.

Οἱ Ἀγιοστεφανίτες κατῶρθωσαν νὰ περιορίσουν τοὺς Βενετοὺς στὸ φρούριον τῆς Ρόκας καὶ νὰ ἐπιβληθοῦν σ' ὅλην τὴν Κρήτη. Γρήγορα ὅμως ἡ Βενετία ἔστειλε ἰσχυρὸ

στρατό καὶ στόλο, ἐνίκησε τοὺς ἐπαναστάτες καὶ ξανά-
κτισε τὰ καταστραμμένα φρούρια.

Τὸ Μεγάλο Κάστρο. Τὸ Ἐνετικὸ λιμάνι.

Ἡ ἐπανάστασις τῶν Σκορδυλῶν καὶ Μελισσηνῶν

Μόλις εἶχαν περάσει πέντε χρόνια καὶ νέα ἐπανάστασις σημειώνεται. Τὴν ἐπανάστασι αὐτὴ ὑποκίνησαν οἱ Σκορδύλαι καὶ οἱ Μελισσηνοί. Κατῶρθωσαν νὰ συγκεντρώσουν σοβαρὸ ἀριθμὸ πολεμιστῶν καὶ νὰ ὑποχρεώσουν τὸ Δοῦκα Δελφίνο νὰ κλείσῃ μαζί τους συνθήκη καὶ νὰ τοὺς παραχωρήσῃ μικρὰ φέουδα.

Νέα ἐπανάστασις τῶν Σκορδυλῶν

Δὲν περνοῦν ὅμως πολλὰ χρόνια καὶ τὸ 1228 ἡ τρίτη ἐπανάστασις ξεσπᾷ με τοὺς αὐτοὺς ἀρχηγούς καὶ τοὺς Δρακοντοπούλους μαζί με τοὺς Ἄρκολέους. Οἱ τρεῖς αὐτὲς μεγάλες καὶ ἀρχοντικές οἰκογένειες εἶχαν συγκεντρώσει τοὺς περισσότερους Κρήτες εὐγενεῖς, τοὺς Κρητάρχοντες, στὶς ἐπορχίες τῆς Ρεθύμνης καὶ με ἀκατάπαυτους

σκοτώμους και λεηλασίες είχαν τρομοκρατήσει τους Βενετούς, που δέν τολμούσαν νά βγούν έξω από τὰ φρούριά των.

Οί Βενετοί ζήτησαν τὴ βοήθεια τῆς Δημοκρατίας, ἀλλὰ καὶ οἱ Κρήτες ἔστειλαν ἀπεσταλμένους σὸν Αὐτοκράτορα τῆς Νικαίας Ἰωάννη Βατάτζη, πού τότε προσπαθοῦσε νά ἀναστηλώσῃ τὴν Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Ὁ Βατάτζης τοὺς ἔστειλε τριάντα τρεῖς γαλέρες. Οἱ ἐπαναστάτες εἶχαν καταλάβει πολλές ἐπαρχίες καὶ εἶχαν ἐπιτύχει πολλές αἱματηρὲς νίκες.

Ὁ ἀγώνας ἐξακολούθησε καὶ ἀφ' οὗ ἔφυγαν οἱ γαλέρες τοῦ Βατάτζη, πού τοῦ χρειάστηκαν γιὰ κάποια σοβαρὰ πολεμικὴ ἐπιχείρησι. Ἡ Βενετικὴ Δημοκρατία σὸ τέλος ἀναγκάσθηκε νά ὑποχωρήσῃ καὶ νά παραχωρήσῃ στοὺς ἐπαναστάτες δυὸ ὀλόκληρες ἐπαρχίες, τὸ Ἀμάρι καὶ τὸν Ἅγιο Βασίλειο, ὡς φέουδα.

Οἱ ἀτέλειωτες αὐτὲς ἀνταρσίες καὶ ἐπαναστάσεις ἀνάγκασαν τοὺς Βενετοὺς νά φέρουν πάλι στὴν Κρήτη νέους ἀποίκους καὶ νά κτίσουν τὸ 1251 τὸ φρούριο τῶν Χανίων πάνω στὰ εἰσέπια τῆς ἀρχαίας Κυδωνίας.

Ἡ ἐπανάστασις τῶν Χορτασιῶν

Μία φαινομενικὴ ἡσυχία, πού τὴν τάρασαν ὅμως διάφορες ἀνταρσίες στὶς ἐπαρχίες, βάσταξε ὡς τὸ 1268. Τότε ἄρχισε ἡ τετάρτη μεγάλη Κρητικὴ ἐπανάστασις, πού ὠργάνωσαν οἱ ἀδελφοὶ Χορτάτζαι, Γεώργιος καὶ Θεόδωρος.

Στὰ ἔξι χρόνια τῆς ἐπαναστάσεως αὐτῆς οἱ Βενετοὶ ἐπλήρωσαν πολὺ ἀκριβὰ τὴν ὀρμητικὴ ἐπιθετικότητά τῶν Κρητῶν. Ὁδηγούμενοι οἱ Κρήτες ἀπὸ τοὺς ἡρωϊκοὺς Χορτάτζηδες εἶχαν καταστρέψει ὀλόκληρους ἐχθρικοὺς στρατοὺς.

Τὸ ἔμβλημα τοῦ Ἁγίου Μάρκου πού διατηρεῖται ἀκόμα σὲ πολλὰ μέρη στὴν Κρήτη.

Γιὰ νὰ καταστείλῃ τὴν ἰσχυρὴ αὐτὴ ἐξέγερσι ἡ Βενετία, ἀναγκάσθηκε νὰ ζητήσῃ τὴ βοήθειαν τοῦ ἰσχυροῦ Κρητάρχοντος Ἀλεξίου Καλλέργη. Ἡ βοήθεια αὐτὴ τῆς ἐξασφάλισε τὴ νίκη καὶ ὑπεχρέωσε τοὺς ἀδελφοὺς Χορτάτζηδες νὰ φύγουν ἀπὸ τὴν Κρήτη.

Τὸ κέρδος ποὺ πέτυχε ὁ Ἀλέξιος Καλλέργης ἀπὸ τὴν ἐπανάστασι αὐτὴν, ἦταν ἡ ἄδεια νὰ γίνονται γάμοι Κρητῶν καὶ Ἑνετῶν. Γὸ προνόμιον αὐτὸ τὸ εἶχε ζητήσει ἐπίμονα ὁ Καλλέργης γιατί ἤλπιζε, πῶς μὲ τίς ἐπιγαμίαις θὰ ἀφωμοίωνε σιγὰ-σιγὰ τοὺς Βενετοὺς καὶ θὰ ἐξελλήνιζε τὴ διοίκησίν τους.

Ἀλλὰ μετὰ κάμποσα χρόνια οἱ Βενετοὶ ἀρνήθησαν ν' ἀναγνωρίσουν τὸ προνόμιον αὐτὸ κ' ἔτσι κηρύσσεται νέα πάλι ἐπανάστασις ἡ πέμπτη, τὸ 1282.

Ἡ ἐπανάστασις τοῦ Καλλέργη

Στὴν ἐπανάστασι αὐτὴ ἀρχηγὸς ἦταν αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Ἀλέξιος Καλλέργης, ὁ πρῶτος βοηθὸς τῶν Βενετῶν. Ἡ τραμερὴ καὶ αἱματηρὴ πάλη βάσταξε δέκα ἕξ ὀλόκληρα χρόνια. Σ' αὐτὴν ἔλαβαν μέρος οἱ Βλαστοὶ, οἱ Βαροῦχαι, οἱ Γαβαλάδες κ' ὁ Μιχαὴλ Χορτάτζης. Ἡ Βενετία ἔστειλε ἰσχυρὸ στρατὸ εἰς τὴν Κρήτην, ἀλλὰ δὲν μπόρεσε νὰ λυγίσῃ τὴν ὀρμητικὴν ἐπιθετικότητα τοῦ Καλλέργη. Οἱ ἐπαναστάτες ὕστερα ἀπὸ πολλὰς νίκαις τῶν πέτυχαν νὰ ὑποχρέωσιν τὴ Βενετία νὰ τοὺς παραχωρήσῃ πολλὰ προνόμια καὶ τὸ πῖο σοβαρὸ τὴν ἄδεια νὰ ἰδρῦσουν τὴν ἐπισκοπὴν τοῦ Μυλοποτάμου.

Ἡ ἐπανάστασις τοῦ Βάρδα

Πέρασαν ἀπὸ τότε τριάντα τρία χρόνια. Τὸ 1322 κηρύσσεται νέα πάλι ἐπανάστασις. Ἀρχηγοὶ τῆς ἦσαν ὁ Βάρδας Καλλέργης καὶ ὁ Ν. Πρικοσυρίδης. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπανάστασις αὐτὴ ἀπέτυχε, γιατί δὲν κατορθώθηκε νὰ γενικευθῇ σ' ὅλην τὴν Κρήτην κ' ἔτσι εὐκόλως οἱ Βενετοὶ ἐδάμασαν τὴ μικρὴν τους δύναμι.

Ἡ ἐπανάστασις τοῦ Σμυρίλιου

Μετὰ κάμποσα χρόνια ὁ ἀνεπιός τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη, ὁ Λέων Καλλέργης, ὑποκινεῖ νέα ἐπανάστασι, τὴν ὀγδόη. Τὴν ἀρχηγία τῆς ἐπαναστάσεως αὐτῆς εἶχε ὁ Κώστας Σμυρίλιος ἀπὸ τὸν Ἀποκόρωνα, οἱ ἀδελφοὶ Μιχ. καὶ Ἰ. Ψαρομήλιγγοι καὶ ὁ Μανουὴλ Καψοκαλύβης. Βάσταξε ἑπτὰ χρόνια. Ὁ Ἀλέξιος Καλλέργης φανερός πιά σύμμαχος καὶ ὑποστηρικτῆς τῶν Βενετῶν κατῴρθωσε νὰ καταστείλῃ τὴν ἐπανάστασι καὶ νὰ πιάσῃ τὸν Σμυρίλιο. Ἀπ' αὐτὸν πληροφορήθηκε πῶς ὁ πρωτεργάτης καὶ ὑποκινητῆς τῆς ἦταν ὁ ἀνεπιός του. Ἐπιάσε καὶ τὸ Λέοντα καὶ τὸν παρέδωκε στοὺς Βενετούς. Αὐτοὶ τὸν ἔκλεισαν στὴ φυλακὴ τοῦ Κοῦλε τοῦ Χάνδακα καὶ τὸν κατεδίκασαν σὲ θάνατο. Προσπάθησε ὁ Ἀλέξιος νὰ τὸν σώσῃ, ἀφ' οὔ εἶδε τὸ τρομερό του σφάλμα νὰ τὸν παραδώσῃ στοὺς ἐχθρούς του, ἀλλὰ δὲν τὸ κατῴρθωσε. Ἔτσι ὁ εὐγενῆς καὶ ἡρωϊκὸς αὐτὸς γόνος τῶν Καλλεργῶν ἐρρίχθηκε μιὰ σκοτεινὴ νύκτα στὴ θάλασσα ἀνάμεσα Χάνδακα καὶ Δίας. Ἡ συνειδησις τοῦ Ἀλεξίου τὸν τάρασσε σ' ὅλα τὰ χρόνια τῆς ζωῆς του καὶ δὲν τὸν ἀφήκε οὔτε ἡμέρα οὔτε νύκτα ἥσυχο.

Ἡ ἐπανάστασις Καψοκαλυβῶν καὶ Ψαρομηλίγγων

Ὁ θάνατος τοῦ Λέοντος Καλλέργη ἐξαγρίωσε τοὺς Καψοκαλύβας συγγενεῖς τῆς γυναίκας του. Αὐτοὶ ἐξακολούθησαν τὴν ἐπανάστασι. Ἐν τῷ μεταξὺ ἐνισχύθησαν ἀπὸ νέα ἐξέγερσι τῶν Ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν, πού εἶχαν δημιουργήσει οἱ ἡρωϊκοὶ Ψαρομήλιγγοι.

Ἡ συνδυασμένη αὐτὴ ἐπαναστατικὴ ἐνέργεια κατατρόμαξε τὴ Βενετικὴ δύναμι. Σὲ μιὰ ὅμως σκληρῇ καὶ αἱματηρῇ μάχῃ σκοτώνονται οἱ ἀδελφοὶ Ψαρομήλιγγοι καὶ ἡ διπλῆ αὐτὴ προσπάθεια ἀποτυχαίνει, γιατί οἱ Καψοκαλύβαι δὲν κατῴρθωσαν νὰ τῆς δώσουν νέα τόνωσι.

Ἡ Δημοκρατία τοῦ Ἁγίου Τίτου

Δὲν περνοῦν πολλὰ χρόνια καὶ τὸ 1363 νέα ἐπανάστασις συνταράσσει πάλι τὴ Βενετικὴ κατάκτησι. Εἶναι ἡ ἑννάτη στὴ σειρά. Στὴν ἐπανάστασι αὐτὴ παρουσιάζε-

Σχεδιάγραμμα τοῦ Ἑνετικοῦ λιμένα τῶν Χανίων ὅπου φαίνονται τὰ νεώρια.

ται τὸ μοναδικὸ φαινόμενο νὰ συμμαχήσουν οἱ Κρητάρχοντες με τοὺς Βενετοὺς φεούδάρχες, ποὺ κατορθώνουν γρήγορα νὰ καταλάβουν τὸ Δουκικὸ Μέγαρο, νὰ καθαιρέσουν τὸ Δοῦκα Δάνδολο, νὰ ἀποκηρύξουν τὴ Βενετικὴ Δημοκρατία, καὶ ν' ἀνακηρύξουν νέα δικὴ τῶν ἀνεξάρτητη Δημοκρατία με τὸ ὄνομα «Δημοκρατία τοῦ Ἁγίου Τίτου».

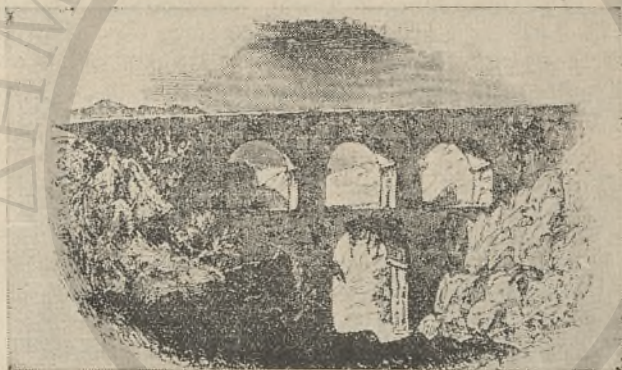
Γιὰ νὰ πετύχουν τὸν προσηταιρισμὸ καὶ τὴν ὑποστήριξι τοῦ λαοῦ ἀποκηρύσσουν καὶ τὸν καθολικισμὸ καὶ ἀνακηρύσσουν ἐπίσημη θρησκεία τῆς νέας δημοκρατίας, τὴν ὀρθόδοξο. Τότε ἀκριβῶς ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς Βενετῶν γίνηκαν ὀρθόδοξοι καὶ παρέμειναν ὡς τὸ τέλος ὀρθόδοξοι. Κανένας σχεδὸν ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς ποῦχαν πάρεϊ ὀρθόδοξες γυναῖκες δὲν ἔμεινε στὸν καθολικισμὸ.

Ἡ ἐπανάστασις αὐτὴ ἐγενικεύθηκε σ' ὅλη τὴν Κρήτη, ἀλλὰ δὲν ἐβάσταξε μπρὸς στὴν ὀρμὴ τῶν Βενετῶν, ποὺ

μέ ἄφθονα μέσα καὶ στρατὸ κατώρθωσαν νὰ τὴ δαμάσουν.

Ἡ ἐπανάστασις τῶν Καλλεργῶν

Μόλις ὅμως εἶχαν φύγει ἀπὸ τὴν Κρήτη οἱ στρατοὶ καὶ οἱ στόλοι τῆς Βενετίας καὶ νέα ἐπανάστασις σημειώνεται, ἡ δεκάτη. Ἡ ἐπανάστασις αὐτὴ ἦταν ἐνωτικὴ μὲ τὸ Βυζάντιο καὶ εἶχε ὑποκινηθῆ ἀπὸ τοὺς ἀδελφοὺς Καλλέργηδες Ἰωάννη, Γεώργιο καὶ Ἀλέξιο. Καὶ στὴν ἐπανάστασι αὐτὴ ἔχομε τὴν περίπτωσι νὰ βοηθηθοῦν οἱ Κρήτες ἀπὸ Βενετοὺς τιμαριούχους.

Παλιὰ Βενετσάνικη γέφυρα
ποῦ σώζεται στὰ Ρεθυμνιώτικα.

Οἱ Βενιέρηδες, οἱ Γραδόνιοι καὶ οἱ Μολῖνοι ἐβοήθησαν μ' ὅλη τους τὴ δύναμι τοὺς Καλλέργηδες. Κέντρο τῆς ἐπαναστάσεως εἶχαν ὀρίσει τὸ Λασηθί ἀλλὰ γρήγορα ξαπλώθηκε σ' ὅλη τὴν Κρήτη. Μ' ὅλη ὅμως τὴν ὀρμητικότητά τους οἱ ἐπαναστάτες δὲν κατώρθωσαν ὡς τὸ τέλος νὰ κρατηθοῦν μπρὸς στὸν ὄγκο τῶν Βενετῶν, ποῦ ἔφεραν γρήγορα μεγάλη δύναμι στρατοῦ πάνω στὴ Κρήτη.

Οἱ ἀρχηγοὶ τῆς ἐπαναστάσεως κι' ἕνας ὀρθόδοξος ἐπίσκοπος θανατώθηκαν στὴν Ἀνώπολι τῶν Σφακιῶν. Γιὰ τιμωρία οἱ Βενετοὶ δὲν ἔδωκαν τὴν ἄδεια ὄχι μόνον

νά κατοικήσουν Ἐλληνες στό Λασηθί, στήν Ἀνώπολι, καί στίς Ἐλευθερνές, τά τρία δηλαδή κυριώτερα κέντρα τῆς ἐπαναστάσεως, ἀλλά καί νά καλλιεργήσουν τά χωράφιά τους, ἐπί ἐνενηντα τόσα χρόνια.

Μετά τή ἐπανάστασι αὐτή, ἡ Κρήτη ἔμεινε γιά κάμποσο καιρό σέ ἡσυχία, ἄν καί διαρκῶς εἶχαν ἀνταρσίες σέ διάφορα τμήματα γιά τίς φορολογικές ἢ διοικητικές ὑπερβασίες.

Οἱ Ἀκρίτες

Μετά κάθε ἀποτυχημένη ἐπανάστασι ἔφευγαν χιλιάδες κάτοικοι τῆς Κρήτης ζητώντας καταφύγιο στό Βυζάντιο. Ὁ μεγαλύτερος ἀριθμός προσφύγων σημειώθηκε μετά τήν ἀποτυχία τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Χορτατζῶν τῷ 1269. Τοὺς πρόσφυγες αὐτοὺς τῆς Κρήτης οἱ Βυζαντινοὶ τοποθετοῦσαν σέ διάφορες ἐπαρχίες πρὸς τά σύνορα καί μάλιστα πρὸς τὸ Μαίανδρο, γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τὸ Βυζάντιο ἦταν ἀπασχολημένο

Κρήτες στά χρόνια τῆς σκλαβιάς.

νά ἀποκρούῃ τὸν κίνδυνο ποῦχε προχωρήσει ἀπὸ τὴν Ἀσία καί ἀπειλοῦσε τὴν ὑπόστασί του. Οἱ πρόσφυγες τῆς Κρήτης ἐγκατεστημένοι στά σύνορα ἀποτελοῦσαν ἕνα ζωντανὸ προτειχισμα ἀπὸ πολεμικοὺς ἀκρίτες, ποῦ φρουροῦσαν τὰ περάσματα.

Ἀλλὰ καί πρὸς τὴ Μακεδονία οἱ Βυζαντινοὶ ἵδρυσαν Κρητικὰ ἀποικίες, καί ἀπὸ τίς ἀποικίες αὐτὲς ἐσχημάτισαν Κρητικὰ Τάγματα, ποῦ χρησιμοποιοῦσαν καί στοὺς πολέμους τῶν καί στή φρούρησι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπως ἱστορεῖται κατὰ τὴν πολιορκία τῆς ἀπὸ τὸ Μουράτ τὸ Β' τὸ 1422.

“Όπως αναφέρουν οι ιστορικοί κατά την πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως, εκτός από τὰ Κρητικά Τάγματα που έπομέλησαν ήρωικά, ήσαν και τρία Κρητικά καράβια μέσα στο Βόσπορο, που έπολέμησαν μ’ όλη τή γνωστή τους πολεμικότητα. Τό ένα μάλιστα άπ’ αυτά με καπετάνιο τό Μαλεβυζώτη Κ. Χαρκούτη και με σαράντα δυό παλληκάρια, βάσταξαν τελευταίοι τόν άγώνα τους στόν Πύργο του Βασιλείου Λέοντος και ‘Αλεξίου. ‘Από τις έξη τό πρώι οι Τούρκοι είχαν καταλάβει όλη τήν πόλι, εκτός από τόν Πύργο του Βασιλείου Λέοντος και ‘Αλεξίου, κι’ αυτό έκαμε τόν πορθητή Σουλτάνο, από σεβασμό προς τόν ήρωισμό των, νά τους δώση τήν άδεια νά φύγουν με τὰ όπλα των και με τή σημαία των. Τό γεγονός αυτό δείχνει τήν ψυχική δύναμι του Κρητικού λαού και είναι χαρακτηριστικό του πεισματωμένου ήρωισμού του.

Μετά τήν πτώσι του Βυζαντίου

Μετά τήν κατάληψι του Βυζαντίου από τους Τούρκους οι Κρήτες απέλπισθησαν τελείως. Προς ποιό σκοπό και με ποιά κατεύθυνσι θά έπαναστατούσαν; Σε τί θ’ απέβλεπαν; Τό Βυζαντινό κράτος είχε παραλύσει κάτω από τή δυνατή πίεσι του νέου έχθρου, που είχεν έρθη πανίσχυρος από τήν ‘Ασία. ‘Η μιá μετά τήν άλλη οι ‘Ελληνικές έπαρχίες έπεφταν στα χέρια των Τούρκων και τέλος στο 1453 πέφτει κι’ αυτή ή πρωτεύουσα του Βυζαντίου.

‘Ο θρήνος και ό στεναγμός των προσφύγων τής Κωνσταντινουπόλεως, που πολλοί κατέφυγαν στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη ζητώντας προστασία, ήσαν τὰ κύκνεια τὰ θρηνητικά άσματα των ελπίδων των ‘Ελλήνων τής Κρήτης.

‘Η έπανάστασι του Βλαστού

Παρ’ όλες όμως τις τραγικές πληροφορίες για τή θλιβερή θέσι των ‘Ελλήνων, που είχαν κλίνει κάτω από τόν τουρκικό ζυγό, οι Κρήτες δέν έπαυσαν νά θεωρούν τόν Βενετούς σαν σκληρούς τυράννους και διαρκώς εύρισκαν εύκαιρίες νά ξεσηκώνονται. Μιά τέτοια έπαναστατική απόπειρα από τό Σήφη Βλαστό έσημειώθηκε στη μεσαία

Κρήτη, ἀλλὰ κι' αὐτὴ γλήγορα πνίγηκε μὲς στὸ αἷμα τῶν ἀρχηγῶν της. Ἐσημειώθησαν κι' ἄλλες μικροεπαναστάσεις ποὺ ἀνέβασαν τὸν ἀριθμὸ τους σὲ εἴκοσι ἑπτὰ, ἀλλὰ ὄλες ἀποτύχαιναν μπρὸς στὴν ἰσχυρὴ πίεσι τῶν κατακτητῶν.

“Ὅσο οἱ Τούρκοι ξάπλωναν πρὸς τὴν Εὐρώπη κι' ὅσο μεγάλωνε ἡ δύναμις των, τόσο καὶ οἱ Βενετοὶ ἀναγκα-

Κρητικοπούλα στὰ χρόνια
τῆς Τουρκικῆς ἐπιδρομῆς.

ζόντανε. νὰ ὀργανώνουν ἀρτιώτερα τὴν ἀμυνα τῆς Κρήτης καὶ νὰ ἰδρύνουν νέα φρούρια, ὅπως τῆς Σπίνας Λόγγας, τῆς Σούδας καὶ τῆς Γραμπούσας. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὰ ἔκριναν ἀναγκαῖο νὰ ἐπισκευάσουν καὶ νὰ δυναμώσουν καὶ τ' ἄλλα φρούρια τῶν σ' ὅλη τὴν Κρήτη. Ἀλλὰ γιὰ νὰ γίνουν ὅλα αὐτὰ χρειάζονταν καὶ ἐργασία πολλὴ καὶ χρῆμα. Ἡ Βενετικὴ διοίκησις τῆς Κρήτης ἐπέβαλε ἀγγαρεῖες σκληρὲς στὸν Κρητικὸ λαὸ καὶ φορολογίες δυσβάστακτες. Ὅσοι δὲν μπορούσαν νὰ δουλέψουν προσωπικῶς στὰ φρούρια καὶ δὲν εἶχαν τὴν οἰκονομικὴ δύναμι νὰ

Ἡ ἐπανάστασις τοῦ Καντανολέου

Ἡ σκληρὴ αὐτὴ ἐπιβολὴ τῶν Βενετῶν κατὰ τοῦ λαοῦ τῆς Κρήτης γίνηκεν ἀφορμὴ τῆς τελευταίας μεγάλης ἐπαναστάσεως τῶν Κρητῶν μὲ τὴν ἀρχηγία τοῦ Γεωργίου Καντανολέου κατὰ τὸ 1570.

Ἡ ἐπανάστασις αὐτὴ ξάπλωσε πολὺ γρήγορα σ' ὅλη

την Κρήτη. Ἀπὸ τις πρῶτες ἡμέρες οἱ ἐπαναστάτες κατάρθωσαν νὰ καταλάβουν τὸ φρούριο τῆς Ρεθύμνης καὶ νὰ ἐπιβληθοῦν παντοῦ.

Μετὰ τὴν κατάληψι τῆς Ρεθύμνης οἱ ἐπαναστάτες ἐπολιόρκησαν τὰ Χανιά, καὶ οἱ Βενετοὶ φοβήθηκαν πὼς δὲν θὰ προλάβωσαν τὸ πέσιμο τῶν Χανιῶν προτοῦ φθάσουν οἱ μεγάλες ἐνισχύσεις, ποὺ περίμεναν καὶ ποὺ εἶχαν ἀνάγκη γιὰ ν' ἀμυνθοῦν, γιατί ἡ Βενετικὴ Δημοκρατία ἦταν τότε ἀπρησολημένη νὰ κτυπᾷ τοὺς Τούρκους στὴν Κύπρο. Στὴ δύσκολή τους αὐτὴ περίσταση μεταχειρίσθησαν τὸ συνηθισμένο τους δόλο.

Ἐκαμαν δόλωμα τὴν κόρη τοῦ Βενετοῦ ἄρχοντα Δαμολίν, τῆ Σοφία, κ' ἐπωφελήθησαν ἀπὸ τὸν ἔρωτα τοῦ γιου τοῦ Καντανολέου γι' αὐτὴν. Ὁ Δαμολίν ὑποκρίθηκε πὼς συγκατανεύει στὸ γάμο τῆς κόρης του μὲ τὸν Καντανολέο καὶ ὥρισαν τὴν ἡμέρα τῶν ἄρραβῶνων. Μ' αὐτὸ τὸ δόλο κατάρθωσαν νὰ συγκεντρώσουν στὸ Ἀλικιανοῦ 500 ἐκλεκτοὺς συντρόφους τοῦ ποῦ ἀφ' οὗ βασάνισαν τοὺς ἐκρέμασαν ὅλους.

Ἔτσι τὸ σῆμα, ὁ τρόμος, ὁ θρήνος καὶ ἡ ὀδύνη ἐπέβαλλαν καὶ πάλι τὴν πειθαρχία στὸ σκλαβωμένο Ἑλληνικὸ πλῆθος.

Τότε ἀκριβῶς μεγάλωσε τὸ μαρτύριο τῶν Κρητῶν ἐκείνων, ποὺ ἔπιαναν οἱ Βενετοὶ καὶ τοὺς καταδίκασαν στὶς γαλέρες ἀλυσσοδεμένους νὰ τραβοῦν κουπί στὰ «κάτεργα» καὶ νὰ χάνονται συχνότατα, σὰν ἀκούσια θύματα στοὺς ἀγῶνες μὲ τοὺς ἐχθροὺς τῆς Βενετίας.

Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῆ πὼς στὰ τελευταῖα πενήντα χρόνια εἶχε γίνει μιὰ πολὺ σοβαρὴ μεταβολὴ στὴ ζωὴ τῶν Κρητῶν. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα οἱ ἐπιγαμίες μὲ Βενετοὺς εἶχαν γίνει αἰτία νὰ μειωθῆ ἡ σκληρὴ πίεσις ποὺ ἔκαναν οἱ κατακτητές. Δεύτερον τὸ ἐξάπλωμα τῶν Τούρκων σ' ὅλη τὴν Εὐρώπη ἔκανε τοὺς Βενετοὺς νὰ σκέπτονται πὼς ἀργὰ ἢ γρήγορα ὁ κίνδυνος ἐπλησίαζε κι' ὅτι θάπρεπε μὲ κάθε τρόπο νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ βοήθεια καὶ συμμαχία τῶν Κρητικῶν καὶ νὰ τοὺς προπαρασκευάσουν γιὰ μιὰ τέτοια πολὺ πιθανὴ περίπτωσι.

Ἀκριβῶς στὴν περίοδο αὐτὴ οἱ Βενετοὶ στρατολογοῦσαν ν Κρητικούς, περίφημους γιὰ τὴ δύναμί τους ὡς τοξότες καὶ τοὺς μετεχειρίζοντο στοὺς πολέμους τῶν παντοῦ. Ἀπὸ παλιὰ ἡ μισθοφορία τῶν τοξοτῶν τῆς Κρήτης ἔδινε σοβαρὰ

δύναμι στή Βενετική δύναμι, ἀλλὰ τὰ τελευταῖα χρόνια, μετὰ τὴν κατάκτησι τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν ἄλλων Ἑλληνικῶν ἐπαρχιῶν ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἡ μισθοφορία αὐτὴ μεγάλωσε, γιατί εἶχε συντελεστή της σοβαρὸ καὶ τὸ μῖσος τῶν Κρητῶν κατὰ τῶν Τούρκων. Ἔτσι μὲ μισθοφορικὸ Κρητικὸ στρατὸ οἱ Βενετοὶ κατάρθωσαν νὰ νικήσουν τὸν ἡγεμόνα τῆς Παδοῦης Φραγκῖσκο Α' τὸν Κερραρέο κ' ἀργότερα τὸ 1439 ὁ Κρητικὸς Ἀθανάσιος Σόρβολος ὁ Καραβίτης ἐνίκησε τοὺς Λομβαρδοὺς στή λίμνη Γκάρντα.

Οἱ Βενετοὶ ἔλεγαν τοὺς πολεμιστὰς τῆς Κρήτης μ ο ρ τὰ τ ο υ ς ἢ γ α λ ε ὄ τ ο υ ς, γιατί ὑπηρετοῦσαν πάντα στίς γαλέρες. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μισθοφόρων αὐτῶν ἔπαιζε ἀπὸ ἐπτά ὡς δεκατέσσερις χιλιάδες, ὅπως ἀναφέρουν οἱ παλαιοὶ ἱστορικοὶ.

Αὐτοὶ εἶναι οἱ λόγοι ποὺ ἔκαμαν νὰ ἐλαττωθῇ ἡ σκληρὴ πίεσις τῶν Βενετῶν πάνω στὸν Κρητικὸ λαό. Ἀλλὰ ὅσο καὶ ἂν ἦταν ἐλαφρὰ ἡ πίεσις των, οἱ Κρητῆς τὴ θεωροῦσαν βαρεῖα, ἔστω κ' ἂν οἱ Τουρκικὲς πιέσεις στίς νεοκατακτημένες Ἑλληνικὲς ἐπαρχίες διεφηνίζοντο ἀπὸ τοὺς πρόσφυγες ὡς τρομερὲς καὶ δυσβάστακτες. Ὁ πόνος καὶ ὁ θρήνος τῶν ἄλλων Ἑλλήνων ἦτο μακρυσμένος καὶ οἱ Κρητῆς δὲν τὸν αἰσθανόντανε δριμύ, ἀλλὰ ἐθεωροῦσαν τὴ δική τους δουλεία, παρ' ὅλο τὸ ἀλάφρωμά της, πιὸ βαρεῖα καὶ πιὸ ἀνυπόφορη.

Σὲ τέτοιες συνθήκες ἦταν ὁ Κρητικὸς λαός, ὅταν στίς 24 Ἰουνίου τοῦ 1645, εἶδε γιὰ πρώτη φορὰ τοὺς Τούρκους νὰ βγαίνουν στὰ δυτικὰ παράλια τῆς Κυδωνίας.

Αἰτίες καὶ ἀφορμὲς τῆς καταλήψεως τῆς Κρήτης

Εἶναι γνωστὲς οἱ αἰτίες ποὺ παρακινούσαν τοὺς Τούρκους νὰ καταλάβουν τὴν Κρήτη. Τὸ μεγάλο νησι ξαπλωμένο μπρὸς στοῦ ἄνοιγμα τοῦ Αἰγαίου παρεμπόδιζε τὴν κίνησι τῶν Τούρκων καὶ τοὺς ἔκοβε τὸ δρόμο τους μὲ τὰ ὄχυρά του φρούρια. Μετὰ τὴν κατάληψι μάλιστα τοῦ Μωριά, εἶδαν πὼς ἡ Κρήτη ἦταν ἐπικίνδυνη γιὰ τὴν κατοχὴ του κ' ἔβαλαν σκοπὸ τους νὰ βροῦν ἀφορμὴ γιὰ νὰ τὴν κατακτήσουν. Ἡ ἀφορμὴ δὲν ἄργησε νὰ βρεθῇ.

Ὁ παράφορος Σουλτάνος Ἰμπραχίμ εὔρέθηκε στὴν

ανάγκη κατὰ τὸ 1643 νὰ ἐξορίσῃ στὴν Αἴγυπτο τὸν ἀρχιε-
νοῦχό του Σιμπὺλ Ἄγα μαζί μετὴν ὀδάλισκῃ του, ποῦ
ἦταν τροφὸς τοῦ μετέπειτα Σουλτάνου Μεχμέτ τοῦ Δ', καὶ
τὸ παιδί της, ποῦ ὡς ἀναφέρεται ἦταν νόθο παιδί τοῦ Σουλ-
τάνου.

Ὁ Σουλτάνος Μωάμεθ ὁ Δ'.

Μὲ ἑννέα βρῖκια πλούσια φορτωμένα μετὸς θησαυ-
ρῶν καὶ τὰ χαρέμια τοῦ Σιμπὺλ ἄγα καὶ μετὰ συνοδεία μιᾶς
φρεγάτας, ποῦ τὴν κυβερνοῦσε ὁ Καπετὰν πασᾶς Ἰμπρα-
χὶμ Ρεῖζ ξεκίνησαν γιὰ τὴν Αἴγυπτο. Μέσα στὰ καράβια
εὗρηκε τὴν εὐκαιρία νὰ φύγῃ καὶ ὁ νέος Καδῆς τῆς Μέ-
κας Μεχμέτ Ἐφένδης καὶ μαζί μ' αὐτὸν πολλοὶ ἐπίσημοι
προσκηνοῦται τῶν ἱερῶν τόπων.

Μόλις όμως τὰ καράβια εἶχαν περάσει στὴ Ρόδο καὶ πλησίαζαν πρὸς τ' ἀνατολικά παράλια τῆς Κρήτης βλέπουν ἕξη Μαλτέζικα κουρσάρικα καράβια νὰ τρέχουν κατὰ πάνω τους. Σὲ λίγο ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ βρῖκια ποὺ εἶχαν τοὺς χατζήδες ἐβούλιαξαν καὶ ἡ φρεγάτα ζωσμένη ἀπ' τοὺς κουρσάρους κινδύνευε νὰ πιαστῆ κι' αὐτή. Πάλεψε ἥρωϊκὰ ὁ Ἰμπραχίμ Ρεῖζ μὰ στὸ τέλος οἱ Τοῦρκοι ἀναγκάστηκαν νὰ ὑποκύψουν μπρὸς στὴν ἀγριότητα τῶν κουρσάρων. Ἔτσι οἱ κουρσάροι πιάσαν τοὺς θησαυροὺς τοῦ Σιμπὺλ Ἀγά, πήραν τὰ χαρέμια του καὶ τὴν ὀδαλίσκη μαζί μὲ τὸ γιό της, ποὺ ἔθεωρεῖτο καὶ γιὸς τοῦ Σουλτάνου Ἰμπραχίμ.

Οἱ κουρσάροι μετὰ τὴ νίκη τους πήγαν στὰ Χανιά γιὰ νὰ πουλήσουν ὅτι ἦταν γιὰ πούλημα καὶ ν' ἀλαφρώσουν ἀπὸ τὸ βαρὺ φορτίο καὶ μάλιστα τὰ ἐξαιρετικὰ ἄλογα ποῦχαν βρῆ μέσα στὴ φρεγάτα. Ἐχάρισαν μερικὰ στὸ Βενετὸ διοικητὴ τῶν Χανιῶν κι' αὐτὸ τοὺς διευκόλυσε στὸ ἀνήθικο ἐμπόριό τους.

Τὸ παιδί μὲ τὴν ὀδαλίσκη τὴν πήγαν στὴ Μάλτα καὶ ἡ παράδοσις λέγει πὼς κι' αὐτὴ ἔγινε χριστιανὴ καὶ τὸ παιδί καλόγηρος μὲ τὸ ὄνομα «Πάτερ Ὁτὼμάνος».

Τὸ γεγονός αὐτὸ θεωρήθηκε μιὰ μεγάλη προσβολὴ κατὰ τοῦ Σουλτάνου καὶ τὴν ὑποδοχὴ τῶν κουρσάρων σὲ Βενετικὸ λιμάνι τὴν ἔκρινε ὡς αἰτία σοβαρὰ γιὰ πόλεμο.

Χωρὶς χρονοτριβὴ ὁ Σουλτάνος διάταξε τὸν ἀρχιστράτηγο Σιλιχτάρ Γιουσούφ πασᾶ καὶ τὸ ἀρχιναύαρχο Καπουτάν Κοτζᾶ Μουσᾶ πασᾶν νὰ ἐτοιμᾶσουν ἰσχυρὸ στρατὸ καὶ στόλο καὶ νὰ καταλάβουν τὴν Κρήτη.

Οἱ Τοῦρκοι στὴν Κρήτη

Πραγματικὰ κατὰ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1645 πρωτοφάνηκε ὁ Τουρκικὸς στόλος στὸν κόλπο τῶν Χανιῶν κ' ἔκαμε τὴν πρώτη ἀποβίβασι στρατοῦ στὸ μοναστήρι τῆς Ἀγίας Γωνιάς.

Εὐθύς ἐξ ἀρχῆς οἱ Τοῦρκοι, καὶ μάλιστα οἱ ἄτακτοι γενίτσαροὶ των, ἔδειξαν τὶς ἄγριες διαθέσεις των· χωρὶς δικαιολογία ἄρχισαν τοὺς φόνους τοῦ ἀμάχου πληθυσμοῦ.

Ἡ βάρβαρη καταστροφή καὶ ἡ ἀποκοπὴ τῶν δένδρων στὸν πλούσιο κάμπο τῶν Χανίων, ἔδειξαν ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τὴ σοβαρότητα τοῦ νέου ἐχθροῦ.

Ἀλλὰ ὁ σερασκέρης Σιλικτάρ γιὰ νὰ προλάβῃ τὴ γε-
νικὴ ἐχθρότητα τῶν Χριστιανῶν τῆς Κρήτης, ἔδωκε αὐ-
στηρὲς διαταγὰς νὰ σεβασθοῦν τὴ ζωὴ καὶ τὴν περιουσία
των. "Ἐτσι τὴν ἀρχὴ οἱ Κρήτες ἤλπισαν κάποια μεταβολὴ
στὴν κατάστασί τους. Γι' αὐτὸ παρακολουθοῦσαν μὲ ἀδια-
φορία καὶ κάποτε μὲ κρυφὴ χαρὰ τὴν ἀλληλοεξόντωσι
τῶν δυὸ ἐχθρῶν, ποὺ πάλευαν πάνω στὸ ἱερὸ ἔδαφος τῆς
κατατυραννισμένης πατρίδος των. Ἀλλὰ γρήγορα εἶδαν
πόσο εἶχαν ἀπατηθῆ κ' ἔτρεξαν νὰ ἐνώσουν τὴ δύναμί
τους μὲ τοὺς Βενετούς.

Οἱ Τοῦρκοι ἅμα πῆραν τὸ φρούριο τοῦ μικροῦ νησιοῦ
Θοδώρου καὶ μετὰ πενήντα ἑπτὰ ἡμερῶν πολιορκία καὶ
τὸ φρούριο τῶν Χανίων, ἄρχισαν τὴ μελετημένη προέλασί
τους πρὸς τ' ἀνατολικά. Παρ' ὅλες ὅμως τὶς αὐστηρὲς
διαταγὰς τοῦ Σιλικτάρ, οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ ὅπου περνοῦσαν
ἐρήμωναν καὶ κατέστεφαν.

«Τὰ δένδρα ξεριζώσασι, τὸν κόσμον ἀφανίσαν
τὴν γῆν ἐμεταθέσασιν, ὅπου κι' ἂν ἐπατήσαν»

κι' ὁ Κρητικὸς λαὸς στὴν προσέγγισι τοῦ νέου βαρβάρου
κατακτητοῦ, ἔφευγε πρὸς τὰ ψηλά βουνὰ ζητώντας κα-
ταφύγιο στὶς χαράδρες καὶ τὰ σπήλια.

Στις 3 τοῦ Νοεμβρίου 1646 τοὺς παραδόθηκε μὲ συν-
θήκη καὶ τὸ Ρέθυμνο καὶ ἡ φρουρὰ του ἔφυγε πρὸς τὸν
Χάνδακα.

Στὸ μεταξύ οἱ Κρήτες εἶχαν ἀντιληφθῆ τὸ σοβαρὸ
κίνδυνο ποὺ ἀντίκρουζαν στὸ νέο ἀλλόπιστο κατακτητὴ
κ' ἔσπευσαν νὰ ἐνισχύσουν τοὺς Βενετούς. Πολλοὶ Ἑλ-
ληνες ἔφυγαν πρὸς τὸ Χάνδακα καὶ ἄλλοι σχηματίζοντες
πολεμικὰ σώματα φρουροῦσαν τὶς ψηλὰς ἐπαρχίες καὶ
μάλιστα τὶς χαράδρες τῶν Σφακιῶν.

Οἱ Βενετοὶ μὲ τὴ βοήθεια τῶν Κρητικῶν προσπαθοῦ-
σαν ν' ἀνακόψουν τὴν πορεία τοῦ ἐχθροῦ, πρὸς τ' ἀνατο-
λικά, ἀλλὰ μπρὸς στὴ μεγάλη ἐχθρική δύναμι ἐλύγιζαν
καὶ ἀποσύρονταν στὸ Μεγάλο Κάτρο, ὅπως ἔλεγον τὸ
Χάνδακα.

Πολὺ γρήγορα κατάλαβαν οἱ Κρητικοὶ πὼς ὁ νέος

κατάκτητής ήταν φρικτότερος και πώς δὲν ἔκανε καμμιά ἀπολύτως διάκρισι ἀνάμεσα σὲ Βενετούς και Ἕλληνες.

Αὐτὸ τὸ αἰσθάνθησαν ὀδυνηρότατα, ὅταν οἱ Τούρκοι γιὰ νὰ τρομοκρατήσουν τοὺς Βενετούς ποὺ κρατοῦσαν τὸ φρούριο τῆς Σούδας, ἔκαμαν μιὰ πυραμίδα ἀπὸ πέντε χιλιάδες κεφαλές χριστιανῶν στὸ ἀντικρινὸ ἀκρογιάλι τοῦ Ἀποκορώνου. Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς κεφαλές αὐτὲς ἦσαν τῶν Κρητικῶν.

Ἡ πολιορκία τοῦ Χάνδακα

Οἱ Τούρκοι ἐξεκαθάρισαν τὶς ἐπαρχίες ἀπὸ τοὺς Βενετούς ἐκτὸς ἀπ' τὰ Σφακιά, προχώρησαν πρὸς τὸ Χάνδακα και τὴν πρώτη Μαΐου τοῦ 1648 ὁ Χουσεῖν πασᾶς, ποὺ ἀντικατέστησε τὸ Σιλικτάρ Γιουσούφ πασᾶ κλεῖ ἀπὸ τὴν ξηρὰ τὴν πόλι. Ἔτσι:

«Τσῆ Κρήτης τ' ὠμορφώτερο Κάστρο, τὸ φημισμένο,
ὅπου στὰ πέρατα τσῆ γῆς κράζεται τιμημένο»

ἀρχίζει τὸ μακρότατο μαρτύριο του.

Ἡ πρώτη περίοδος τῆς πολιορκίας βάσταξε μόλις τρεῖς μῆνες. Οἱ Τούρκοι μπρὸς στὴν ἥρωϊκὴ ἀντίστασι τοῦ Μεγάλου Κάστρου και τὶς πεισματωμένες ἐξορμήσεις τῶν πολιορκημένων ἀναγκάσθησαν νὰ τραβηχθοῦν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ και νὰ ὀρίσουν ἔδρα τοῦ στρατάρχου Χουσεῖν Πασᾶ τὴν Βώνη.

Στὴν ἀρχὴ ὅμως τοῦ ἄλλου χρόνου νέες μεγάλες ἐνισχύσεις τῶν Τούρκων ἔδωκαν τὴ δύναμι στὸ Χουσεῖν πασᾶ νὰ προχωρήσῃ πρὸς τὸ Χάνδακα και νὰ ἰδρῦσῃ τὸ στραταρχεῖό του στὴ Φορτέτσα.

Ὁ Χουσεῖν ἔκλεισε ἀπ' τὴν ξηρὰ γύρω τὴν πόλι και ἄρχισε τὴ συστηματικὴ του πολιορκία. Προσπάθησε νὰ τὴν καταλάβῃ μ' ἄγριες ἐπιθέσεις, ἄλλα ἢ ἀποτυχία περιμένε κάθε του ἀπόπειρα. Ἐρριξε πάνω στὰ τείχη τῆς ἀναρίθμητα τάγματα γενιτσάρων μὲ ἀτελείωτες ἐπιθέσεις και προσπάθησε νὰ καταλάβῃ τὸ πιὸ ἀδύνατο ἐξωτερικὸ ἀντέρεισμά τῆς, μὰ δὲν μπόρεσε. Ἄνοιξε ἀπὸ παντοῦ ὑπονόμους και προσπάθησε νὰ δημιουργήσῃ ἔστω και μικρὸ ρῆγμα στὰ ὀχυρὰ φρούρια τῆς πόλεως, ἄλλα και σ' αὐτὸ ἀπέτυχε.

Τὰ χρόνια περνοῦσαν τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο και ὁ Χουσεῖν πασᾶς μπρὸς στὴ ἀδυναμία του λυσοᾶ, ἀγριεῖει,

ἀποθηριώνεται, ἀλλὰ δὲν λυγίζεται. Ἔχει πιά καταλάβει ὅλη τὴν Κρήτη, ἐκτὸς τοῦ Μεγάλου Κάστρου ποῦ πολιορκεῖ καὶ τῶν τριῶν μικρῶν φρουριῶν τῆς Σπιναλόγγας,

Ὁ Δούξ τῆς Ναβάϊγ.
ἐστάλη ἀπὸ τὸν Λουδοβίκο 14ον μὲ Γαλλικὸ στρατὸ
νὰ βοηθήσῃ τὸ Ἡράκλειο.

τῆς Σούδας καὶ τῆς Γραμπούσας. Μάζεψε ἀπὸ παντοῦ μὲ βία ὄσους Κρητικούς πρόφθασε, τοὺς ἀγγάρεψε καὶ τοὺς μεταχειρίστηκε στὸ ἄνοιγμα μεγάλων ὑπονόμων. Ἄλλὰ καὶ μ' αὐτοὺς δὲν κατορθώνει τίποτε.

Ἡ ἀποτυχία του ὅμως γίνεται αἰτία καὶ τὸν ἀνακαλοῦν στὴν Κωνσταντινούπολι καὶ τὸν ἀποκεφαλίζουν.

Ἡ πολιορκία τοῦ Χάνδακα, ποῦ βαστᾶ σχεδὸν εἴκοσι χρόνια ἐξευτελίζει τὴν ὑπερήφανη Τουρκικὴ ἰσχύ καὶ τοῦτο ὑποχρεώνει αὐτὸ τὸν ἴδιο τὸ Μεγάλο Βεζύρη τοῦ Σουλτάνου, τὸν Κιοπροῦλοῦ Ζαδὲ Ἀχμέτ Φαζήλ πασᾶ, ν' ἀναλάβῃ προσωπικῶς τὴν ἀρχιστρατηγία τοῦ στρατοῦ τῆς Κρήτης.

Ὁ Κιοπρουλοῦ στή Κρήτη

Ὁ Κιοπρουλοῦ ἔφερε μαζί του 40.000 νέο ἀκμαῖο στρατό. Εὐθύς ὡς ἔφθασε ἄρχισε νὰ πιέζη καταθλιπτικά τὴν πολιορκημένη πόλι με ἀκατάπαυτες ἄγριες ἐπιθέσεις

πρὸς ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ φρουρίου. Μὲ τίς ἐπιθέσεις αὐτὲς προσπαθοῦσε νὰ ἐξαντλήσῃ τοὺς ἡρωϊκοὺς πολιορκουμένους πού βαστοῦσαν καρτερικὰ τὸ σκληρὸ τους ἀγῶνα.

Ὁ Φραγκῖσκος Μοροζίνης, ὁ φρούραρχος τοῦ Μεγάλου Κάστρου, ἰκέτευε τοὺς χριστιανοὺς τῆς Δύσεως νὰ σπεύσουν νὰ τὸν βοηθήσουν καὶ ἡ Βενετία μὲ τὴ μεσολάβησι τοῦ Πάπα ὑποδείκνυε τὸν κίνδυνο, πού θὰ ἐδημιουργοῦσε γιὰ ὅλη τὴν Εὐρώπη ἡ ὀριστικὴ κατάκτησις τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

Πραγματικά, πολλοὶ γενναῖοι ἱππῶται ἔτρεξαν νὰ βοηθήσουν τὴν πόλι, πού ἐκινδύνευε καὶ παρά πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς βρῆκαν ἡρωϊκὸ θάνατο,

ὅπως ὁ Γάλλος Δούκας τοῦ Μποφῶρ, ἀλλὰ ἡ πόλις καὶ ἡ ἄμυνά της καθημερινῶς φθίνει καὶ λιγοστεύει.

«Ὅλη θλιμμένη βρίσκομαι γιὰτ' εἶμαι στολισμένη κορμιὰ νεκρὰ χριστιανῶν καὶ καταματωμένη. Κορμιὰ ἐθῶριες ξαπλωτὰ κομμάτια καμωμένα κεφάλια, χέρια καὶ μεριά κ' ἦτανε χωρισμένα».

Νόμισμα τῆς Ἑνετικῆς κατοχῆς μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Μοροζίνη.

“Ετσι θρηνεῖ ὁ ποιητὴς πὺ περιγράφει τὸ μαρτύριο τοῦ πολιορκημένου Μεγάλου Κάστρου. Τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς πολιορκίας της, ἡ πόλις παρουσίαζε ἕνα φρικτὸ θέαμα ἀπὸ ἐρείπια καὶ ἀκαθαρσίες. “Ὅ,τι δὲν κατῶρθανε ὁ ἐχθρὸς, συνεπλήρωναν οἱ ἀρρώστειες, πὺ ἀποδεκάτιζαν τὴ φρουρὰ καὶ τὸν πληθυσμὸ τῆς πόλεως.

Γιὰ νὰ καταλάβωμε ἀκριβῶς τὸ μεγάλο ἀγῶνα τῆς ἡρωϊκῆς αὐτῆς πόλεως, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναφέρωμε πῶς κατὰ τὸ διάστημα τῆς πολιορκίας, πὺ βάσταξε εἴκοσι δυὸ περίπου χρόνια, ἐσκοτώθηκαν 137.116 Τοῦρκοι καὶ 30.000 χριστιανοί. Οἱ Τοῦρκοι ἄνοιξαν 473 ὑπονόμους πρὸς τὴν πόλι καὶ οἱ Βενετοὶ 1173 πρὸς τὸ Τουρκικὸ στρατόπεδο. Ἄλλὰ γιὰ νὰ αἰσθανθοῦν οἱ ἀπόγονοι τῶν μαρτύρων τὴ μεγάλη θυσία τῶν προγόνων των, πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὅλους τοὺς ὑπονόμους αὐτοὺς, πὺ γινόντανε πολλὰς φορές οἱ τάφοι των τὴν ὥρα πὺ τοὺς δούλευαν, ἄνοιξαν οἱ Κρήτες χριστιανοί, πὺ εἶχαν συμμαχήσει μὲ τοὺς Βενετοὺς καὶ οἱ ἀγγαρευόμενοι μὲ τὴ βία ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἔξω ἀπὸ τὸ Κάστρο.

Ἡ παράδοσις τοῦ Χάνδακα

Μὲ τὴ φοβερὰ αὐτὴ αἰμορραγία τῆς ἡρωϊκῆς πόλεως ἡ ἀντίστασις της τέλος ἐλύγισε καὶ ἡ πόλις παραδόθηκε μὲ συνθήκη στίς 17 τοῦ Σεπτεμβρίου 1669.

Μέσα σ’ ἕνα ἀσημένιο δίσκο πῆρε τὰ 83 κλειδιὰ τῆς πόλεως ὁ Κιοπρουλοῦ πασᾶς καὶ οἱ Βενετοὶ φύγαν μὲ τὸ στόλο των, ἀφ’ οὗ πρῶτα διευκόλυναν τὸν πληθυσμὸ νὰ φύγῃ πρὸς τὰ Ἐπτάνησα.

Ἄμα πῆραν τὸ Κάστρο οἱ Τοῦρκοι ἔκαμαν ὄλες τίς ἐκκλησίες τζαμιά, διήρπασαν τὰ σπίτια καὶ διεμοίρασαν τὰ μέγαρα στοὺς ἀξιωματούχους. Ὁ Κιοπρουλοῦ πασᾶς συνοδευόμενος ἀπὸ τὸ μεγάλο διερμηνέα Παναγιωτάκη Νικούσιο πῆγε σ’ ὄλες τίς ἐπαρχίες κ’ ἔδωκε αὐστηρὲς διαταγὰς γιὰ τὴ νεοκατακτημένη χώρα.

Ἡ Κρήτη γίνηκε Τουρκικὴ ἐπαρχία ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τρία μικρὰ φρούρια τῆς Σπιναλόγγας, τῆς Σούδας καὶ τῆς Γραμπουσας, πὺ παραδόθηκαν τελειωτικὰ μετὰ σαράντα πέντε χρόνια.

Τὰ τρία αὐτὰ φρούρια μισὸ σχεδὸν αἰῶνα ἐχρησίμευ-

σαν για ὀρηκτήρια καὶ καταφύγια τῶν κλεφτῶν τῆς Κρήτης, τῶν περίφημων «Χαῖν ἠδων» ὅπως τοὺς ἔλεγαν οἱ Τούρκοι.

Ὁ Δοῦξ τοῦ Μποφῶρ. Ὁ περίφημος «Ρουὰ ντέ Ἄλ»
Ναύαρχος Γάλλος.
Σκοτώθηκε στὸ Ἡράκλειο πάνω σὲ μιὰ σφοδρὴ ἐπίθεση.

Ἐν τῷ μεταξύ ὁ Χριστιανικὸς πληθυσμὸς τῆς νήσου ἔπαθε μιὰ ὀδυνηρὴ ἐλάττωσι, ἀλλὰ καὶ μιὰ φρικτὴ Ἐθνικὴ μετουσίωσι. Οἱ ἀρχοντοβενετσάνοι φεουδάρχες θέλοντας νὰ κρατήσουν τὰ μεγάλα τοὺς κτήματα στὶς ἐπαρχίες, ἔσπευσαν νὰ γίνουν μουσουλμάνοι καὶ γιὰ νὰ προκαλέσουν τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν Τούρκων γίνηκαν οἱ πιὸ σκληροὶ πιεστὲς τῶν Χριστιανῶν. Γιὰ τὶς σκληρὲς αὐτὲς πιέσεις εἶχαν συνειθίσει οἱ ἀρνησίθρησκοι αὐτοὶ Βενετοὶ ἄρχοντες, γιὰτὶ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς βενετικῆς κατακτῆσεως μετεχειρίζοντο τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Κρήτης ὡς «φαιμέγιους» καὶ «βιλάνοους» δηλαδὴ ὡς δουλοπαροίκους στὰ κτήματά των.

Οἱ κρυπτοχριστιανοί

Τὸ παράδειγμα τῶν σκληρῶν αὐτῶν Ἀρχοντοβενε-
τοάνων ἐμιμήθησαν κι' ἄρκετοὶ ἄρχοντες Κρηῆτες, ἀλλὰ οἱ
περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς γινόντανε στὸ φανερό Τουρκοὶ
φανατικοὶ καὶ πιεστῆς τῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ στὸ κρυφὸ
παρέμεναν πάντα στὴν πρώτη τους θρησκεία καὶ γινόν-
τανε οἱ κρυφοὶ προστάτες τῶν τυραννουμένων χριστιανῶν.

Δημ. Κουρούλης «ὁ κρυφὸς Χριστιανός». Μόλις ξέσπασε
ἡ ἐπανάστασις ὁ Κουρούλης ὁ Τουρκοῦς, φανερώθηκε Χριστιανός.

Οἱ κρυφοὶ αὐτοὶ χριστιανοὶ ἐσχημάτισαν τὴν τάξιν τῶν
«κρυπτοχριστιανῶν» ποὺ ἔλεγαν καὶ «λινομπά-
μπακουζ» δηλαδὴ ἀπὸ λινάρι καὶ μπαμπάκι, ὄχι
γνησίους οὔτε τούρκους οὔτε χριστιανούς.

Οἱ κρυπτοχριστιανοὶ αὐτοὶ γίνηκαν ζωντανὰ προστα-
τευτικὰ φρούρια τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τοῦ Ἑλ-
ληνικοῦ ἔθνισμοῦ, γιατί χάρις στὴν κρυφὴ προστασία τους
κεῖνοι ποὺ παρέμειναν στὴν πατρικὴ θρησκεία ἐγκαρτε-
ροῦσαν καὶ βαστοῦσαν τὰ σκληρὰ δεινά τους.

Οἱ κρυπτοχριστιανοὶ ἔκαναν στὰ κρυφὰ ὄλα τὰ θρησκευτικὰ τοὺς καθήκοντα καὶ μεταξύ τῶν ἑκαμναν καὶ τοὺς γάμους τῶν παιδιῶν τῶν. Ἔτσι ἀπόφευγαν νὰ μπαίνουν μὲς στὶς οἰκογένειές τῶν τοῦρκοι ἀπὸ τὴν Ἀσία ἢ ἀλλαξοπιστεμένοι. Οἱ περίφημοι Κουρμούληδες τῆς Μεσσαρᾶς, ποὺ προσέφεραν τόσες ἐθνικὲς ὑπηρεσίες στοὺς μεγάλους Κρητικοὺς ἀγῶνες, οἱ Κερίμηδες τοῦ Μυλοποτάμου καὶ πολλοὶ ἄλλοι, ἦσαν κρυπτοχριστιανοὶ καὶ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς μετὰ τὸ 1856 καὶ τὸ 1878 ἐφανερώθησαν καὶ πάλιν ὡς χριστιανοί.

Στὴν ἀρχὴ ὄλοι σχεδὸν εἶχαν γίνει κρυπτοχριστιανοὶ καὶ περιώριζαν τὸ ἀλλαξοπίστεμά τους στὸ νὰ ὑποκρίνονται μόνο τοὺς μουσουλμάνους. Ἀλλὰ δυστυχῶς σιγά-σιγά καταντοῦσαν ἀληθινοὶ μουσουλμάνοι καὶ λησμονοῦσαν τὴ θρησκεία καὶ τὸν ἐθνισμό τῶν παρασυρόμενοι στὸ τέλος ἀπὸ τὴν ὑποκριτικὴ τους λατρεία. Οἱ μουσουλμάνοι αὐτοὶ καταντοῦσαν μὲ τὸν καιρὸ πιὸ σκληροὶ πιεστές τῶν χριστιανῶν, ποὺ παρέμεναν στὴ θρησκεία τῶν προγόνων τους. Ἀπὸ τίς πιέσεις αὐτές οἱ χριστιανοὶ ἀναγκάζονταν ἢ νὰ ἐκπατρίζονται ἢ νὰ καταφεύγουν στὰ ὑψηλὰ καὶ ἄγωνα χωριά, πρὸ πάντων στὰ Σφακιά, ποὺ δὲν εἶχον αἰσθανθῆ τὴν κατακτητικὴ πίεσι τῶν Τούρκων.

Ἡ λευκὴ ὑποτέλεια

Τὰ Σφακιά ὑποχρεώθηκαν νὰ πληρώνουν ἓνα μικρὸ φόρο στὴν Βαλιδὲ Σουλτάνα, τὴ μητέρα τοῦ Σουλτάνου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ φόρο αὐτὸ σιγά-σιγά ἐγλύτωσαν καὶ ὑποχρεώθηκαν μόνο νὰ φέρνουν στὸν πασᾶ κάθε χρόνο, κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ καλοκαιριοῦ, δυὸ φορτία χιόνι ἀπὸ τὰ Λευκὰ Ὅρη. Φαίνεται πῶς τὰ προνόμια αὐτὰ γιὰ τοὺς Σφακιανοὺς κατῶρθωσε νὰ τὰ πετύχη ἢ γυναῖκα τοῦ Σουλτάνου Μεχμέτ Δ' ποὺ εἶναι ἐξακριβωμένο πῶς ἦταν χριστιανὴ ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο.

Ἡ μαύρη σκλαβιά

Στὰ πεδινὰ μέρη ὅσοι ἀπόμειναν καὶ δὲν ἐπρόφθασαν γιὰ πολλοὺς λόγους νὰ φύγουν, ἔχασαν τὰ κτήματά τους καὶ τὰ σπίτια τους, ποὺ εἶχαν τὴν κακὴ τύχη ν' ἀρέ-

σουν στὸν κατακτητὴ ἀγᾶ, ποὺ ἔτυχε ν' ἀνήκη τὸ χωριὸ του καὶ μετετράπησαν ὅλοι σὲ δούλους. Πάνω στὴ ζωὴ καὶ στὴ τιμὴ τῶν δούλων αὐτῶν εἶχε ἀπόλυτο δικαίωμα ὁ Τοῦρκος, κάθε τοῦρκος. Ὁ ραγιάς εἶχεν ἀφεθῆ στὸ ἔλεος τοῦ Μπέη ἢ τοῦ ἀγᾶ κι' ἀποτελοῦσε ἀναπόστατο μέλος στὸ κτήμα ποὺ ἐργαζότανε ὡς δουλοπάροικος καὶ δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ μετοικηθῆ ἢ νὰ μετοικήσῃ. Ἄλ-

Κι' ὁ πόνος τῆς σκλαβιάς ἀφίνει τὰ σημάδια τοῦ βαρβαῖοῦ ἀπὸ τὴ μιά γενιὰ στὴν ἄλλη.

λοίμονο σ' ἐκεῖνον ποὺ θὰ τολμοῦσε νὰ παρακούσῃ στὴν ἐπιθυμία καὶ στὴ διαταγὴ τοῦ ἀγᾶ· κι' αὐτὸς κι' ἡ οἰκογένειά του ἦτο τελειωτικὰ πιά χαμένοι. Ἡ ζωὴ τῶν ραγιάδων εἶχε καταντήσῃ φρικτὸ καὶ τραγικὸ μαρτύριο.

Ὁ πόνος καὶ ἡ ὀδύνη εἶχαν ἀυλακώσει κ' εἶχαν σφίξει τὰ χαρακτηριστικά των σὲ μιὰ ὀδυνηρὴ σύσπασι, πού μὲ τὸν καιρὸ κατάντησε τὸ χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῶν χριστιανῶν ἀπ' τοὺς Τούρκους. Καμμιά ἀπολύτως χαρὰ, καμμιά ἀνακούφισις, καμμιά ἡδονὴ δὲν ἐπιτρεπότανε στοὺς χριστιανούς ἐκείνους, πού δὲν εἶχαν τὴν εὐτυχία νὰ πέσουν στὴν περιοχὴ καὶ τὴ δικαιοδοσίᾳ κάποιου κρυπτοχριστιανοῦ μπῆθῃ ἢ ἀγαῖ.

Κι' αὐτὴ τὴ θρησκεία τοὺς εἶχαν ἀπαγορεύσει καὶ μόλις ὀλίγα μακρυσμένα καὶ ἀπομονωμένα μοναστήρια εἶχαν διατηρήσει μερικὰ προνόμια καὶ μπόρεσαν νὰ κρατηθοῦν μέσα στοὺς τραγικοὺς κυματισμοὺς τῆς Κρητικῆς ζωῆς καὶ νὰ διατηρήσουν τὴ θρησκεία τῶν χριστιανῶν.

Ἄρκεϊ ν' ἀναφέρωμε πὼς κι' αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Μητροπολίτης Κρήτης Πατελάρος, πού εἶχαν ἀφήσει οἱ Τούρκοι στὸ Μεγάλο Κάστρο μὲ τὴν ἐνέργεια τοῦ μεγάλου Δραγομάνου Νικουσίου, δὲν εἶχε μῆτε ναὸ νὰ λειτουργήσῃ καὶ κατέφυγε στὸ Σιναῖτικὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Μαθαίου, ζητώντας πρῶτα ἄδεια τοῦ Σιναΐτου ἐξάρχου γιὰ κάθε τοῦ ἱερουργία.

Ὁ Ἁγ—Γεώργης Ἐπανωσήφης
τὸ γνωστὸ μοναστήρι ὅπως τὸ εἶδε ὁ Πάσλεῦ στὰ 1834.

Μόλις κατὰ τὸ 1736, δηλαδή μετὰ ἐξηνταεπτὰ χρόνια ἀπὸ τὴν κατάκτησι τοῦ Χάνδακα, δόθηκε ἄδεια ὕστερα

ἀπὸ πολλοὺς κόπους καὶ δαπανηρὰ δῶρα πρὸς τοὺς πασάδες νὰ κτισθῇ ὁ μικρὸς ναὸς τῆς Ὑπαπαντῆς, πού σώζεται ἀκόμα δίπλα στὸ μητροπολιτικὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ. Ἀπὸ τίς δυσκολίες αὐτὲς πού συναντοῦσε ὁ Μητροπολίτης μέσα στὴν ἴδια τὴν πρωτεύουσα, ὅπου οἱ Τούρκοι προσπαθοῦσαν νὰ κρατήσουν μερικὰ προσήματα καὶ νὰ παρουσιάσουν κάποια καλοδιοίκησι, καταλαβαίνομε τίς δυσκολίες πού συναντοῦσαν στὰ χωριὰ οἱ χριστιανοὶ στὴν ἐκπλήρωσι τῶν θρησκευτικῶν τους καθηκόντων.

Παράλληλη στ' ἀπαγορευτικὰ μέτρα γιὰ κάθε θρησκευτικὴ ἐκδήλωσι τῶν ραγιαδῶν, ἦταν καὶ ἡ αὐστηρὴ στέρησις τῆς παιδείας. Οἱ δασκάλοι ἄλλως τε εἶχαν φύγει μὲ τοὺς Βενετοὺς καὶ εἶχαν καταφύγει στὴν Ἐπτανήσο. Οἱ μόνοι πού ἀπόμειναν, γιὰ νὰ συνεχίσουν κάτω ἀπὸ τὸ κράτος τοῦ φόρου τὴν κρυφὴ διδασκαλία τῶν παιδιῶν τῶν χριστιανῶν, ἦσαν οἱ καλόγηροι τῶν μακρυσμένων μονῶν. Μόνο ἐκεῖ τὰ παιδιά τῶν σκλάβων μποροῦσαν νὰ μάθουν λίγη ἀνάγνωσι καὶ γραφὴ στὰ περιώνυμα κρυφὰ σκολειὰ τῶν μονῶν.

Ὅμαδικές ἀλλαξοπιστίες

Οἱ τυραννίες αὐτὲς καὶ οἱ σκληρὲς καταπιέσεις τῶν χριστιανῶν, πού παρέμειναν στὰ πεδινὰ χωριὰ, ἀνάγκασαν οἰκογένειες ὀλόκληρες ν' ἀλλαξοπιστήσουν. Ἄρκοῦσε ἓνας ντοᾶς (προσευχὴ) ἑνὸς Χότζα διὰ νὰ μετατραπῇ ὀλόκληρο χωριὸ γκιαοῦρ (ἀπίστων) σὲ πιστοὺς Τούρκους. Τοὺς ἀλλαξοπιστεμένους ὅμως αὐτοὺς οἱ πραγματικοὶ μουσουλμάνοι, πού εἶχαν ἀφήσει ὡς τιμαριούχους στὴν Κρήτη, τοὺς ἔλεγαν περιφρονητικὰ μπουρμαλάρ ἢ μπουρμάδες καὶ στὴν ἀρχὴ δὲν τοὺς ἀνεγνώριζαν τὰ αὐτὰ μὲ τοὺς ἄλλους μουσουλμάνους δικαίωματα. Ἀλλὰ σιγά-σιγά ἐπεβλήθησαν κι' αὐτοὶ μὲ τὴ μετατροπὴ τους σὲ σκληρότερους τυράννους καὶ ἀπαισιώτερους πιεστὲς ἀπὸ τοὺς πραγματικοὺς τούρκους.

Ἡ ὁμαδικὴ ἀλλαξοπιστία, ἔφερε, ὅπως ἦταν φυσικό, ἀρκετὴ δυσκολία στὴν γενικὴ ἰδίως περιτομὴ—τὸ σουνέ-τεμα—καὶ γι' αὐτὸ εὐρέθηκε κ' ἐγένηκε ἀνεκτὸς ἓνας ἄλλος τρόπος εὐκολώτερος γιὰ τὸν ἐξιλαμισμὸ τῶν χωριῶν.

Ὁ Χότζας περιτριγύριζε τὸ χωριὸ ὀλόκληρο μὲ ἓνα κηρωμένο νῆμα καὶ γονατίζοντας στὴν εἴσοδο τοῦ χωριοῦ μὲ μιὰ προσευχὴ καὶ ἓνα ὕμνο, μετέτρεπε τοὺς κατοικοὺς του ἀπὸ χριστιανοὺς σὲ μουσουλμάνους. Στὴ μετατροπῆ

Παλιὰ Βενετοσάνικη γέφυρα
ποῦ σώζεται στὰ Ρεθυμνιώτικα.

αὐτὴ συμπεριλάμβαναν καὶ τὴν ἐκκλησίαν, ποῦ γινότανε τζαμί χωρὶς ἄλλη διατύπωση. Κάποτε μέσα στοὺς χριστιανοὺς τοῦ χωριοῦ, ποῦ ἀποδεχότανε εἴτε ἀκούσια εἴτε ἐκούσια τὴ νέα θρησκεία, τύχαινε νὰ βρεθῆ καὶ κάποιος παπᾶς, ποῦ θέλοντας καὶ μὴ δεχότανε τὴν τραγικὴ ἀντικατάστασι τοῦ καρναβᾶ του μὲ τὸ σαρίκι τοῦ Χότζα, ἀδιάφορο ἂν ἀγνοοῦσε τελείως κάθε τύπο καὶ κάθε προσευχὴ τῆς νέας θρησκείας.

Σὲ τέτοιες κρίσιμες περιστάσεις, ὅποιος δῆποτε κληρικὸς ἢ λαϊκός, ποῦ δὲν θὰ πρόφθανε νὰ καταφύγῃ στὰ Σφακιά ἢ πρὸς ἄλλα ὄρεινὰ χωριά, ἢ ποῦ θὰ τολμοῦσε νὰ φέρῃ καὶ τὴν παραμικρότερη ἀντίρρηση, ἐσφάζετο.

Οἱ Μπουρμαλάρ

Ἄλλὰ ὅπως καθέννας καταλαβαίνει μὲ τέτοιου εἴδους ἀλλαξοπιστία οἱ νέοι μουσουλμάνοι διατηροῦσαν ἀναλ-

λοιώτα δλα των τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα, τίς συνήθειες, τοὺς ὄρκους, τὸν τρόπο τῆς ζωῆς καὶ ἂν αἰσθανόντανε ἀνάγκη γιὰ προσευχή, ἀγνοοῦσαν τὴν ἐλαχίστη ἰσλαμικὴ προσευχή, ὅπως ἀγνοοῦσαν τελείως καὶ τὴ γλῶσσα τῶν νέων ὁμοθρήσκων των. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις τῶν Τούρκων καὶ τῶν Ἑλλήνων, δὲν παρουσίαζε καμμιά ἀπολύτως διαφορὰ παρὰ μόνο τὸ σαρίκι, γιὰτι ξεκινούσαν ἀπὸ τὴν αὐτὴ ρίζα, εἶχαν τὴν αὐτὴ γλῶσσα, τίς αὐτὲς συνήθειες τῆς ζωῆς.

Κι' ὅμως παρ' ὄλη αὐτὴ τὴν ὁμοιότητα μὲ τὸν καιρὸ οἱ νέοι μουσουλμάνοι, οἱ μπουρμαλάρ, ἄλλασαν ψυχροσύνησι καὶ γινόντανε φανατικοὶ Τούρκοι. Ἡ δύναμις ἤ μᾶλλον ἡ παντοδυναμία πού τοὺς ἐξασφάλιζε ἡ νέα θρησκεία πάνω στοὺς ραγιάδες, τοὺς μετέτρεπε σὲ σκληροτάτους πιεστέες καὶ τυράννους ἐκείνων, πού ἐνέμεναν στὴν παλιά τους θρησκεία. Μὲ τίς σκληρὲς τους πιέσεις ζητοῦσαν νὰ πετύχουν διπλὴ ὠφέλεια. Ν' ἀποδείξουν στοὺς πραγματικοὺς Τούρκους πὼς καὶ αὐτοὶ εἶχαν γίνει πιστοὶ, φανατικοὶ καὶ πραγματικοὶ μουσουλμάνοι καὶ νὰ ἀφανίσουν ἐκείνους, πού μὲ τὴν πεισματωμένη ἠθικὴ ἐμμονὴ τους στὴν πατρικὴ των θρησκεία, τοὺς θύμιζαν τὴν ἰδικὴ τους μικροφυχία.

Οἱ καμπίτες

Κι' ὅμως παρ' ὄλες τίς τραγικότητες πού ἐδοκίμασαν ὀλόκληρες γενεές τῶν χριστιανῶν τῶν κάμπων, αὐτοὶ παρέμειναν ὡς τὸ τέλος τῆς σκλαβιάς των πιστοὶ στὴν προγονικὴ θρησκεία καὶ στὸν ἀγνὸ πατριωτισμὸ των. Ἄν οἱ ἥρωες τῶν βουνῶν ἔχουν δικαίωματα στὴν εὐγνωμοσύνη τοῦ ἔθνους, πού γιὰ τὴν ἐλευθερία του ἐθυσιάσθησαν, οἱ ἥρωες τῶν κάμπων, πού κρατοῦσαν μὲ τὴ βάρβαρη καὶ σκληρὴ δύναμι τους οἱ Τούρκοι, ἔχουν δικαίωματα ὄχι μόνο στὴν εὐγνωμοσύνη, ἀλλὰ καὶ στὸ θαυμασμὸ μας, γιὰ τὴν ὑπέροχη ψυχικὴ τους ἀντοχὴ στὰ ἀναρίθμητα μαρτύρια καὶ στὰ φρικτὰ δεινά τους.

Ἐχω τὴ γνώμη πὼς οἱ σκληρὲς τυραννίες καὶ τὰ φρικτὰ μαρτύρια πού δοκίμασαν οἱ χριστιανοὶ τῶν πρώτων χρόνων τῆς σκλαβιάς ἐδημιούργησαν ἓνα εὐεργετικὸ ἔθνικὸ διῦλιστήριο καθαρμοῦ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνισμοῦ στὴν

Κρήτη. Γιατί ὅσοι ἀπόμειναν χριστιανοὶ καὶ διατήρησαν τὸν ἔθνισμό τους ἦσαν ἐκεῖνοι, ποὺ δὲν ἐδείλιασαν μπρὸς στὰ ἀπαίσια μαρτύρια καὶ δὲν ἐζήλησαν τὴν καλοπέρασι καὶ τὴν ἄνεσι τῆς ζωῆς τῶν ἀλλαξοπιστεμένων. Ὅσοι δὲν εἶχαν δυνατὴ ψυχικὴ ἀντοχή, πετάχθηκαν ἔξω ἀπὸ τὴν ἔθνικὴ καὶ χριστιανικὴ οἰκογένεια μὲ τὸν ἐξισλαμισμό κι' ἀπέμειναν μόνο ἐκεῖνοι, ποὺ ἐσχημάτισαν τὴν λαμπικαρισμένη καὶ καθαρισμένη Κρητικὴ Ἑλληνικὴ οἰκογένεια, καὶ ποὺ τὰ δεινὰ τὴν εἶχαν ἀνωτεροποιήσει. Δὲν ἀπόμειναν ὡς χριστιανοὶ Ἕλληνες παρὰ μόνο οἱ ἀπόλυτα ἐκλεκτοί, ποὺ ἀκοίμητοι πάντα φρουροὶ τοῦ οὐρανοῦ τῆς ἐλευθερίας, κατάρθωσαν νὰ ἐλευθερώσουν τὴν πατρίδα τους, ὅταν ἔφθασε τὸ εὐτυχισμένο πλήρωμα τοῦ χρόνου. Οἱ ἄλλοι, οἱ ὀλιγόψυχοι, ποὺ γίνηκαν μουσουλμάνοι, ἔφυγαν ἀπὸ τὸ ἱερό ἔδαφος τῆς Κρήτης καὶ μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ θὰ συνεχίσουν τὸν ἐκτουρκισμό τους στὴν Μικρὰ Ἀσία. Κανένας ἀπὸ κείνους ποὺ δὲν ἐβάσταξαν στὴ φωτιὰ τῆς σκληρῆς θρησκευτικῆς καὶ ἔθνικῆς των δοκιμασίας, δὲ βρίσκεται πιά πάνω στοῦ ἱεροῦ αἱματωμένου χόμα τῆς πατρίδος μας.

Ὡσπου νὰ φθάσῃ ὅμως ἡ ἡμέρα ποὺ ἄρχισαν οἱ μεγάλοι ἀγῶνες καὶ ἡ ἥρωϊκὴ πάλη, ἥρωες λησμονημένοι ἀλλὰ ὑπέροχοι γιὰ τὴν περιφρόνησί των πρὸς τὸν θάνατο εἶχαν ἀνεβεῖ στ' ἀπόκριμα Κρητικὰ βουνὰ καὶ φρουροῦσαν τοὺς ραγιαδες τῶν χωριῶν, ποὺ βρισκόντανε κοντὰ στὶς ρίζες. Οἱ κλέφτες τῆς Κρήτης, οἱ «Χατηδες», ὅπως τοὺς ἔλεγαν οἱ Τοῦρκοι καὶ ὅπως παρέμειναν στὴν ἱστορίαν τῆς αἱματωμένης νήσου· αὐτοὶ ἦσαν οἱ ἄγρυπνοὶ φρουροὶ τῆς μελλούμενης ἐλευθερίας.

Τὰ Σφακιά

Ἄλλὰ ἡ πιὸ σοβαρὰ προστασία γιὰ κάθε καταδιωγμένο ἀπὸ τοῦρκους ἦταν ἡ ἥρωϊκὴ ἐπαρχία τῶν Σφακιῶν. Στὴν ὄρεινὴ αὐτὴ ἐπαρχία, ποὺ ὅπως εἶπαμε καὶ πρωτύτερα, ἔμενε σὰν αὐτοδιοικουμένη καὶ ἐλάχιστα φορολογουμένη, κατέφυγαν εἴτε μόνοι, εἴτε μὲ τὶς οἰκογένειές των, ὅλοι ἐκεῖνοι ποὺ κατάλαβαν εὐθὺς ἀπ' τὴν ἀρχὴ τὰς διαθέσεις τῶν νέων κατακτητῶν καὶ ποὺ ἐπρόφθασαν γρήγορα νὰ ζητήσουν ἄλλοῦ καταφύγιου.

Ἐκατὸ ὀλόκληρα χρόνια μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησι, τὰ Σφακιά μὲ τὴν ἀξιόλογη ναυτιλίᾳ ποῦ εἶχαν οἱ κάτοικοι τῶν, ἦσαν σὲ ἀπόλυτη εὐημερία. Πλούσιες οἰκοδομὲς καὶ μεγάλοι καταστάλιστοι ναοὶ ἐστόλιζαν τὴ βραχῶδη ἐπαρχία καὶ οἱ εὐποροὶ κάτοικοι τῶν γυρίζοντας ἀπὸ τὰ μακρινὰ ταξείδια τῶν συνεκέντρωναν στὰ Σφακιά ὄλο τὸν πλοῦτό τους. Τὰ ταξείδια αὐτὰ τῶν πλουσίων караβοκύρηδων γίνηκαν αἰτία μιᾶς γενικῆς προόδου στὴν ὅλη ἐπαρχία καὶ στὴν ἴδρυσι σχολείων μοναδικῶν. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη σ' ὅλα τὰ χωριά σχεδὸν τῶν Σφακιῶν ἔφεραν ἀπ' ἔξω δασκάλους γιὰ τὴν ἐκπαίδευσιν τοῦ λαοῦ.

Οἱ Χαϊνηδες

Παρ' ὅλη ὅμως τὴν εὐτυχία τους οἱ Σφακιανοὶ δὲν ἔμεναν ἀσυγκίνητοι μπρὸς στὰ βάσανα καὶ τὰ μαρτύρια τῶν ἀδελφῶν τῶν στὴν ἄλλη Κρήτη καὶ ὅσες φορές κατέ-

Ε. Μανουσογιαννάκης ἓνας ἀπὸ τοὺς πέντε στρατάρχας τῆς Κρήτης.

φυγαν σ' αὐτοὺς καταδιωγμένοι πάντα εὕρισκαν θερμὴ καὶ ἀδελφικὴ προστασία ἀπ' ὅλους. Στὰ Σφακιά, καὶ μόνο σ' αὐτὰ εὕρισκαν καταφύγιον γιὰ νὰ ξεκουραστοῦν

οί περίφημοι κλέφτες τῆς Κρήτης, οἱ Χαϊνηδες, ἅμα παραδόθηκαν τοὺς Τούρκους καὶ τὰ τρία μικρὰ φρούρια τῆς Σπιναλόγγας, Σούδας καὶ Γραμπούσας πού κρατοῦσαν οἱ Βενετοὶ ὡς τὸ 1715.

Οἱ Χαϊνηδες τῆς Κρήτης ἐσχημάτισαν τὰ σώματά τους εὐθὺς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς Τουρκικῆς κατακτῆσεως ἀπὸ τοὺς ἡρώϊκους ἐκείνους ἄνδρες, πού δὲν μποροῦσαν νὰ βλέπουν μ' ἀπάθεια καὶ χωρὶς συγκίνησι τὰ μαρτύρια τῶν ἀδελφῶν των. Στὴν ἀρχὴ βρῆκαν προστασία στὰ τρία μικρὰ φρούρια, πού χρησιμοποιοῦσαν ὡς ὄρμητήρια. Σ' αὐτὰ εὗρισκαν μὲ τὴ βοήθεια καὶ τὴν ὑποστήριξι τῶν Βενετῶν, πού τοὺς ὠπλιζαν, κι' ἀπὸ κεῖ κάθε νύκτα ξεκινοῦσαν γιὰ νὰ τιμωρήσουν κάποιο ἀγᾶ ἢ γενίτσαρο.

Στὴν ἀρχὴ ἡ δρᾶσίς των περιορίστηκε στὰ πλησιόχωρα διὰ νὰ προφθάνουν τὴ νύκτα νὰ γυρίζουν πάλι στὴ βᾶσι τους. Ἄλλὰ μὲ τὸν καιρὸ οἱ περίφημοι αὐτοὶ ἥρωες, πού τὰ ὀνόματά τους μῆτε ἡ ἱστορία κᾶν ἐκράτησε γιὰ νὰ τὰ παραδώσῃ στὴν εὐγνωμοσύνη τοῦ ἔθνους ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστα, ἄρχισαν νὰ ξαπλώνουν τὴ δρᾶσί τους σ' ὅλη τὴν Κρήτη. Ὁργάνωναν μικρὰ σώματα ἀπὸ πέντε ὡς δέκα ἢ καὶ μόνο δυὸ τρεῖς κ' ἐνυκτοποροῦσαν πολλές ὥρες, σὺν ἡθέλαν νὰ τιμωρήσουν κανένα ἀπομακρυσμένο γενίτσαρο ἢ ἀγᾶ. Κρυβόντανε σὲ κάποιο γειτονικὸ σπήλιο κ' ἐπερίμεναν τὴν ἄλλη νύκτα. Μόλις ἐνύκτωνε μπαῖναν στὸ σπίτι τοῦ γενίτσάρου μὲ κάποια πρόφασι ἢ ἔσταιναν ἐνέδρα κ' ἐσκοτώναν τὸ σκληρὸ τυραννίσκο. Χωρὶς καὶ τὴν πιὸ μικρὴ καθυστέρησι ἔφευγαν τότε καὶ ἀπ' ἄλλους δρόμους πάντα νυκτοποροῦντας γύριζαν πίσω στὶς βᾶσεις των. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τοὺς ἔλεγαν καὶ «καλησπέριδες» γιὰ τὴ πρώτη λέξις τους ἦταν «Καλὴ σπέρα».

Αὐτὲς ὅμως οἱ ἐκδικητικὲς ἐπιδρομέες των, ἂν καὶ κατατρόμαζαν καὶ πολλὰς φορὲς κ' ἐφρονιμάτιζαν τοὺς γενιτσαρούς, γινόντανε αἰτία σὲ νέες δοκιμασίαις γιὰ τοὺς Χριστιανούς, γιὰτι κατὰ τὸν παράλογο Τουρκικὸ νόμο, τὸ χωριὸ πού στ' ἄσπυρα του θὰ σκοτωνότανε ὅποιος δῆποτε τοῦρκος, ὑπεχρεωνότανε νὰ πληρώσῃ τὸ φόρο τοῦ αἵματος, τὸ ντιγέτι, ὅπως τὸν ἔλεγαν οἱ Τούρκοι, πού ἦταν βαρύτερος. Καὶ ἂν ἀκόμα ἓνας τοῦρκος ἐσκοτώνε κάποιον ἄλλο τοῦρκο, τὸ χωριὸ πού γινότανε ὁ σκοτωμὸς ἐπλήρωνε τὸ ντιγέτι.

Παρ' ὅλο ὅμως τὸ ντιγέτι οἱ Χαϊνηδες ἐξακολουθοῦ-

σαν τὸ ἐθνικὸν τοῦς ἔργο θεωρώντας τὴ ζημία τοῦ φόρου
ἐλάχιστη, ὅταν τὴ σύγκριναν πρὸς τὸ σοβαρὸ καλὸ ποῦ

Τὸ τοιγκέλι. Τὸ φρικτότερο μαρτύριο τῶν Χαϊνηδων.

δημιουργοῦσε ἡ τρομοκράτησις τῶν ἀγάδων καὶ τῶν γενι-
τσῶρων.

Τοὺς Χαϊτηδες ἐχαρκτήρισαν ὡς ἀντιγενίτσαρους. Ἡ λέξις εἶναι ἄστοχη, γιατί δὲν τοὺς ἀποδίδει τὸ χαρακτηρισμὸ πού πρέπει. Αὐτοὶ ἦσαν οἱ ἀντάρτες καὶ στασιαστές μπρὸς στὴ τουρκικὴ τυραννία, οἱ ἀτίθασοι ἥρωες, πού δὲ μπορούσαν νὰ κύψουν τὸ κεφάλι μπρὸς στὸν κατακτητὴ, οἱ ὑπέροχοι περιφρονηταὶ τοῦ θανάτου, πού δὲν ἐφοβούντο τὰ βασανιστήρια καὶ τὸ μαρτυρικὸ θάνατο, ὅταν τοὺς ἔπιαναν. Εἶναι γνωστὰ τὰ μαρτύρια τους, ὅταν τοὺς ἔπιαναν ζωντανούς. Τὸ μαρτύριό τοῦ τσιγκελιοῦ ἦταν τὸ φρικτότερο. Ἐδένοντο στερεὰ καὶ ὕστερα τοὺς ἔρριχναν ὀρμητικὰ πάνω σ' ἓνα σουβλερὸ τσιγκέλι, πού τοὺς ἄρπαζε στὸ πέσιμό τους ἀπὸ ἓνα ὀποιοδήποτε μέρος τοῦ γυμνοῦ κορμιοῦ των. Ἔτσι κρεμασμένοι μὲ ξεχυμένα σπλάχνα ἀπόμεναν, ὥσπου πέθαιναν.

Παρ' ὅλους ὅμως τοὺς κινδύνους πού περνοῦσαν, οὐδέποτε σ' ὄλο τὸ μακρὸ χρόνο τῆς δουλείας, οὔτε ἓνας κἂν εὐρέθηκε μεταξὺ τους, πού νὰ δελεασθῆ ἀπὸ τὰ λόγια τῶν Τούρκων καὶ νὰ γίνῃ ἄρματωλὸς ἢ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ὑποστηρικτὴς καὶ βοηθὸς τῆς τουρκικῆς διοικήσεως.

Οἱ χαϊτηδες αὐτοὶ ὡς εἶπαμε, μετὰ τὴν παράδοσι τῶν τριῶν μικρῶν φρουρίων, ἐζήτησαν κ' εὐρήκαν προστασία στὰ Σφακιά. Σ' αὐτὰ ἐξεκουράζονταν, ἔκαναν τίς προμήθειές τους σὲ πυρομαχικὰ κι' ἀνανέωναν τὴν ψυχικὴ τους ρώμη.

Ἡ ἐπανάστασις τοῦ Μοτσειγίου

Ὅπως μαθαίνομε τώρα μόνο ἀπὸ τὰ τουρκικὰ ἀρχεῖα πού ἀπόμειναν στὴν Κρήτη, κατὰ τὸ 1684 ὡς τὸ 1692 γίνηκε κάποια κίνησις ἐπαναστατικὴ πού τὴν ὑποκίνησαν οἱ Βενετοί, γιὰ νὰ βοηθηθοῦν στίς ἐπιχειρήσεις των στὸ Μωριά καὶ στὴ Ρούμελη. Τότε προσπάθησαν νὰ συνεννοηθοῦν μὲ τοὺς σκορπισμένους σ' ὄλα τὰ βουνὰ τῆς Κρήτης Χαϊτηδες καὶ νὰ ὀργανώσουν κάποια συστηματικὴ δρᾶσι σηκώνοντας τὸ λαὸ σ' ἐπανάστασι.

Ὁ Κρητικὸς λαὸς ὅμως, κατάπληκτος ἀκόμα ἀπὸ τὴν νέα συμφορὰ καὶ σακατεμένος ἀπὸ τὰ πρῶτα δεινὰ κτυπήματα τοῦ κατακτητῆ, κρατήθηκε σὲ ἀναμονὴ ὥσπου ὁ

Βενετὸς ναύαρχος Μοτσενίγος συνεννοήθηκε μ' ἓνα ἀπὸ τοὺς πιὸ ἥρωϊκοὺς Χαΐτηδες τὸν Ἀποκορωνιώτη Ἰ. Μαχαιριώτη καὶ τὸν ἐφωδίασε μὲ δυὸ χιλιάδες τουφέκια.

Ὁ ναύαρχος Μοντσενίγος.

Κατὰ τὴν ἄνοιξι τοῦ 1692 ὁ ναύαρχος Μοτσενίγος ἔβγαλε στρατὸ στὰ δεξικὰ παράλια τῆς Κρήτης καὶ μὲ τὴ βοήθεια

τοῦ Μαχαίριώτη, ποῦχε συγκεντρώσει δυὸ χιλιάδες Κρητικούς, κατώρθωσε νὰ καταλάβῃ τὸ Καστέλλι τῆς Κισάμου καὶ ν' ἀρχίσῃ μιὰ δυνατὴ ἐνέργεια γιὰ τὸν ξεσηκωμὸ ὅλης τῆς Κρήτης.

Μετὰ τὸ Καστέλλι προχώρησε πρὸς τὰ Χανιά, κι' ἄρχισε τὴν πολιορκία τους. Τὸ χαρμόσυνο ἄγγελμα ξάπλωσε γρήγορα σ' ὅλη τὴν Κρήτη καὶ μιὰ γενικὴ ἐπαναστατικὴ κίνησι ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνεται ἀπὸ παντοῦ. Ἡ ψυχὴ τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ πληγωμένη ἀπὸ τὰ δεινὰ κτυπήματα τοῦ σκληροῦ τυράννου, ἦταν πανέτοιμη γιὰ μιὰ γενικὴ ἐξέγερσι καὶ γιὰ τοῦτο ἡ ἐπιχείρησις τοῦ Μοτσενίγου ἔφερεν μέσα τῆς τὴν ἐπιτυχία.

Ἀλλὰ ἐν ᾧ ἀκόμα ἡ πολιορκία τῶν Χανίων ἐξακολουθοῦσε καὶ ἡ πόλις ἐτοιμαζότανε νὰ ποραδοθῇ, ὁ Μοτσενίγος ἀφήνει τὴν πολιορκία, ἐπιβιβάζει τὸ στρατό τους στὸ στόλο του καὶ φεύγει ἀφήνοντας τὸν Κρητικὸ λαὸ νὰ παλέψῃ μὲ τὴν ἀγρία καὶ αἱματηρὴ ἐκδίκησι τῶν Τούρκων.

Κρητικὸς ὀπλοφόρος στοὺς χρόνους τῆς Τουρκικῆς σκλαβιάς.

Αὐτὴ, ἀκριβῶς ἡ ἀποτυχημένη ἀπόπειρα εὐθύς ἀπ' τὴν ἀρχὴ καὶ ἡ συμμετοχὴ τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ στὴν ἐπαναστατικὴ κίνησι ἔγινε αἰτία τῶν μεγάλων πιέσεων, ποὺ ἀκολούθησαν καὶ ποὺ εἶχαν σκοπὸ νὰ δημιουργήσουν μὲ τὸν ἐξισλαμισμό νέο μουσουλμανικὸ πληθυσμό. Μ' αὐτὸν ἡ τουρκικὴ κατάκτησις

θὰ στερεώνετο ἔχοντας στήριγμά της τὸ νεοδημιούργητο ὁμόθηρσο πληθυσμό.

Ἔτσι τὸ αἷμα τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς νήσου μεταγγιζότανε ἀργὰ ἀλλὰ ἀσφαλῶς στὴν νέα ἀλλόπιστη φυλὴ καὶ κάθε μέρα ποὺ περνοῦσε ἐλάττωνε τὸν Ἑλληνικὸ πληθυσμό, ἐν ᾧ ἀπ' τὸ ἀντίθετο μέρος μεγάλωιε

τὸν ἀντίπαλο μουσουλμανικό. Ἡ ἐθνικὴ αὐτὴ διαρροὴ παρὰ τὴν ἐπαναστατικὴ ἀπόπειρα τοῦ 1740 βάσταξε ὡς τὸ 1769 ποὺ ἔγινε ἡ πρώτη ὀργανωμένη ἢ μᾶλλον ἡ πρώτη κακὰ ὀργανωμένη ἐπανάστασις, δηλαδὴ ἑκατὸ δλόκληρα χρόνια.

Κατὰ τὸ 1740-1742 ἐσημειώθηκε μικρὴ ἐπανάστασις στὴν μεσαία Κρήτη, ἀλλὰ μᾶς ἀφήκε ἐλάχιστες λεπτομέρειες τῆς ἱστορίας της. Ἀπὸ τῆ μετάφρασι τῶν τουρκικῶν ἀρχείων μόλις τώρα κάτι ἐμάθαμε γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἱστορικοὶ μας παρέλειψαν ὡς σήμερα νὰ τὴν ἀναφέρουν.

Ἡ ἐπανάστασις τοῦ Δασκαλογιάννη

Φαίνεται πὼς ὁ πληθυσμὸς, τῆς μέσης Κρήτης μάλιστα, πλήρωσε πολὺ ἀκριβὰ τὴν ἀπόπειρα αὐτὴ τοῦ σηκωμοῦ του, γιατί ὀλόκληρα χωριὰ ἐρημώθησαν καὶ πολλὲς οἰκογένειες ἔχασαν τοὺς προστάτες τους.

Ἀπὸ τότε ὡς τὸ 1769 δὲν ἔγινε καμμιά ἀνταρσία ὀμαδικὴ καὶ μόλις κατὰ τὸ χρόνο αὐτὸ ἐσημειώθηκε κάποια κίνησις ἀπὸ τὸ βορρᾶ, ποὺ δυστυχῶς ἔφθασε καὶ ὡς τὴν Κρήτη.

Ἡ ἑστία τῆς ἐπαναστάσεως αὐτῆς ἦσαν τὰ περήφανα καὶ ἔως τότε εὐτυχισμένα Σφακιά.

Ὁ ἠρωϊκὸς Ἰωάννης Βλάχος ἢ Δασκαλογιάννης, ποὺ ἦταν πλούσιος κι' ἄρχοντας φιλογραμματισμένος κ' ἦτανε καὶ στὴν ξενιθιά περίσσια ἑακουσμένος

ἔμαθε πρῶτος τὴν ἐπαναστατικὴ κίνησι ποὺ γινότανε πρὸς τὸ Μωριᾶ. Τὴν κίνησι αὐτὴ τὴν εἶχε δημιουργήσει ἡ Ρωσσία, ποὺ ἤθελε νὰ φέρῃ ἀντιπερισπασμὸ στὴν Τουρκία, γιὰ νὰ πετύχῃ δικὰ της πολιτικὰ καὶ πολεμικὰ σχέδια. Εὐθύς ὡς ἀποφασίσθηκε ν' ἀρχίσῃ ἡ ἐπανάστασις ἀπὸ τὸ Μωριᾶ καὶ μὲ κατάλληλα πρόσωπα ποῦχαν σταλῆ ἀπ' τὴ Ρωσσία εἶχαν μνηθῆ πολλοὶ Ἕλληνες, ἡ Αἰκατερίνη ἢ Β' ἢ αὐτοκράτειρα τῶν Ρώσσω ἐστελεε τοὺς ἀδελφοὺς Ὀρλώφ πρὸς σιτὴ Μεσόγειο μὲ ἰσχυρὸ στόλο. Ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς Ὀρλώφ συναντήθηκε μὲ τὸ Δασκαλογιάννη στὴν Τεργέστη καὶ ἐκεῖ συνεννοήθηκαν κ' ἔκαμαν τὸ σχέδιο νὰ ξεσηκώσουν καὶ τὴν Κρήτη σύγχρονα μὲ τὸ Μωριᾶ.

Ὁ Δασκαλογιάννης παρασπασμένος ἀπὸ τὸ βαθὺ καὶ

άγνό του πατριωτισμό ύπεσχέθηκε νά ἐπαναστατήσῃ τὴν Κρήτη, ἀρκεῖ μόνο οἱ Ὀρλώφ νάστελλαν τὸ στόλο, τοὺς στὴν Κρήτη εὐθύς ἅμα θάρχιζε ἡ ἐπανάστασις. Ὁ Δασκαλογιάννης εἶχε τὴ γνώμη πῶς, ἂν ὁ Ρωσσικὸς στόλος ἔφθανε μπρὸς στὰ φρούρια τῆς Κρήτης καὶ ἂν μόνο τὰ

• Ι. Βλάχος ἢ Δασκαλογιάννης.

πυροβολοῦσε, ὅλος ὁ Κρητικὸς λαὸς θά ἔπαιρνε μέρος στὴν ἐπανάστασι, ποὺ θάχε κηρυχθῆ ἀπ' τὰ Σφακιά κ' ἔτσι εὐκόλα θά πετύχαινε ὁ γενικὸς ξεσηκωμὸς τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ. Οἱ Ὀρλώφ ὄχι μόνο ὑποσχέθηκαν τ' ὅ,τι τοὺς ζήτησε ὁ Δασκαλογιάννης ἀλλὰ καὶ τοῦδωκαν τὸ λόγο τοὺς πῶς μαζί με τὸ Ρωσσικὸ στόλο στὴν Κρήτη, θάστελλαν καὶ ὄπλα καὶ πολεμοφόδια γιὰ τὸ ξεσηκωμὸ τῶν λοιπῶν ἐπαρχιῶν, ἀφ' οὗ τὴν προμήθεια τῶν πολεμοφοδίων, ποὺ ἀναγκαιοῦσαν γιὰ τὰ Σφακιά, εἶχε κάμει με

δικὰ του ἑξοδα ὁ ἴδιος ὁ ἀγνὸς καὶ ἰδεολόγος αὐτὸς πατριώτης ὁ Δασκαλογιάννης.

Μὲ τὴν προσυνενόησι αὐτὴ κατέβηκε στὰ Σφακιά ὁ ἡρώϊκός Δασκαλογιάννης καὶ χωρὶς χρονοτριβὴ ἐκάλεσε κατὰ τὰ συνειθισμένα ὄλους τοὺς ἀρχηγούς καὶ προεστοὺς τῶν Σφακιῶν σὲ σύσκεψι.

Μὲ τὸν πατριωτικὸ του ἐνθουσιασμὸ ἔκαμε γνωστὸ στοὺς ἀρχηγούς τ' ὅ,τι ἐτοιμαζότανε γιὰ τὴν ἐπανάστασι, ἐζήτησε τὴν ἔγκρισι καὶ τὴ βοήθειά των γιὰ τὸν ξεσηκωμὸ καὶ τῆς Κρήτης. Ὅλοι γενικῶς πονοῦσαν γιὰ τὰ παθήματα τῶν ἀδελφῶν των στοὺς κάμπους. Τὰ μηνύματα τοῦ πόνου τῶν ἔφθαναν κάθε τόσο στὰ Σφακιά κ' ὁ θρηνησὸς τοῦ σκλαβωμένου λαοῦ ἔφτανε ὡς τὶς ρίζες τῶν βουνῶν των. Ἡ ψυχὴ τους εἶχε τὴν προδιάθεσι ποῦπρεπε καὶ

τὴν εὐαισθησία τῆς πληγῆς τῆς. Γι' αὐτό, χωρίς δισταγμό, δέχθηκαν τὶς γνῶμες τοῦ Δασκαλογιάννη κ' ὑποσχέθηκαν νὰ λάβουν ὅλοι μέρος στὴν ἐπανάστασι. Μόνο ὁ πρωτεξάδελφός του, ὁ πρωτόπαπας τῶν Σφακιῶν, μὲ θάρρος ὑποστήριξε πὼς δὲν παραδεχότανε τὶς γνῶμές του καὶ πὼς ἀπὸ τὴν ἐξέγερσι αὐτὴ δὲν ἐπερίμενε καμμιά καλλιτέρευσι στὴ θέσι τῶν ραγιαδῶν τῆς Κρήτης. Ὑποστήριξε μάλιστα τὸ ἀντίθετο· τ' ὅτι δηλαδὴ ἡ ἐπανάστασις αὐτὴ θὰ κατὰστρεφε τὰ Σφακιά καὶ θὰ χειρότερευε τὴ θέσι τῶν σκλάβων, ποὺ θ' ἄχθαναν γιὰ πάντα τὴν ὑποστήριξι τῶν Σφακιῶν καὶ τὴν ἐλπίδα νὰ καταφύγουν κάπου σὰν ἐκινδύνευαν. Ὁ Πρωτόπαπας ὑποστήριξε ἀκόμα πὼς ὁ Κρητικὸς λαὸς θ' ἄπρεπε τουλάχιστο νὰ μείνη τελειῶς ἤρεμος, ὥσπου νὰ φθάσῃ στὰ Κρητικὰ παράλια ὁ Ρωσικὸς στόλος καὶ νὰ ἀρχίσῃ τὴν ἐπίθεσί του κατὰ τῶν φρουρίων. Τότε μόνο θὰ μπορούσε νὰ χῆ ἐλπίδες ὁ ἀγῶνας ποὺ θ' ἀρχίζε νὰ βρῆ τὸ δρόμο του, γιὰ τὴν ἡ ἐπανάστασις θ' ἔταν γενικὴ.

Στὸ τέλος ὅμως κι' αὐτὸς ἀναγκάσθηκε νὰ ὑποκύψῃ στὴν παμψηφία τῶν Σφακιανῶν, ποὺ εἶχε παρασύρει ὁ ἐνθουσιασμὸς τοῦ Δασκαλογιάννη.

Ἔτσι, προτοῦ ἀκόμα πληροφορηθοῦν γιὰ τὴν τραγικὴ ἀποτυχία τῆς ἐπαναστάσεως στὸ Μωρηᾶ, καὶ χωρίς νὰ περιμένουν τὴ Ρωσικὴ δρᾶσι στὰ Κρητικὰ παράλια,

οί Σφακιανοί ἐπανεστάτησαν. Ἡ λύσις τοῦ ἀγῶνος ὑπῆρξε τραγική ὄχι μόνο γιὰ τὰ Σφακιά ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅλη τὴν Κρήτη.

Ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπαναστάσεως

Οἱ Σφακιανοί εἶχαν μόνο δυὸ χιλιάδες τουφέκια. Ἄμα συγκεντρώθηκαν ὅλοι οἱ ἀρχηγοὶ καὶ καπεταναῖοι πιάσαν καλὰ τὰ περάσματα τῶν Σφακιῶν καὶ προχώρησαν πρὸς τὶς ρίζες τῶν βουνῶν τοῦ Ἀποκόρωνα καὶ τῆς Κυδωνίας.

Ὁ Σερασκέρης Χασάν Πασᾶς, ποῦ στὴν ἀρχὴ καθυστέρησε γιὰτὶ κι' αὐτὸς περίμενε τὸ Ρωσικὸ στόλο καὶ

Τὸ παρεκκλήσι τῆς Ἀγίας Τριάδος.

δὲν ἤθελε νὰ μακρυνθῆ ἀπὸ τὰ Χανιά, μόλις πληροφορήθηκε τὴν ἐπαναστατικὴ ἀποτυχία στὸ Μωριά, ξεκίνησε μὲ δεκαπλάσιες δυνάμεις καὶ κτύπησε τοὺς Σφακιανούς. Παρ' ὅλες ὅμως τὶς τρομερὲς ἀπώλειές του στὶς μάχες ποῦδωκε μὲ τοὺς Σφακιανούς, ποῦ κρατοῦσαν τὰ δυσκολοπέραστα στενά των, κατῶρθωσε νὰ μῆ μέσα στὴν ἐπαρχία των καὶ νὰ τὴν καταστρέψῃ ἀπὸ τὸ ἓνα ἄκρο ὡς τὸ ἄλλο.

Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ θὰ μείνουν σὰν φωτεινὰ δια-

μάντια τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας οἱ αἱματηρὲς μάχες τοῦ Κατρέ, τῆς Ἀράδαινας, τῆς Σαμαριάς, ὡς καὶ ὁ φρικτὸς κλεφτοπόλεμος ποὺ ἀκολούθησε μετὰ τὴν καταστροφή. Οἱ αἱματηροὶ ἀγῶνες τῶν ἡρωϊκῶν Σφακιανῶν κατὰ τοῦ ἐχθροῦ ἐστοίχισαν πολλὰς χιλιάδες νεκροὺς στοὺς Τούρκους ποὺ στὸ τέλος, ἀφ' οὗ ἐρήμωσαν τὴν πλουσίαν ἐπαρχίαν, ἀναγκάσθησαν νὰ ἀποσυρθοῦν στὰ χαμηλὰ χωριά γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὶς κλεφτοπολεμικὰς ἐπιχειρήσεις τῶν Σφακιανῶν. Οἱ Σφακιανοὶ μὲ τὰ αἰφνηδιαστικὰ τους κτυπήματα δὲ δειλοῦσαν νὰ μπαίνουν μετὰ στὰ στρατόπεδά τους ἀκόμα, καὶ τὶς σκοτεινὰς νύκτας νὰ τοὺς φέρνουν τρομερὰς καταστροφὰς μέσα στὴ γενικὴ σύγχυσι ποὺ ἐδημιουργοῦσε τὸ ξαφνικὸν τους κτύπημα. Σὲ μιὰ τέτοια νυκτερινὴ ἐπίθεσι τῶν Σφακιανῶν λίγο ἔλειψε νὰ σκοτωθῆ καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Σερασκέρης μέσα στὸ τσαντηρί του.

Ἄλλὰ ἡ δυστυχία ποὺ σκέπασε τὴν εὐτυχισμένη ἐπαρχίαν καὶ ἡ ἀδικὴ καταστροφή τῶν χιλιάδων γυναικοπαίδων καὶ ἀνδρῶν, ἀνάγκασε τὸν ἡρωϊκὸν ἀλλ' ἄτυχο ἀρχηγὸν τῆς ἐπαναστάσεως, ἅμα ἔμαθε τὴν αἰχμαλωσίαν τοῦ ἀδελφοῦ του Σγουρομάλλη καὶ τῶν δυὸ θυγατέρων του Μαρίας καὶ Ἀνθούσας ὡς καὶ τὸν τραυματισμὸν τῆς γυναίκας του Σγουρομάλλινος, νὰ παραδοθῆ στὸ Σερασκέρην.

Οἱ Σφακιανοὶ ἀρχηγοὶ καὶ αὐτὸς ὁ Πρωτόπαπας τῶν Σφακιῶν ποὺ ἐναντιώθηκε εὐθὺς ἀπ' τὴν ἀρχὴν στὰ ἐπαναστατικὰ σχέδια, ἀλλ' ἀναγκάσθηκε νὰ συμμορφωθῆ μὲ τὴν γνώμη τῆς πλειοψηφίας, καὶ ποὺ ἐπολέμησε ἡρωϊκῶς, προσπαθοῦσαν νὰ ἐμποδίσουν τὸ Δασκαλογιάννη ἀπὸ τοῦ νὰ παραδοθῆ, γιὰτὶ ἦσαν βέβαιοι πὼς οἱ Τούρκοι θὰ παρεσπονδοῦσαν καὶ θὰ τὸν σκότωναν.

Ἐν ᾧ λοιπὸν τὰ γυναικόπαιδα τῶν Σφακιῶν εἶχαν καταφύγει στὰ ψηλὰ Λευκὰ Ὄρη καὶ οἱ Σφακιανοὶ ἐξακολουθοῦσαν τὸ σκληρότατον κλεφτοπόλεμόν τους, ὁ Δασκαλογιάννης παραδίδεται στὸ Σερασκέρην Χασάν Πασᾶ Τοκμαζαδέ. Τὸν συνώδευε ὁ ἀδελφός του Γεώργιος. Ὁ Δασκαλογιάννης ἤθελε νὰ προλάβῃ τὴν συμπλήρωσιν τῆς καταστροφῆς καὶ τὸ γενικὸν ὄλεθρον τῶν γυναικοπαίδων ποὺ κινδύνευαν ἀπὸ τὸ χειμῶνα ποὺ πλησίαζε.

Ἡ παρασπονδία

Ὁ Πασᾶς ὑποκρίθηκε πὼς ἐσυγχώρησε τὸ σφάλμα τῶν Σφακιανῶν κι' ἔπεισε τὸ Δασκαλογιάννη νὰ προσκαλέσῃ τοὺς ἀρχηγούς τῶν Σφακιῶν στὸν Ἀποκόρωνα, γιὰ νὰ τοὺς γνωρίσῃ δῆθεν καὶ νὰ συμπληρώσῃ καὶ μαζί τους τὴ συνθήκη ποῦχε ὑπογράψῃ μὲ τὸν ἀρχηγό τους. Σύμφωνα μ' αὐτήν, οἱ Σφακιανοὶ θὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἔχουν τὸ δικαίωμα τῆς ὀπλοφορίας, θὰ ἐπλήρωναν ἐτήσιο φόρον πέντε χιλιάδες γρόσια καὶ ἡ οἰκογένεια τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν θ' ἀπεμακρυνότανε γιὰ τρία χρόνια ἀπὸ τὰ Σφακιά.

Ὅγδοηντα δυὸ ἀρχηγοί, καπετάνοι καὶ προέστοι ἄρματωμένοι σύμφωνα μὲ τὴ συνθήκη καὶ μὲ πλούσια δῶρα, πῆγαν στὸ στρατόπεδο τῶν τούρκων στὸν Ἀποκόρωνα γιὰ νὰ τὸν χαιρετήσουν. Μόλις ὅμως μῆκαν στὸ στρατόπεδο, τοὺς ἔπιασαν, τοὺς ἀφώπλισαν καὶ δεμένους τοὺς ἔφεραν στὸ Μεγάλο Κάστρο ἀκλουθώντας τὸ στρατὸ τοῦ θριαμβευτῆ Σερασκέρη ποῦ παρεσπόνδησε. Ὅλοι ἐρρίχτηκαν στὶς φυλακὲς τοῦ Μεγάλου Κοῦλε ἐκτὸς ἀπ' τὸ Δασκαλογιάννη, ποῦ ἔκλεισε μὲ τὴν κόρη του Μαρία στὸ Κονάκι τοῦ πασᾶ. Ἐκεῖ κλεισμένο προσπαθοῦσε μὲ τεχνάσματα νὰ τὸν πείσῃ νὰ φέρῃ στὸ Ἡράκλειο καὶ τὴ λοιπὴ οἰκογένειά του ποῦχε καταφύγει στὰ Κύθηρα.

Ἀπελπίσθηκε ὅμως ἀργότερα ὁ Χασὰν πασᾶς πὼς θὰ παρέσυρε τὴν οἰκογένεια τοῦ Δασκαλογιάννη καὶ τὸν ἐθανάτωσε, ἀφ' οὗ πρῶτα τὸν ἔγδαρε ζωντανὸ μπρὸς στὸ δεμένο ἀδελφὸ του Γεώργιο, ποῦ ἀπὸ τότε τρελλάθηκε γιὰ ὅλη του τὴ ζωὴ.

Τὴν κόρη τοῦ Δασκαλογιάννη Μαρία ἐπῆρε γυναϊκά του ὁ πρῶτος Δεφετδάρης τοῦ Μεγάλου Κάστρου κ' ἔζησε ὡς τὸ 1823 ἀφ' οὗ πρῶτα μὲ τὸν πλοῦτό της ὡς χήρα πλουτοῦ Τουρκοῦ ἐβοήθησε τὸν ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας.

Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Δασκαλογιάννη οἱ φυλακισμένοι στὸ Μεγάλο Κοῦλε συνεννοήθηκαν μὲ τοὺς φύλακές των καὶ μιὰ σκοτεινὴ νύκτα ἔφυγαν ἀπ' τὸ φρούριο. Μὲ τὸ πέσιμό τους ὅμως ἀπὸ τὸν Κοῦλε πολλοὶ σκοτώθηκαν πάνω στοὺς βράχους, ἄλλοι τσακισμένοι ἀπὸ πληγὲς δὲν μπόρεσαν νὰ φύγουν καὶ πιάστηκαν τᾶλλο πρῶτ' κ' ἐσφάγησαν χωρὶς οἶκτο. Ὅσοι μπόρεσαν νὰ βγοῦν στὴν ἀμ-

μουδιά της Τρυπητής σέ μιὰ ἀθλία καί τραγική κατάστασι, κατάρθωσαν νά γυρίσουν πίσω στά Σφακιά μέ τή βοήθεια τοῦ κρυπτοχριστιανοῦ Κουρμούλη, ἀφ' οὗ ἄφησαν νεκρὸ στὸ μαρτυρικὸ τους δρόμο τὸν ἡρωϊκὸ Πρωτόπαπα, ποῦ δὲν ἔμπορεσε νά βαστάξῃ ὡς τὸ τέλος τίς τρομερὲς κακουχίες.

Ἔτσι ἡ πρώτη μεγάλη ὀργανωμένη Κρητικὴ ἐπανάστασις πνίγηκε μὲς στὸ αἷμα τῶν ἡρωϊκῶν ὀργανωτῶν της, ἀφήνοντάς τὰ Σφακιά σέ φρικτὴ δυστυχία καί τὴν ὑπόλοιπὴ Κρήτη, ποῦ ἐστήριζε τίς ἐλπίδες της πάνω στὴν ἡρωϊκὴ αὐτὴ ἐπαρχία, σέ πλήρη ἀπελπισία.

Εἶναι εὐτύχημα, ἀφ' οὗ οἱ Ρῶσσοι δὲν ἐτήρησαν τίς παραπλανητικὲς ὑποσχέσεις τους, πῶς δὲν ἔλαβε μέρος στὴν ἐπανάστασι καί ἡ ἄλλῃ Κρήτη ἐκτὸς ἀπὸ λίγους Σελινιώτες, γιατί τότε ἡ καταστροφὴ τῆς Κρήτης θὰ ἦτο πιά τελειωτικὴ.

Εὐτυχῶς οἱ Κρητες τῶν πεδινῶν μερῶν παραδειγματισμένοι ἀπὸ τίς προηγούμενες ἐπαναστατικὲς ἀπόπειρες τοῦ 1692 καί τοῦ 1742, ποῦ ἡ ἀποτυχία τους τοὺς ἐστοίχισε τόσο αἷμα, ἀπέφυγαν νά δείξουν καμμιά συμμετοχὴ στὴν ἐπανάστασι, προτοῦ δοῦν ἂν ἐπαλλήθευαν ἢ ὄχι αἱ ὑποσχέσεις ποῦχαν δώσει οἱ Ρῶσσοι στὸ Δασκαλογιάννη.

Ἔτσι ὁ θρῆνος τοῦ ποιητοῦ περιορίσθηκε στὴν ὁδύν του γιὰ τὰ Σφακιά:

«Ποῦναι οἱ γιάντρες τῶν Σφακιῶν οἱ γιάξι οἱ παινεμένοι
«σοῦλο τὸν κόσμο ξακουστοὶ περίσσα ἀντρειωμένοι;

«Ἄλλους ἔφασε ὁ πόλεμος, ἄλλοι ξενιτευτῆκαν
«κ' ἔρημα καί παντέρημα καί τὰ Σφακιά τ' ἀφήκαν.

«Ποῦναι ἡ χώρα τῶν Σφακιῶν μέ τὰ πολλὰ καράβια
«μέ τσ' ἑκατό της ἐκκλησιῆς τὰ πλοῦσια τὰ σεράγια;

Ἄλλα εἶχαν γίνει χαλάσματα πιά καί χιλιάδες ἀνδρῶν καί γυναικοπαίδων εἶχαν ἀφανισθῆ.

Καί ὅμως ἡ Δωρικὴ ψυχικὴ δυναμικότης τοῦ λαοῦ αὐτοῦ κατάρθωσε καί πάλι νά δώσῃ στὸ διάστημα μιᾶς μόνο γενεᾶς τοὺς συντελεστὲς ἐκείνου, ποῦ ἐχρησίμευσαν στὶς ἐπαναστάσεις, ποῦ ἠκολούθησαν, ὡς οἱ ἰσχυρότεροι παράγοντες τῶν αἱματηρῶν ἀγώνων.

Μόλις τέσσαρα χρόνια μετὰ τὴν ἄτυχῃ ἐπανάστασι τοῦ Δασκαλογιάννη ὁ λαὸς τῶν Σφακιῶν ἔδειξε τὴ δυνατὴ

του ψυχική ρώμη με την καταστροφή του πύργου του Ἀληδάκη και τὸ θάνατο πολλῶν δεκάδων γενιτσάρων. Στὴν καταστροφή αὐτῆ τῶν αἰμοβόρων τοῦ Ἀληδάκη ὡς και αἱ γυναῖκες ἀκόμα τῶν Σφακιῶν ἔλαβαν μέρος πολὺ ἐνεργητικὸ κ' ἔγιναν αἰτία στὴν νίκη ποὺ ἀπῆλλαξε τὰ Σφακιανὰ βουνὰ ἀπὸ τις γενιτσαρικές ὑπερβασίες.

Φαινομενικὸς ὕπνος

Μιὰ ὁλόκληρη γενεὰ μετὰ τὸ 1770 ὁ Κρητικὸς λαὸς φαινότανε πῶς βρισκόταν σ' ἓνα περιεργο ἔθνικὸ ὕπνο. Κι' ὅμως ὁ ὕπνος αὐτὸς ἦτο φαινομενικὸς και κάτω ἀπὸ τὴ γαλήνη ἐτοιμαζότανε μιὰ τρομερὴ αἱματομένη τρικυμία.

Μέσα στὰ πενήντα ὅμως αὐτὰ χρόνια ποὺ βάσταξε ἡ φαινομενικὴ γενικὴ νάρκη, ξεπετάχτηκαν πάλι νέοι Χαϊτηδες στ' ἀπόκρημα βουνὰ και σις ἀπρόσιτες χαράδρες. Ἀπὸ κεῖ καταλάβαιναν οἱ τουρκοὶ τὴν δύναμί τους νὰ ξεκινᾷ ἐκδικήτρα κι' αὐτὸ τοὺς κρατοῦσε με τὸ φόβο τους σὲ κάποιο σεβασμὸ πρὸς τοὺς ραγιάδες.

Ὁ Γιακουμῆς Τσουδερὸς, οἱ Δαιμόνοι, ὁ Σπανιάς, ὁ Βουγιούκαλος, ὁ Λόγιος, οἱ Βέργηδες, οἱ Γιαννάρηδες, οἱ Κουτσουδήδες, ὁ Σήφακας, ὁ Ντουνόπαπας, οἱ Κουφήδες ὁ Καμπιτομαθιὸς, ὁ Ἀνυφαντῆς, ὁ Λεράτος, ὁ Καζάνης, ὁ Κόρακας, ὁ Γερασιώτης, οἱ Ξενάκηδες, ὁ Ξωπατέρας, ὁ Συμιακός, οἱ Σαρρηδες, ὁ Μαυροπάτερος, ὁ Γεώργιακας και ἀναρίθμητοι ἄλλοι με τοὺς ἀτέλειωτους ἀγῶνές των ἐκράτησαν τὴ θεία ἐστία τῆς ἐλευθερίας με τὴν ἄσβεστη φωτιά της.

'Οσμάν πασᾶς ὁ πνιγάρης

Μιὰ σύμπτωσι ἐξαιρετικὰ εὐχάριστη γίνηκε αἰτία νὰ ἐνισχυθοῦν οἱ ἥρωικοὶ κλέφτες τῆς Κρήτης, και νὰ προετοιμασθοῦν γιὰ τὸ μεγάλο ἀγῶνα ποὺ τοὺς περιμένε.

Οἱ γενιτσαροὶ τῆς Κρήτης εἶχαν ἀποθρασυνθῆ σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε εἶχαν καταντήσει ν' ἄρνοῦνται ὑποταγὴ και στοὺς πασάδες ποῦστελλε ἡ Πύλη. Ἄν ἓνας πασᾶς τολμοῦσε ν' ἄρνηθῆ σὲ κάτι ποῦθελαν και νὰ μὴ

συμμορφωθῆ στις ὑπερβολικὲς καὶ παράνομες ἀξιώσεις των, οἱ γενίτσαροι χωρὶς πολλὰς διατυπώσεις μαζευόντανε, τὸν ἔπιαναν καὶ τὸν ἔστελλαν πίσω στὴν Κωνσταντινούπολι κι' ἂν τολμοῦσε νὰ ἐναντιωθῆ τὸν σκότωναν μὲ τοὺς λίγους σωματοφύλακὲς του, ποὺ τοὺς ἔλεγαν «πασαλῆδες».

Ἔτσι οἱ διάδοχοι κείνων ποῦδιωχναν οἱ γενίτσαροι καὶ γενικά οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Πύλης ἀναγκαζόντανε νὰ λυγίζονται μπρὸς τῆ θέλησί των καὶ νὰ μεταβάλλονται σὲ θεατὲς ἀπαθεῖς κάθε γενιτσαρικῆς σκληρῆς ὑπερβασίας καὶ βαρβαρότητος.

Ὅπως ἦταν φυσικό, τὴν ἐξαντλητικὴ αὐτὴ ἀνταρσία δὲν μποροῦσε νὰ δεχθῆ γιὰ πάντα ἡ Πύλη καὶ στὸ τέλος ἀναγκάσθηκε νὰ λάβῃ μέτρα γιὰ νὰ προστατέψῃ ὄχι τοὺς δυστυχημένους ραγιαδες, ἀλλὰ τὸ δικό της κῦρος, ποὺ τὸ ἐξευτελίζαν οἱ γενίτσαροι καὶ τὰ σοβαρά της συμφέροντα ποὺ τόσο τὰ ζημίωναν. Γιατί, ὅπως ἦταν φυσικό, αἱ σκληρῆς πιέσεις τῶν ραγιαδῶν δὲν ἄφηναν καμμιὰ οἰκονομικὴ καὶ γενικῶς παραγωγικὴ ἱκμάδα στὸ σκλαβωμένο λαὸ καὶ ἡ Πύλη δὲν μποροῦσε νὰ εἰσπράττῃ ἀνάλογα πρὸς στὰ ἔξοδα, ποὺ ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ κάνη γιὰ τὴν κατοχὴ τῆς Κρήτης.

Ἔτσι κατὰ τὴν ἀνοιξὶ τοῦ 1812 ἡ Πύλη ἔστειλε τὸν Ὀσμάν Πασᾶ, γνωστὸ ἀπὸ προηγούμενῆ του παρομοία δρᾶσι καὶ τὸν διέταξε μὲ κάθε τρόπο νὰ δαμάσῃ τοὺς σκληροὺς καὶ ἀτίθασους γενιτσαροὺς Ὁ Ὀσμάν πασᾶς βγῆκε στὴ Σοῦδα μὲ μιὰ σοβαρὰ δύναμι ἀπὸ ἔμπιστο στρατό. Ἀλλὰ ἡ δύναμις του αὐτὴ πρὸς τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴν ἀγριότητα τῶν Κρητῶν γενιτσαρῶν ἦτο ἀνίσχυρη κι' αὐτὸ τὸν ὑποχρέωσε εὐθύς ἀπὸ τίς πρῶτες μέρες τοῦ ἔρχομοῦ του νὰρθῆ σὲ συνεννοήσεις μὲ τοὺς Χαϊνηδες τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν καὶ νὰ ζητήσῃ τὴ βοήθειά τους.

Ἐκλείσε μυστικὴ συμμαχία μαζύ τους, τοὺς ἔδωκε ὄπλα καὶ τροφοδοσία κανονικὴ καὶ τοὺς χρησιμοποίησε στὴν ἐνεργητικὴ του δρᾶσι κατὰ τῶν γενιτσαρῶν. Χάρις στὴ βοήθειά των κατάρθωσε νὰ πιάσῃ, νὰ σκοτώσῃ καὶ νὰ πνίξῃ πάνω ἀπὸ πεντακόσους γενιτσαροὺς τῶν δύο Δυτικῶν τμημάτων. Σὲ μικρὸ διάστημα ὁ Ὀσμάν πασᾶς εἶχε γίνῃ ὁ τρόμος τῶν αἰμοβόρων αὐτῶν τυράννων, ποὺ τὸν ἔλεγαν Πνιγάρη καὶ Παπαγιάννη, γιατί τὸν θεωροῦ-

σαν μετημφισμένο χριστιανό ἢ τὸν ἔκριναν σὰν ἐχθρὸ ὅμοιο μὲ τοὺς χριστιανούς.

“Ἀμα ξεκαθάρισε τὰ δυὸ δυτικά τμήματα ἀπὸ τοὺς σκληροὺς τυράννους των, προχώρησε πρὸς τὸ Μεγάλο Κάστρο, τὸ Ἡράκλειο, γιὰ νὰ πιάσῃ τοὺς πρωτογενιτσάρους, πού φεύγοντας μπρὸς στὴν ὀργή του εἶχαν μαζευθῆ μέσα στὸ φρούριο κ’ ἐσχεδιάζαν ὀργανωμένη ἀντίστασι.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἄμυνα πού εἶχαν ἀποφασίσει νὰ κάμουν μὲ τὰ ὀργανωμένα τάγματά τους, τοὺς ὀρτάδες, ἔστειλαν κι’ ἀντιπροσώπους στὴν Κωνσταντινούπολι μὲ πλουσιώτατα δῶρα πρὸς τὸ Μεγάλο Βεζύρη καὶ τοὺς λοιποὺς ἰσχυροὺς. Ἡ ἐνέργειά τους αὐτὴ τοὺς γλύτωσε ἀπὸ τὸ κίνδυνο νὰ ἀναμετρηθοῦν μὲ τὴ δύναμι καὶ τὴ στρατηγικότητα τοῦ Ὁσμάν πασᾶ, γιὰτὶ πέτυχαν τὴν ἄμεσο ἀνάκλησί του, μὲ τὴν κατηγορία πὼς ἡ σκληρὰ δρᾶσίς του πρὸς τοὺς γενιτσάρους εἶχε ἀποθρασύνει τοὺς ραγιάδες καὶ εἶχε ἐλαττώσει τὴν Τουρκικὴ δύναμι πάνω στὸ μεγάλο νησί.

Ὁ Ὁσμάν πασᾶς ὁ Πνιγάρης ἔγινε τὸ θῦμα τῆς συκοφαντίας τῶν γενιτσάρων καὶ τῆς δωροληψίας τῶν ἀνωτέρων των καὶ ἅμα ἔφθασε στὴ Κωνσταντινούπολι, ἀντὶ ν’ ἀμειφθῆ διὰ τὴν πιστὴ ἐκτέλεσι τῶν διαταγῶν πού τοῦ εἶχαν δώσει, ἐφυλακίσθηκε, ἐξωρίσθηκε, ἐδηλητηριάσθηκε καὶ ἡ περιουσία του ἐδημεύθηκε ὑπὲρ τοῦ Σουλτάνου, ὅπως γινότανε πάντα, γιὰ νὰ διευκολύνεται τὸ ξεπάστρεμα τῶν ἰσχυρῶν καὶ πλουσιῶν πασάδων ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς ἐχθροὺς των.

Ἄν καὶ τόσο ἀπότομα κόπηκε ἡ εὐεργετικὴ δρᾶσις τοῦ Ὁσμάν, τὸ ἀποτέλεσμα πού ἔφερε ἦταν ἐξαιρετικὰ εὐχάριστο γιὰ τὴν Κρήτη. Ὁ θάνατος πεντακοσίων γενιτσάρων λιγότεψε τὴ σκληρὴ πίεσι στὰ δυτικά τμήματα κ’ ἐφόβησε ἀρκετὰ κείνους πού γλύτωσαν ἀπὸ τὴν τιμωρία τοῦ Ὁσμάν, ἀλλά, τὸ πιὸ σοβαρὸ καὶ σπουδαῖο, ἐτόνωσε τὸν ἀγῶνα τῶν Χαϊνηδων, γιὰτὶ ἐδημιούργησε νέους καὶ δυνάμωσε τοὺς παλιούς.

Ἄλλὰ ἡ περιπέτεια αὐτὴ εἶχε καὶ τὰ θλιβερά της. Ἄμα ἔφυγε ὁ Ὁσμάν πασᾶς, ὅλοι κείνοι πού εἶχαν συμμαχήσει μαζί του ἢ κείνοι πού ἔδειξαν κάποια συμπάθεια γιὰ τὴ δρᾶσί του, ἀναγκάσθηκαν νὰ φύγουν ἀπ’ τὴν Κρήτη ἢ νὰ καταφύγουν στὰ ψηλὰ χωριά περιμένοντας τὸ

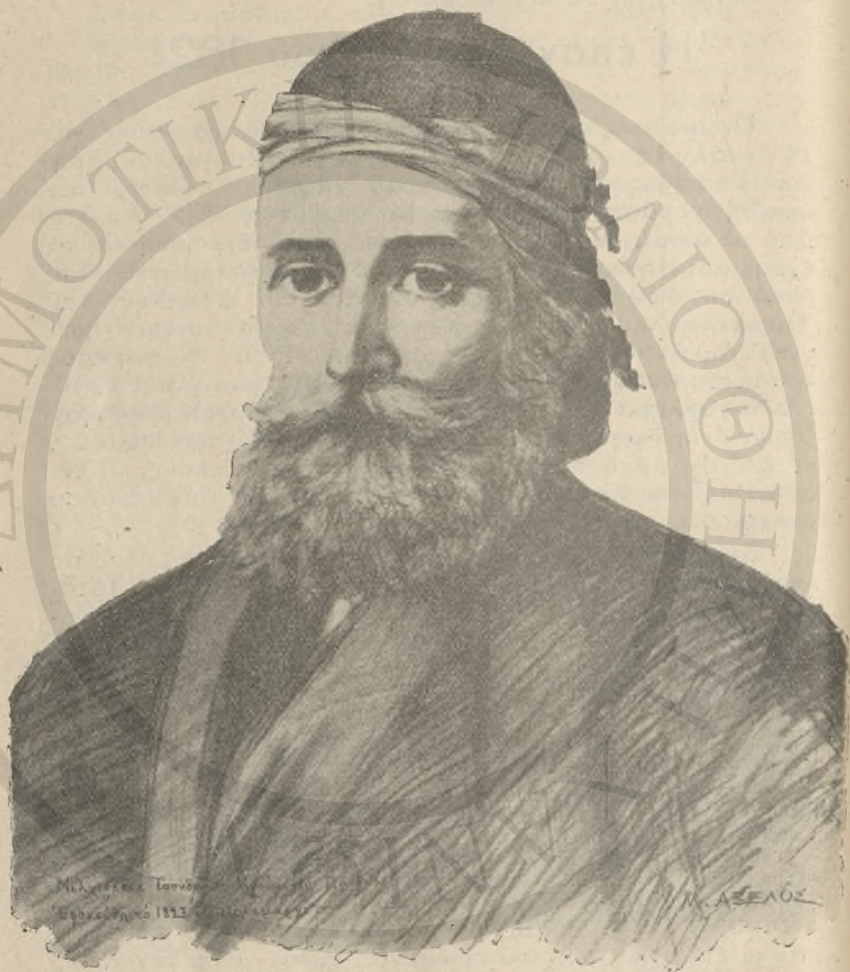
πλήρωμα τοῦ χρόνου. Τὸ ποθητὸ αὐτὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου δὲν ἄργησε νὰ παρουσιασθῆ.

Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1821

Οἱ μυστικὲς συνεννοήσεις καὶ οἱ προπαρασκευαεὲς γιὰ τὴ μεγάλη ἐπανάστασι εὗρηκαν ψυχικὰ ἔτοιμο τὸν Κρητικὸ λαὸ πρὸς τὰ δυτικὰ μάλιστα τμήματα, ποῦ εἶχε σημειωθῆ ἡ δρᾶσις τοῦ Ὀσμάν πασά κατὰ τὸ 1812. Ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ὄπλα, ποῦ τοὺς εἶχε δώσει εἶχαν διασωθῆ καὶ τὰ ἐχρησιμοποίησαν γιὰ τὸν ὄπλισμὸ τῶν πρωτεργατῶν τοῦ μεγάλου ἀγῶνος. Ἄλλως τε μετὰ τὴν ἀνάκλησι τοῦ Ὀσμάν, πολλοὶ ἀπ' τοὺς Χσῖνηδες ποῦχαν συμμαχήσει μαζί του ἀναγκάσθησαν νὰ φύγουν ἀπ' τὴν Κρήτη πρὸς τὸ Μωριᾶ καὶ τὰ Ἐφτάνησα, γιὰ τὸ οἱ Τοῦρκοι τοὺς κατεδίωκαν σκληρὰ καὶ συστηματικὰ. Ὅλοι αὐτοὶ βρέθησαν ἔξω ἀπ' τὴν Κρήτη, ὅταν πρωτάρχισε ἡ μῆσις τῶν Φιλικῶν, κ' ἀπ' τὴν ἀρχὴ ἐμυήθησαν μαζί με τοὺς ἄλλους. Ἐτσι αὐτοὶ πρῶτοι ἔγιναν οἱ μυστικοὶ ἀπόστολοι τοῦ μεγάλου σηκωμοῦ.

Δυστυχῶς ἡ Ἑλληνικὴ ἱστορία παρασιώπησε ὅλες τῆς λεπτομέρειες τοῦ γιγάντιου Κρητικοῦ ἀγῶνος καὶ οἱ ἱστορικοὶ τῶν ἀγῶνων τῆς Ἑλληνικῆς ἀνεξορτησίας τὸν ἀγνόησαν ἄλλοι ἐκούσια κ' ἄλλοι ἀκούσια, μερικοὶ ὅμως δὲν ἐδείλιασαν καὶ νὰ παραποιήσουν τὴν ἀληθινὴν του ἱστορία.

Οἱ λόγοι εἶναι γνωστοὶ καὶ εὐκολοεξήγητοι. Οἱ ἱστορικοὶ τοῦ ἀγῶνος μάζεψαν τὰ στοιχεῖα τῶν εὐθὺς ὡς ἀπελευθερώθηκε ἡ μικρὴ Ἑλληνικὴ γωνιά ἀπὸ τοὺς ζωντανοὺς ἀρχηγούς καὶ καπετάνιους τοῦ Μωριᾶ, τῆς Ρούμελης καὶ τῶν ἐλευθερωμένων νησιῶν κ' ἐθεώρησαν σκόπιμο καὶ συμφέρον τῶν νὰ κολακεύσουν τοὺς γνωστούς τῶν ἀγωνιστῆς κ' ἐκείνους ποῦ εἶχαν γίνει ἰσχυροὶ μετὰ τὸ κύρος ποῦχαν ἀποκτήσει. Ἀπ' τὴν ἄλλη ὅμως ἔδειξαν ἀδιαφορία γιὰ τὴ δρᾶσι τῶν ἡρώων ἐκείνων ποῦ παρέμειναν οἱ ἐπαρχίες τῶν σκλαβωμένῆς, γιὰ τὴν εἴτε δὲν τοὺς γνώριζαν, ἀφ' οὗ δὲν ἔπαιξαν κανένα ρόλο στὴν πολιτικὴ ζύμωσι ποῦ ἀκολούθησε τὴν ἀπελευθέρωσι, ὅπως ἦσαν πρόσφυγες γυμνοὶ καὶ πεινασμένοι, εἴτε γιὰ τὴν δὲν ἠθέλων μετὰ τὴν ἀναγνώρισι τῶν μεγάλων ὑπηρεσιῶν τῶν νὰ τοὺς δημιουργήσουν δικαίωματα. Ἐτσι ἀγνοήθησαν ὑπέροχοι

Μελχισεδέκ Τσουδερός. Ἡγούμενος Μονῆς Πρέβελι.

ήρωες της Κρήτης, της Μακεδονίας και τῶν νήσων, πού δὲν εἶχαν τὴν εὐτυχία νὰ ἐλευθερωθοῦν καὶ μαζί μ' αὐτοὺς ἀγνοήθηκε καὶ ἡ ἡρωϊκὴ δράσις τῆς πατρίδος των.

Γιὰ ποῖο σκοπὸ ἄλλως τε θὰ παινοῦσαν οἱ ἱστορικοὶ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τοὺς ρακένδυτους πρόσφυγες ἤρωες, ἀφ' οὗ τὸ ἱστορικὸ ἔργο των δὲν ἐγραφότανε παρὰ γιὰ νὰ τοὺς χρησιμεύσῃ ὡς ἀντάλλαγμα γιὰ δικούς των προσω-

Κ. Κριάρης ἢ Μπενῆς.

πικούς σκοπούς; Εἶχαν οἱ πρόσφυγες ἀρχηγοὶ καὶ καπεταναῖοι καμμιά ἰσχύ καὶ κύρος; Ὁχι βέβαια. Ἡ φωνὴ τῆς διαμαρτυρίας των ὄρφανῆ ὅπως ἦταν σὲ ξένη γῆ, δὲν μποροῦσε νὰ ἐνοχλήσῃ τοὺς ἱστορικούς τοῦ ἀγῶνος καὶ οἱ φιλέλληνες πού δὲν παρακολούθησαν ἀπὸ κοντὰ τὸν Κρητικὸ ἀγῶνα παρέλειψαν νὰ τὸν ἀναφέρουν στὶς ἱστορίες των. Κανεὶς ἀπολύτως φιλέλληνας δὲν ἔλαβε μέρος στὶς Κρητικὲς μάχες, γιὰ τὸ ἀποκλεισμένο ἀπὸ παντοῦ νησὶ πού κτυπιότανε τόσο σκληρὰ ἀπὸ τὶς Αἰγυπτιακὲς στρατιές, δὲν τοὺς ἔδινε τὴν ἀσφάλεια πού πε-

τύχαιναν σ' ἄν λάβαιναν μέρος σ' ἐπιχειρήσεις κοντινές με τὰ μέτρα ἀφαλείας πρόχειρα γιὰ νὰ καταφύγουν σέ ὦρα ἀνάγκης. Ἄλλὰ κι' ἄν ὑπῆρχαν φιλέλληνες, γιατί θ' ἀπασχολοῦντο σ' ἐπαίνους γιὰ λαὸ καταδικασμένο καὶ πάλι νὰ συνεχίσῃ τὴν σκληρὴ του δουλεία; Ἀπὸ ποιὸς ἦταν φυσικὸ νὰ περιμένουν τὴν ἀπόδοσι τῶν ἐπαίνων τῶν; Τί θὰ κέρδιζαν ἀπὸ τοὺς σκλάβους;

Ἔτσι ὁ ὑπέροχος Κρητικὸς ἀγῶνας ποὺ βάσταξε δέκα ὀλόκληρα χρόνια καὶ ποὺ γίνηκε ζωντανὸ φράγμα γιὰ νὰ ἐμποδίσῃ τὸν Αἰγυπτιακὸ χεῖμαρρο νὰ μὴν ξεχυθῆ πρὸς τὸ Μωριᾶ, ἀγνοήθηκε ἀπ' ὄλους.

Ἄν ὁ χεῖμαρρος αὐτὸς ἀφηνότανε ἐλεύθερος εὐθὺς ἀπ' τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπαναστάσεως νὰ χυθῆ στὸ Μωριᾶ, ἄλλα θὰ ἦσαν τὰ ἀποτελέσματα καὶ τραγικὴ θὰ ἦταν ἡ λύσις τοῦ ὄλου ἑλληνικοῦ ἀγῶνος.

Ἔτσι χάθηκαν τὰ περισσότερα ἱστορικὰ στοιχεῖα, ποὺ θ' ἔδιδαν φῶς στὴν αἵματωμένη αὐτὴ περίοδο. Τὰ περισσότερα ἔλυσαν μέσα στοὺς κόλπους τῶν ἡρώων ἀπὸ τὸν ἰδρώτα τῆς σκληρῆς δουλειᾶς, γιατί δὲν ἤθελαν ν' ἀποχωριστοῦν ἀπ' τὰ χαρτιά τους, ποὺ εἶχαν σ' ἄν μόνη παρηγοριὰ τοῦ παραγνωρισμοῦ τῶν.

Μόλις πρὸ τριάντα πέντε χρόνια ἄρχισε ἡ περισυλλογὴ τῶν καὶ μόλις τώρα κατορθώνομε νὰ τὰ φέρωμε στὸ φῶς τῆς ἀλήθειας.

Μὰ ὅσο κι' ἄν ἀπόμειναν λίγα ὕστερα ἀπὸ τὸ πέρασμα ἑκατὸν χρόνων, πάλι εἶναι τόσο πολλά, ποὺ νὰ παρουσιάσουν τὸν Κρητικὸ ἀγῶνα ὡς τὸ μεγαλύτερο συντελεστὴ τῆς ὅλης Ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀγῶνος

Ὁ ἀγῶνας στὴν Κρήτη πάνω ἄρχισε με 1400 τουφέκια ποὺ κατωρθώθηκε νὰ μαζευτοῦν στίς 21 τοῦ Μάη τοῦ 1821 ἀπὸ τοὺς πρώτους φιλικούς καὶ τοὺς πρώτους μεμνημένους. Ἀπὸ τὰ 1400 αὐτὰ τουφέκια τὰ 800 ἦσαν τῶν Σφακιανῶν καὶ τὰ 600 ὄλων τῶν ἄλλων χριστιανῶν τῆς Κρήτης. Μέσα στὰ 600 αὐτὰ τουφέκια τῆς ἄλλης Κρήτης πρέπει νὰ ὑπολογισθοῦν καὶ τὰ ὀγδοῆντα περίπου ποὺ εἶχαν προμηθευθῆ οἱ ὡς τὴν ὦρα ἐκείνη Τοῦρκοι κρυπτοχριστιανοὶ Κουρμούληδες τῆς Μεσσαράς καὶ τὰ σαράντα

ἄλλα πού εἶχε προμηθευθῆ πολὺ πρωτύτερα ὁ Γούμενος Μελχισεδὲκ Τσουδερός. Τί ἀπέμειναν; τετρακόσα ὀγδόντα τουφέκια μέσα σὲ τριάντα χιλιάδες ἄνδρες πού εἶχε τότε ἡ Κρήτη ἐκτός ὅπ' τὰ Σφακιά.

Ὁ γέρω παππὸς διηγῆται στὰ ἐγγόνια του τὶς παλιές τραγικὲς ἱστορίες

Κι' ὅμως μὲ τὰ ὅπλα αὐτὰ καὶ μὲ τὰ πυρομαχικά, πού κατάρθωσαν νὰ προμηθευθοῦν μὲ συνεισφορὲς καὶ μὲ τὸ χρυσάφι καὶ ἀσημί τῶν εἰκόνων τῶν μοναστηριῶν, μπόρε-

σαν νὰ ὀπλίσουν καὶ νὰ ἐπαναστατήσουν εὐθὺς ἀπ' τὴν ἀρχὴ σχεδὸν ὅλη τὴν Κρήτη.

Γρήγορα τὰ χίλια τετρακόσια τουφέκια γίνηκαν πέντε χιλιάδες καὶ οἱ πέντε δέκα, γιατί σὲ κάθε σῶμα ἐπαναστατικό ἀκολουθοῦσαν ἄλλοι τόσοι μαγκουροφόροι, πού, ἅμα τελείωνε ἡ μάχη, χυνόντανε σὰν τὰ γεράκια πάνω στὰ πτώματα τῶν νεκρῶν τούρκων καὶ πολλὲς φορές καὶ τῶν ἴδιων τῶν χριστιανῶν, γιὰ νὰ τ' ἀπογυμνώσουν καὶ ν' ἀρματωθοῦν. Δυστυχῶς ὅμως πολλὲς φορές γιὰ ν' ἀποκτήσῃ ὁ Κρητικὸς τουφέκι, σκότωνε καὶ τὸν ξεμοναχέμενο χριστιανὸ πολεμιστὴ, γιὰ νὰ πάρῃ τὴν ἀρματωσιά του, κ' αὐτὴ ἡ ἄγρια συνήθεια—ἄγρια ἀλλὰ καὶ τόσο φυσικὴ—βάσταξε ὡς στίς τελευταῖες ἀκόμα ἐπαναστάσεις. Κεῖνος πού κρατοῦσε τουφέκι δὲν ἦταν ἀσφαλισμένος ἀπὸ τὴν ἀγριότητα τοῦ πόθου τοῦ ἀόπλου.

“Ὅσο πλήθαιναν τὰ τουφέκια τῶν ἐπαναστατῶν, τόσο στένευαν καὶ τὰ σύνορα τῶν Τούρκων πού σιγά-σιγά περιωρίσθησαν μέσα στὰ Κάστρα.

Εὐθὺς ἀπ' τὴν ἀρχή, ὅλες οἱ ἐπαρχίες ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Σητεία, τὸ Σέλινο καὶ τὴν Κίσαμο, ἐπαναστάτησαν. Οἱ Τούρκοι τρομοκρατήθηκαν καὶ μέσα στὰ κάστρα τους ἀκόμα, γιατί πολλὲς φορές οἱ ἐπαναστάτες ἔφταναν κ' ἔξω ἀπ' τὰ φρουρία των καὶ κάποτε μάλιστα πρόφταξαν οἱ χριστιανοὶ καὶ στήλωσαν καὶ τίς μακρυές τους σκάλες στὰ τείχη των, ἀλλὰ δὲν μπόρεσαν νὰ πετύχουν τὴν ἐκπόρθησί τους, ὅπως γίνηκε στὰ Χανιά, στὴ Γραμπούσα καὶ στὴ Γεράπετρο.

Ἡ Καγκελαρία

Οἱ ἐπαναστάτες εἶχαν ὀρίσει μιὰ διοικητικὴ ἐπιτροπὴ πού λεγόταν Καγκελαρία, μὲ ἔδρα τὴ Χώρα τῶν Σφακιῶν. Ἀπὸ τὴν Καγκελαρία γινόντανε ὅλες οἱ προμήθειες τῶν πολεμοφοδίων καὶ ἡ ἐνέργεια γιὰ τὸ γενικὸ ξάπλωμα τοῦ ἀγῶνος. Προσπαθοῦσαν ὅσο μποροῦσαν πιὸ γρήγορα νὰ ἀρματώσουν τὸν ἄοπλο λαὸ καὶ νὰ ὀργανώσουν τὰ διάφορα σώματα ὀρίζοντας ἀρχηγούς καὶ καπεταναίους. Καὶ τὸ κατῶρθωσαν γρήγορα μὲ ἐρράνους καὶ μὲ τὴν πώλησι ὄλων τῶν χρυσῶν καὶ ἀσημένιων ἀφιερωμάτων τῶν ἐκκλησιῶν. Πούλησαν καὶ τὰ ἅγια δισκοπότηρα ἀκόμα,

γιατί ἀπ' ἔξω δὲν εἶχαν καμμιά ἐνίσχυσι καὶ καμμιά βοήθεια. Τ' ὅ,τι εἶχαν ἀνάγκη τὸ περίμεναν μόνο ἀπ' τοὺς ἑαυτοὺς των.

Οἱ Τοῦρκοι μπρὸς στὴν κίνησι αὐτῇ, πού τοὺς ξάφνιασε, γιατί νόμιζαν τὸν Κρητικὸ λαὸ ἄοπλο καὶ ἀνίκανο νὰ ξεσηκωθῇ, ἀγρίεψαν.

Οἱ πρῶτες σφαγές

Εὐθὺς ἀπ' τὴν ἀρχὴ οἱ Τοῦρκοι πού πληροφορήθηκαν τὴν κίνησι τῶν Χριστιανῶν ἀπὸ τοὺς Ἀμπαδιῶτες τοῦ Ἀμαρίου, προσπάθησαν νὰ παραλύσουν τὴν κίνησι τους πιάνοντας τὸν ἡγούμενο τοῦ Πρέβελι Μελχισεδὲκ Τσουδερό. Ἀπέτυχαν καὶ ἡ ἀποτυχία τους τοὺς ἀποθηρίωσε.

Στὰ Χανιά ἔσφαξαν ὡς τρακόσους χριστιανοὺς καὶ πρῶτο ἀπ' ὄλους τὸν ἐπίσκοπο τῆς Κισάμου Μελχισεδὲκ Σαρπάκη.

Στὸ Ρέθυμνο ἔσφαξαν διακόσους κ' ἐφυλάκισαν τὸν ἐπίσκοπο Περδικάρη κι' ὄσους ἡγουμένους μοναστηριῶν μπόρεσαν νὰ πιάσουν.

Στὸ Ἡράκλειο στίς 24 Ἰουνίου σφάξαν τὸ μητροπολίτη Γεράσιμο Παρδάλη καὶ τοὺς ἐπισκόπους Νεόφυτο Φιντικάκη, Ἰωακείμ, Ἱερόθεο, Ζαχαρία, τὸν τιτουλάριο Διουπόλεως Καλλίνικο καὶ πολλοὺς ἡγουμένους καὶ μοναχοὺς, πού ὁ πασῶς εἶχε συγκεντρώσει πολὺ πρωτύτερα μέσα στὴν πόλι καὶ τοὺς κρατοῦσε ὡς ὀμήρους. Τὴν ἴδια μέρα σφάγισαν ὡς ἑξακόσοι ἄλλοι χριστιανοὶ μὲς στὴν πόλι καὶ καμμιά τετρακοσαριά γύρω στὰ περιχώρα.

Ὡς ἔμαθε ὁ αἰμοβόρος γενίταρος Ἀφεντάκης τίς σφαγές τῶν κάστρων ἐθεώρησε ὑποχρέωσί του νὰ σφάξῃ κι' αὐτὸς στοὺς Τουρτούλους τῆς Σητείας ὡς τρακόσους ἄνδρες.

Ἀλλὰ οἱ σφαγές αὐτές, ἀντὶ νὰ δαμάσουν, δυνάτεψαν τὴν ἐπανάστασι, πού γρήγορα ξαπλώθηκε σ' ὅλη τὴν Κρήτη.

Οἱ Κουρμούληδες

Εὐθὺς ἀπ' τὴν ἀρχὴ μυημένους, ξεφανερώνεται καὶ παίρνει μέρος στὸ μεγάλο ἀγῶνα ὁ κρυπτοχριστιανὸς

Κουρμούλης με δλόκληρη τὴν οἰκογένειά του, πὺ ἀριθ-
μοῦσε ὡς ἑκατὸ ἄνδρες. Μὲ τὰ πλούτη του ἐνίσχυσε τὸν
ἀγῶνα, ἀλλὰ ἡ σοβαρά του ἐνίσχυσις ἦταν ἡ ἐλπιδοφόρα

Τὸ Ρέθυμνο κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας.

ἐντύπωσις πὺ δημιούργησε τὸ ξεφανερωμὸ του στοὺς
σκλαβωμένους χριστιανοὺς τῆς Κρήτης.

Ὁ Κουρμούλης μὲ τοὺς γιουὺς του ἔλαβε μέρος καὶ

στις πρώτες συνελεύσεις και στις πρώτες μάχες που ἄρχισαν εὐθύς μετὰ τὴν σφαγὴ τῶν Χανιωῶν.

Οἱ πρώτες μάχες

Οἱ πρώτες συμπλοκὲς ἐγένοντο πρὸς τὸ Θέρισσο κ' ἐκεῖ ἡ πρώτη νίκη ἐστεφάνωσε τὰ ὄπλα τῶν Ἑλλήνων. Στὴ μάχη αὕτη ἔλαβον μέρος οἱ Χάληδες, ὁ ἐγγονὸς τοῦ Δασκαλογιάννη Γεώργιος Τσελεπῆς, ὁ Γερασιώτης, ὁ Βαρδουλομανουσόσκι κ' ἄλλοι πολλοὶ ποὺ κατῶρθωσαν νὰ πάρουν ἀπὸ πίσω τοὺς Τούρκους καὶ νὰ τοὺς κυνηγήσουν ὡς τὸ κάμπο τῶν Χανιωῶν. Τὰ πρώτα λάφυρα καὶ τὰ ὄπλα ποὺ πῆραν μετὰ τὴν νίκη τους αὕτη οἱ χριστιανοί, ἔδωκαν τὴν ἰσχυρὴ ἐμπύχωση, ποὺ χρειαζότανε ὁ λαὸς γιὰ νὰ στερεώσῃ τὴν ἐλπίδα τῆς ἐπιτυχίας του.

Σὲ λίγες μέρες οἱ Τούρκοι παθαίνουν νέα ἤττα στὴν Τσιβαρά. Ὁ Σήφακος, ὁ Τσελεπῆς, ὁ Τσακίρης κ' ὁ Παπαγιάννης Σκορδύλης κατῶρθωσαν νὰ κυνηγήσουν τοὺς Τούρκους ὡς τὴ Σούδα καὶ νὰ πάρουν μεγάλο ἀριθμὸ πολεμοφόδια καὶ ὄπλα.

Τις μέρες αὐτὲς ὁ Πρωτοπαπαδάκης κατῶρθωσε μ' αἰφνηδιαστικὴ ἐπίθεση νὰ διώξῃ τοὺς Τούρκους ἀπ' τὸν Ἄλμυρο καὶ νὰ πάρῃ τὰ δυὸ κανόνια ποῦχαν στὸ φρούριό τους.

Μετὰ τις πρώτες αὐτὲς ἐπιτυχίες οἱ ἐπαναστάτες προχώρησαν γύρω ἀπ' τὰ Χανιά. Οἱ ἐπαναστάτες εἶχαν πιάσει τὴ Μαλάξα καὶ μιὰ ἀπόπειρα τῶν Τούρκων νὰ τὴν ξαναπάρουν, τοὺς στοίχισε ἀκριβὰ.

Στὴν ἄλλη Κρήτη

Οἱ Ρεθεμνιώτες ἀρχηγοὶ καὶ καπεταναῖοι μετὰ τὸν Τσουδερογούμενο καὶ τὸν Γ. Τσουδερό μὲν κατέβηκαν ἀπ' τὴ Θυμιανὴ νικοῦν τοὺς Τούρκους στὴν Καλὴ Συκιὰ καὶ στὸν Καῦμένο καὶ κατορθώνουν νὰ σκοτώσουν τὸ Μπαίρακα-γασὴ Κουντούρη καὶ τὸ Γλυμιδαλῆ καὶ νὰ πάρουν πολλὰ λάφυρα καὶ ὄπλα. Στὴ μάχη αὕτη ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Τσουδερούς ἦταν κ' ὁ Βουρδουμπᾶς, ὁ Κουρμούλης, ὁ Κουτρομπᾶς, ὁ Δεληγιαννάκης καὶ ἄλλοι πολλοί.

Μετὰ δυὸ μέρες οἱ ἴδιοι κτυποῦν στὸ Σπήλι τὸ Νιελῆ

Μουσταφᾶ με τοὺς Ἀμπαδιῶτες καὶ κατορθώνουν νὰ τὸν πιάσουν ζωντανὸ χάρις στὴν ἀφοβία τοῦ ἡρωικοῦ Ἰ. Τσουδεροῦ ποὺ παίρνει δικαιοματικά τ' ἄρματά του. Ὅσοι Ἀμπαδιῶτες σώθηκαν, ἔφυγαν τρελλοὶ ἀπὸ φόβο γιὰ νὰ μεταδώσουν τὸν πανικὸ τους μέσα στὸ Ρέθεμνο. Ἀγριεμένοι οἱ Ρεθεμνιώτες Τοῦρκοι ζήτησαν νὰ πάρουν ἐκδί-

Τύπος Κρητικοῦ κατὰ τὸν πίνακα τοῦ ζωγράφου Δ. Κοκοτση.

κησι γρήγορη, ἀλλὰ ἀναγκάσθηκαν νὰ ὑποχωρήσουν μπρὸς στὴν ὀρμητικὴ ἀντεπίθεσι τοῦ Δεληγιαννάκη, τοῦ Μανουσέλη, τοῦ Δρουλίσκου καὶ ἄλλων ποὺ τοὺς κτύπησαν στὸ Ζουριδί.

Πρὸς τὰ Καστρινά

Μετὰ τις νίκες αὐτὲς ὁ Κουρμούλης τράβηξε πρὸς τὴ Μεσσαρᾶ μαζί με τοὺς ὀπλαρχηγοὺς καὶ τὰ παλληκάρια του. Μὲ τὰ ὄπλα ποὺ κατώρθωσε νὰ προμηθευθῆ ξεσήκωσε ὅσους μποροῦσε κ' ἔστειλε τὸν Καζάνη καὶ τὸ Συμιακὸ πρὸς τ' ἀνατολικά. Ἀλλὰ στὶς ἐπαρχίες αὐτὲς ὅσοι ἄνδρες εἶχαν τουφέκια, εἶχαν πάει ἀπ' τὴν ἀρχὴ στὴν πρώτη συγκέντρωσι. Οἱ ἄλλοι ἦσαν τελείως ἄοπλοι καὶ ἡ τιμὴ ἑνὸς τουφεκιοῦ ἔφτανε στὴ μυθώδη ἀξία ἑνὸς μεγάλου λιόφυτου. Παρ' ὅλη ὅμως αὐτὴ τὴ δυσκολία πολλοὶ κατώρθωσαν νὰ προμηθευθοῦν τουφέκια καὶ νὰ σχηματίσουν τὰ πρῶτα σώματα.

Στὸ Γέρο Λάκκο

Ὁ Λατὶφ πασᾶς με ἰσχυρὸ στρατιωτικὸ σῶμα καὶ με τοὺς ἀτάκτους Τούρκους τῶν Χανιῶν, ποὺ τοὺς ἔλεγαν ρέμπελους, προχώρησαν πρὸς τὸ Θέρισσο· ἀλλὰ μόλις ἔφθασε στὸ Γέρω Λάκκο κτυπήθηκε ἀπὸ τὸ Β. Χάλη καὶ τὸ Φασούλη κι' ἀναγκάστηκε νὰ ὑποχωρήσῃ ἀφήνοντας νεκροὺς πολλοὺς τούρκους καὶ μέσα σ' αὐτοὺς καὶ τὸν αἰμοβόρο Χασάν Μπέη Τουκμετζή. Οἱ Τοῦρκοι στὴ φευγάλα τῶν πετοῦσαν τὰ ὄπλα τῶν καὶ μ' αὐτὰ πρόσθεσαν οἱ ἀρχηγοὶ νέους ὀπλοφόρους στὰ σώματά τους.

Γιὰ τὸ πάθημα τοῦ Γέρω Λάκκου γρήγορα οἱ Τοῦρκοι πῆραν ἐκδίκησι στ' Ἀκροτῆρι. Κατὰστρεψαν τὸ Γκουβερνέτο, τὴ Μονὴ Καλογραιῶν καὶ τὴν Ἁγία Τριάδα κ' ἔσφαξαν τοὺς καλογέρους καὶ τὶς καλογρηές. Ἄν δὲν πρόφταναν ὁ Ταμπάρὲς με τὸ Λερᾶ, τὸ Δαμινὸ καὶ με δέκα ἀκόμα, οἱ Τοῦρκοι θᾶσφαζαν κι' ὅλα τὰ γυναικόπαιδα ποῦχαν ἀπομείνει πάνω στ' Ἀκροτῆρι καὶ ποὺ δὲν εἶχαν προφθάσει νὰ φύγουν κι' αὐτὰ με Κασσώτικα καϊκία.

Στὸ μεταξὺ αὐτὸ ἀπ' ὅλα τ' ἀκρογιαλίας ἔφευγαν τὰ γυναικόπαιδα πρὸς τὰ νησιά με Κασσώτικα καϊκία, ποὺ πάντα πρόθυμα ἔτρεχαν νὰ βοηθήσουν τοὺς γειτόνους ἀδελφοὺς. Τὰ γυναικόπαιδα μαζευόντανε στ' ἀκρογιαλίας τῶν Σφακιῶν καὶ τῆς Μεσσαρᾶς κ' ἡ μεταφορὰ τους πρὸς

τὴν Κάσσο καὶ τ' ἄλλα νησιά γινότανε μὲ καράβια τοῦ Μπελιβάνη καὶ τοῦ Συρμαλένιου.

Ὡς τόσο στὰ Καστρινὰ εἶχαν σχηματισθῆ τὰ σώματα τοῦ Μαλικούτη, Ξωπατέρα, Χουλογιάννη, Καγιαμπῆ, Ζουδιανοῦ, Μπαγκιέρη καὶ ἄλλων ποὺ ὡς τόσο εἶχαν ἔλθῃ ἀπ' τὴ Μικρὰ Ἀσία κι' ἔφεραν ὄπλα καὶ πολεμοφόδια μαζί τους.

Οἱ γυναῖκες τοῦ Καλλικράτη

Οἱ Τούρκοι στενοχωρημένοι κ' ἀγριεμένοι ζητοῦσαν μὲ κάθε τρόπο νὰ καταπνίξουν μὲς στὸ αἷμά της τὴν ἐπανάστασι, γι' αὐτὸ προτιμοῦσαν τὰ αἰφνηδιαστικὰ κτυπήματα.

Ἐνα τέτοιο μελέτησαν κατὰ τῶν Σφακιῶν καὶ μιὰ νύκτα κατῶρθωσαν ἑκατὸ πενήντα παράτολμα παλληκάρια τῶν Τούρκων νὰ ξεχωρίσουν ἀπ' τὸ Τουρκικὸ σῶμα ποὺ κρατοῦσαν ἀκίνητο οἱ Ρεθεμνιώτες ἐπαναστάτες, νὰ λοξοδρομήσουν πρὸς τοὺς Ἀρμενοκάμπους καὶ νὰ βρεθοῦν προτοῦ ξημερώσει στὸν Καλλικράτη. Ὅλοι οἱ ἄνδρες τοῦ Καλλικράτη ἔλειπαν ἀπ' τὸ χωριὸ κ' εἶχαν ἐνωθῆ μὲ τ' ἄλλα σώματα. Πρόφταξαν κ' ἔκαψαν τὴ βορεινὴ συνοικία τοῦ χωριοῦ, ἀλλ' ἀναγκάστηκαν νὰ φύγουν γιατί οἱ γυναῖκες τοῦ χωριοῦ ἄλλες μὲ τουφέκια, ἄλλες μὲ πέτρες κι' ἄλλες μὲ ξύλα κατῶρθωσαν νὰ σκοτώσουν πολλοὺς ἀπὸ τοὺς παράτολμους ἐχθρούς. Ὁ φόβος τους μὴν τοὺς προκάμουν οἱ Καλλικρατιανοὶ καὶ ἡ κατάπληξι τους μπρὸς στὸν ἡρώισμὸ τῶν γυναικῶν τοὺς ἔφεραν πανικὸ καὶ πολλοὶ χάθηκαν.

Διπλές νίκες

Ὁ Λατίφ πασᾶς ζητοῦσε μιὰ γρήγορη ἐκδίκησι καὶ ἡ σκέψις αὐτῆ τὸν ἔκανε ν' ἀδιαφορῆ γιὰ τις πληροφορίες ποὺ τοῦδιναν κείνοι ποὺ μάθαιναν τὴν καθημερινὴ ἐπαναστατικὴ ἐνίσχυσι. Μὲ στρατὸ καὶ ρέμπελους ὡς πέντε χιλιάδες τράξηβε πρὸς τὸ Θέρισσο μὲ σκοπὸ νὰ κτυπήσῃ ξαφνικὰ τὰ συγκεντρωμένα σώματα. Ἀλλὰ μόλις ἔμπαινε στὸ φαράγγι τῶν Καμπιῶν ὁ Ἰ. Χάλης, ὁ Τσελεπῆς κι' ὁ

Φασούλης τὸν κτυποῦν ὀρμητικὰ κόβοντάς του τὸ δρόμο. Ὡς τόσο ἦλθε σ' ἐνίσχυσι τῶν χριστιανῶν καὶ ὁ Β. Χάλης μὲ τοὺς Κεραμιανοὺς. Ἡ δύναμις τῶν ἐπαναστατῶν μόλις ἔφθανε τοὺς τρακόσους.

Μέσα στὸ φαράγγι γίνηκε μιὰ ἄγρια πάλη ποὺ βάρσταξε ὧρες πολλές. Οἱ γυναῖκες τοῦ Θερίσσου ἔτρεξαν κ' ἐνίσχυσαν τοὺς ἄντρες ὅπως μποροῦσαν. Ἡ μάχη ἦταν κρίσιμη, γιατί τὸ κέρδος ποὺ ἔδινε στοὺς χριστιανοὺς ἡ ἐξαιρετικὴ θέσις σιγὰ-σιγὰ τοὺς τὸ ἐλάττωνε ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ἐχθρῶν, ποὺ ἀδιαφοροῦσε γιὰ τίς ἀπώλειές του καὶ προχωροῦσε μέσα στὸ φαράγγι. Οἱ ἐπαναστάτες κινδύνευαν, γιατί ὅσο οἱ Τούρκοι προχωροῦσαν, τόσο ἡ δική τους ὑποχώρησις γινότανε πιὸ δύσκολη.

Στὴν κρίσιμη τους στιγμὴ πάνω, φθάνουν οἱ Λακκιῶτες μὲ τοὺς Σαρρῆδες καὶ τοὺς Πρωϊμηδες. Κτυποῦν τὸν ἐχθρὸ ἀπ' τὰ πλάγια, τὴ στιγμὴ ποὺ προσπαθοῦσε μὲ νέα ἐξόρμησι νὰ παραβιάσῃ τὰ στενά. Τὸ ξαφνικὸ κτύπημα τὸν παραλυεῖ κι' ὁ πανικός διαλύει τὴ δύναμί του.

Μυριόστομες ζητωκραυγές, ποὺ τίς πολλαπλασιάζει ἡ ἀντίχησις τοῦ φαραγγιοῦ, μεγαλώνουν τὸν πανικὸ τῶν Τούρκων, ποὺ τρελλοὶ φεύγουν ρίχνοντας τὰ τουφέκια των κι' ἀφήνοντας στοὺς ἐπαναστάτες ὅλα τὰ μεταγωγικά των. Οἱ Χριστιανοὶ τοὺς ἀκλουθοῦν ὡς κάτω γαμηλά στὴ Συκοληά. Ὁ Λατιφ πασᾶς μόλις πρόφταξε νὰ σωθῇ καὶ ν' ἀποσυρθῇ μὲ τὸ ντροπιασμένον του στρατὸ μέσα στὰ Χανιά.

Ἡ νέα αὐτὴ μεγάλη νίκη μαθητεύτηκε γρήγορα σ' ὅλη τὴν Κρήτη καὶ τὸ μεγάλωμα τῶν ἐλπίδων ἦταν ἀνυπολόγιστο.

Ἄκριβῶς τὴν ἴδια μέρα, στίς 5 Ἰουλίου 1821, ὁ τρομερὸς ἀρχιγενίτσαρος τοῦ Σελίνου Καοῦνης πέρνοντας χίλια παλληκάρια του γιὰ νὰ ἐνίσχυσῃ τὸ Λατιφ πρὸς τὸ Θέρισσο κτυπιέται στὴν Τρυπητὴ ἀπὸ τὸν Παναγιώτου, ποῦχαν ἀρχηγὸ τῶν Κυδωνιατῶν καὶ πολλῶν Σφακιανῶν κι' ἀναγκάζεται νὰ φύγῃ τὴ νύκτα τσακισμένος.

Νέα νίκη

Οἱ γενικὲς αὐτὲς νίκες τῶν ἐπαναστατῶν ἔκαμαν τοὺς Τούρκους νὰ ὑπολογίσουν προσεκτικὰ κάθε τους ἐνέργεια

καὶ ν' ἀρχίσουν μιὰ γενικὴ συνεννόησι μὲ τὸ πασᾶ τοῦ Ρεθύμνου γιὰ συνδυασμένη ἐνέργεια.

Ὁ Σερασκέρης τοὺς ἔστειλε μιὰ σοβαρὰ ἐνίσχυσι μὲ ἔξη χιλιάδες καὶ μὲ ἀρχηγό τους τὸν περίφημο ἀρχιγενί-
τσαρο τοῦ Μεγάλου Κάστρου Καοῦνη. Στὶς 6 Ἰουλίου ὁ Καοῦνης εἶχε ἐνωθῆ μὲ τοὺς Ρεθεμνιώτες τούρκους κι' εἶχε προχωρήσει πρὸς τὸν Καλλικράτη. Οἱ Καλλικρατιανοὶ μπρὸς στὴ μεγάλη ἐχθρική δύναμι ἀναγκάσθηκαν ν' ἀδειάσουν τὸν Καλλικράτη καὶ νὰ τραβήξουν τὰ γυναικί-
παιδα ψηλά πρὸς τὰ βουνά.

Μὲ μικρὰς ἐπιθέσεις οἱ Καλλικρατιανοὶ μὲ τὸν Πωλο-
γεωργάκη ἔδωκαν καιρὸ καὶ στοὺς Ἀσφεντιώτες ν' ἀδειά-
σουν τὸ χωριό τους. Οἱ Τούρκοι ἀφ' οὗ κἄψαν τὸν Καλλι-
κράτη προχώρησαν πρὸς τὸ Ἀσφέντου. Ὁ Καοῦνης ἔκα-
ψε ὅλα τὰ χωριά κ' προχώρησε πρὸς τ' Ἀσκούφου.

Οἱ Τούρκοι προχωροῦσαν τώρα πρὸς τ' Ἀσκούφου
γεμάτοι χαρὰ γιὰτὶ ἔβλεπαν πὼς οἱ περίφημοι Σφακιανοὶ
δὲν τολμοῦσαν νὰ κρατηθοῦν μπρὸς στὴ Δύναμι τους. Δὲν
ἤξεραν πὼς οἱ ἀρχηγοὶ τους Μανουσογιαννάκης, Βουρδου-
μπᾶς Πρωτοπαπαδάκης, Μανουσέλης, Γ. Δεληγιαννάκης
καὶ Πωλογεωργάκης ἅμα ἐξασφάλισαν τὰ γυναικίπαιδα
πρὸς τίς κορφές τῶν βουνῶν εἶχαν πιάσει ὅλα τὰ γύρω
βουνὰ τ' Ἀσκούφου καὶ τοὺς περιμέναν.

Ἡ συμφορὰ τοῦ Καοῦνη καὶ τοῦ Ὁμέρ Ἀγᾶ

Αὐτὸ τὸ κατάλαβαν οἱ Τούρκοι μόνο στὶς 18 Ἰουλίου
ποὺ δέχτηκαν τὰ ξαφνικά κτυπήματά των στὴ Στραβόρ-
ραχη. Τὸ ἀπροσδόκητο αὐτὸ κτήτημα ἔφερε τελεία σύγ-
χυσι στοὺς Τούρκους, ποὺ ἀρχισαν νὰ τρέχουν τρελλοὶ
ἀπὸ φόβο πρὸς τὰ στενὰ τοῦ Κατρέ. Οἱ Σφακιανοὶ ἀπὸ
κοντὰ τοὺς πετσοκόβουν. Τὰ μυστικά μονοπάτια στὶς κα-
κοτοπιές μέσα βοηθοῦν τοὺς χριστιανοὺς κι' ἔτσι κάθε δια-
κόσα μέτρα βρίσκουν μπρὸς τους κείνους, ποὺ τρέχουν
ἀπ' τίς πλαγιές καὶ τοὺς κόβουν τὸ δρόμο. Τὸ μακελειὸ
βάσταξε ὄρες. Σὲ μιὰ μάζα ἀσύντακτη καὶ τρελλή ἀπὸ
φόβο οἱ Τούρκοι φεύγουν πρὸς τὰ κάτω ἀφήνοντας ἀνα-
ρίθμητους νεκρούς.

Στὸ ἀνοιγμα τοῦ Κατρεῖ ἄλλη συμφορὰ τοὺς περιμένει. Ὁ Τσελεπῆς μὲ διακόσα παλληκάρια τοὺς περιμένει στὴ ἔξοδο καὶ κεῖ τοὺς δίνει τὸ τελευταῖο κτύπημα. Τὰ στρωμένα κορμιά τῶν Τούρκων φέρνουν τὴ συμπλήρωσι τοῦ πανικοῦ ποὺ τοὺς εἶχε πιάσει, κι' ὄλος αὐτὸς ὁ ἄγριος συρφετὸς σὰν μιὰ ἀσύνταχτη μάζα τρέχει πρὸς τὸ Μπρόσνερο.

Ἐναρίθμητὰ ἦσαν τὰ λάφυρα τῶν χριστιανῶν. Μήνας ὁλόκληρος πέρασε κ' οἱ χριστιανοὶ εὕρισκαν ἀκόμα τουφέκια πεταμένα στὶς χαράδρες καὶ στὶς κρυφοσπηλιές δίπλα σὲ πτώματα τούρκων, ποὺ πληγωμένοι εἶχαν ἀποτραβηχθῆ γιὰ νὰ γλυτώσουν ἀπὸ τὴν κόλασι τοῦ Κατρεῖ.

Τὴν ἴδια συμφορὰ ἔπαθε κι' ὁ αἰμοβόρος Ὁμέρ Ἀγᾶς τοῦ Κάστρου. Μὴ γνωρίζοντας τὸ πάθημα τοῦ Καούνη βέδισε τὸν ἴδιο δρόμο γιὰ νὰ προφτάξῃ κι' αὐτὸς μὲ τὰ χίλια παλληκάρια του νὰ μπῆ στὰ Σφακιά καὶ νὰ τύχη στὴ διαρπαγῆ.

Τὸ σῶμα τοῦ Ὁμέρ Ἀγᾶ ἀναγκάστηκε νὰ παραδοθῆ ἀλλὰ μιὰ ἄτυχη παρεξήγησις ἔγινε αἰτία καὶ σκοτώθηκαν ὄλοι ποὺ παρεδόθησαν. Ἡ ἀκουσία αὐτῆ παρασπονδία ἦταν ἀταίριαστη στὴν παλληκαριά τοῦ ἠρωϊκοῦ λαοῦ.

Οἱ Σακκουλιέρηδες

Στὶς δυὸ αὐτὲς μάχες ἐθουσιάστηκαν καὶ πολλοὶ χριστιανοὶ ποὺ οἱ Τούρκοι ἔπερναν μαζί τους σὰν μεταγωγικά.

Προτοῦ ξεκινήσουν κάθε φορὰ γιὰ μιὰ μακρυνὴ μάχη οἱ Τούρκοι ἀγγάρευαν χριστιανούς, τοὺς φόρτωναν τὰ δισάκια τους καὶ τοὺς μεταχειρίζοντανε σὰν μουλάρια.

Οἱ χριστιανοὶ κτυπώντας τὸν ἐχθρὸ σκότωναν πάντα πρώτους τοὺς Σακκουλιέρηδες, ὅπως τοὺς ἔλεγαν, γιὰτὶ οἱ Τούρκοι τοὺς χρησιμοποιοῦσαν ὡς κινητὰ ζωντανὰ προτειχίσματα, ὅσες φορές προχωροῦσαν σ' ἐπίθεσι.

Ἡ τραγικὴ μοῖρα τῶν μαρτύρων αὐτῶν ἔγινε αἰτία ν' ἀφανισθοῦν χιλιάδες χριστιανῶν, γιὰτὶ ἂν τολμοῦσαν νὰ ξεφύγουν πρὸς τοὺς χριστιανούς καὶ νὰ ἐγκαταλείψουν τὸν Τούρκο, ποὺ τοὺς εἶχε ἀγγαρέψει, ἡ οἰκογένειά του ἦταν χαμένη.

Ἡ τάξις αὐτῆ τῶν σακκουλιέρηδων ἀποτελοῦσε τὴν τάξι τῶν ἀγνώστων μαρτύρων.

Πρὸς τὴν ἄλλη Κρήτη

Ὡς τόσο πρὸς τ' ἀνατολικά ὁ ἀγώνας εἶχε ἀρχίσει νὰ δυνατεύῃ. Τὰ γυναικόπαιδα τῆς Μεσσαράς εἶχαν τραβηχθῆ στοὺς Ρούβα καὶ στοὺς Κόφηνα καὶ τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν πρὸς τὰ Λασηθιώτικα. Ἔτσι οἱ καπετάνιοι καὶ ἀρχηγοὶ κατάρθωσαν νὰ συγκεντρώσουν σώματα ἰσχυρά, νὰ τρομοκρατήσουν τοὺς Τούρκους τῶν ἐπαρχιῶν καὶ νὰ τοὺς ὑποχρεώσουν νὰ τρέξουν πρὸς τὰ μεγάλα τους κέντρα ἢ μέσα στοὺς Μεγάλους Κάστρους. Ἐνα ξαφνικὸ κτύπημα τοῦ Κουρμούλη πρὸς τὴν Μεσσαρὰ ἀναγκάζει καὶ τοὺς ἀχαλίνωτους κ' αἰμοβόρους γενιτσάρους τῆς Μεσσαράς, νὰ τραβηθοῦν πρὸς τὰ μεγάλα τους κέντρα καὶ νὰ ἐτοιμάσουν τὴ συστηματικὴ τους ἄμυνα.

Ὁ Σερασκέρης τοῦ Μεγάλου Κάστρου ἐνώθηκε μετὰ τὸν Ὀσμάν πασᾶ τοῦ Ρεθύμνου καὶ τράβηξε πρὸς τὸν Ἄλμυρό μετὰ σκοπὸν νὰ ἐνωθῆ μετὰ τὸν Λατίφ πασᾶ κ' ἔτσι ἐνωμένοι νὰ δράσουν συστηματικὰ ἀρχίζοντας ἀπ' τὰ Δυτικά.

Μιά ἄτυχη ἐπιχείρησις τοῦ Παπαῦ Γιάννη Σκορδύλη στοὺς Μωσέλα ποταμὸ στοιχίζει τὴ ζωὴν καὶ σ' αὐτὸν καὶ σὲ πολλὰ τοῦ παλληκάρια καὶ ἀναγκάζει τὸ σῶμά του ἀπὸ χίλιους ἐπαναστάτες νὰ σκορπισθῆ. Ἡ ἀποτυχία του αὐτὴ γίνηκε αἰτία νὰ κατορθώσῃ ὁ Σερασκέρης νὰ περάσῃ τὸν Ἄλμυρό.

Οἱ ἐπαναστάτες κατορθώνουν νὰ συγκεντρώσουν τὴ δύναμιν τοὺς ὅλην στοὺς Μπρόσνερο καὶ νὰ κτυπήσουν τοὺς Τούρκους.

Ἡ καταστροφὴ τοῦ Ἀποκόρωνα

Στὴ μάχη αὐτὴ ἔπεσαν νεκροὶ πεντακόσοι Τούρκοι καὶ ἐνενηντα χριστιανοί. Ἄν καὶ αἱ ἐπαναστάτες ἀναγκάσθησαν νὰ τραβηθοῦν πρὸς τίς ρίζες τῶν Σφακιῶν, ὁ Σερασκέρης δὲν προχώρησε πρὸς τὴν ἐπαρχίαν αὐτή. Προτίμησε νὰ ἐρημώσῃ τὸν Ἀποκόρωνα.

Ὁ θρήνος καὶ ὁ ὄδυρμος σκέπασε τὴν ἡρωϊκὴ ἐπαρχία πού καιγότανε ἀπὸ τῆ μιὰ μεριά στὴν ἄλλη. Τὰ γυναικό-παιδα σκορπίστηκαν στὰ βουνὰ καὶ κλείστηκαν στὰ σπηλιάρια. Στὰ σπηλιάρια μέσα βρῆκαν μαρτυρικὸ θάνατο ἀναριθμητες γυναῖκες, παιδιὰ, γέροντες.

Περίφημο θὰ μείνη τὸ ἡρωϊκὸ ἀνδραγάθημα τοῦ Γρ. Δαμινοῦ πού μὲ δώδεκα παλληκάρια κατῶρθωσε νὰ προστατέψῃ τὸ σπήλιό τῆς Κατεβατῆς καὶ νὰ σώσῃ τὰ γυναικόπαιδα πού κλείστηκαν μέσα. Δὲν ἐδέχθηκε νὰ συνθηκολογήσῃ μὲ τοὺς Τούρκους, μήτε ὅταν ὁ ἴδιος ὁ Σερασκέρης μὲ ἐπίσημους μαντατοφόρους τοῦδινε τὸ λόγο του. Κρατώντας δυνατὰ τὸ ἀπόκριμνο ἄνοιγμα τοῦ σπήλιου καὶ τοῦ μονοπατιοῦ, πού ὀδηγοῦσε σ' αὐτό, σὲ ὕψος ἀπότομο πεντακόσια μέτρα πάνω ἀπ' τὴ θάλασσα, κρατήθηκε μέσα σ' αὐτὸ ξνα ὀλόκληρο μῆνα, ὥσπου οἱ Τούρκοι ἀναγκάστηκαν νὰ φύγουν ἀπ' τὸν Ἀποκόρωνα.

Ἐν τῷ μεταξύ τὰ πολεμοφόδια τῶν ἐπαναστατῶν λιγότευαν κ' ἡ Καγκελαρία μὲ ἱκετευτικὰ γράμματα ζητοῦσε μπαροῦτι καὶ μολύβι ἀπὸ τοὺς Σπετσῶτες, ὄχι χωρὶς πληρωμὴ, ἀλλὰ μὲ τὰ χρήματα ποῦπιαναν ἀπ' τὴν πούλησι τῶν χρυσῶν ἀφιερωμάτων τῶν ναῶν.

Μετὰ τὸν Ἀποκόρωνα ὁ Σερασκέρης Σερῆφ πασαῖ προχώρησε πρὸς τὴν Κυδωνία. Μπρὸς στὸν ὄγκο τοῦ ἐχθροῦ οἱ Χάληδες, ποῦ κρατοῦσαν τὴ Μαλάξα, ἀναγκάστηκαν νὰ τὴν ἀφήσουν καὶ νὰ τραβηχθοῦν στοὺς Κάμπους.

Νέα συμφορὰ τοῦ Καοῦνη

Τὸ τράβηγμά τους στοὺς Κάμπους ἔφερε μιὰ ἀπροσδόκητη νίκη στοὺς ἐπαναστάτες, ποῦ κρατοῦσαν τὶς Ἀλιάκες γιὰ νὰ κόψουν τὸ δρόμο τοῦ Καοῦνη, ποῦ διψώντας ἐκδίκησι γιὰ τὸ πάθημά του στὸν Κατρέ, ἀφ' οὔ ἔκαψε τοὺς Λάκκους προχώρησε πρὸς τὶς Ἀλιάκες μὲ δυὸ χιλιάδες παλληκάρια.

Ἡ καλὴ μοῖρα ὁμῶς τῷφερε καὶ βρῆκε μπρὸς στὸ δρόμο του ἑξακόσα πενήντα τουφέκια μὲ τοὺς Χάληδες, τὸ Σήφακα, τοὺς Σαρρῆδες καὶ τοὺς Πρωῖμηδες.

Τὸ κτύπημά τους ἦταν τρομερὸ κι' ὁ αἰμοβόρος Καοῦνης σκοτώνεται ἀπ' τοὺς πρώτους. Πέφτουν μαζί του ὡς διακόσοι καὶ οἱ ἄλλοι τρελλοὶ ἀπὸ φόβο φεύγουν ἀφήνον-

τας τὰ ἑκατὸ ἑβδομηντα μουράλια τους κατάφορτα, καὶ τρεῖς σημαῖες. Στὴν ὑποχώρησί τους δὲν τοὺς ἀφήκαν ἀπὸ κοντὰ οἱ ἐπαναστάτες, ἀλλὰ τοὺς κυνηγοῦσαν ὡς χαμηλά. "Ἄν οἱ Τοῦρκοι δὲν τοὺς πετοῦσαν τ' ἀσημένια τους ἄρματα, δὲν θὰ τοὺς ἀνάγκαζαν νὰ σταθοῦν. Οἱ χριστιανοὶ ἔχασαν εἴκοσι πέντε νεκροὺς, ἀλλὰ μέσα σ' αὐτοὺς καὶ τὸν ἕνα ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἀδελφοὺς Χάληδες, τὸ Στέφανο, ἕνα ὑπέροχο παλληκάρι ποιητὴ καὶ μουσικό, ποὺ ἀπὸ τὶς πρῶτες ἡμέρες τοῦ ἀγῶνα ἀφήκε τὴ θέσι του στοῦ Ἀγγλικὸ προξενεῖο τῶν Πατρῶν κ' ἑκατέβηκε στὴν Κρήτη.

Μέσα στὰ Σφακιά.

Ἡ συμφορὰ τοῦ Καούνη ἀνάγκασε τὸ Σερήφ πασὰ ν' ἀλλάξη δρόμο καὶ στίς 28 τοῦ Αὐγούστου, ἀφ' οὗ μάζεψε γύρω του ὅλη τὴ δύναμι τοῦ Ὀσμάν πασὰ στὸν Πρόσνερο, νὰ τραβήξη πρὸς τὰ Σφακιά.

Ἀνατρίχιασαν οἱ Τοῦρκοι σὰν ἀντίκρυσαν τ' ἄλυωτα κορμιὰ τῶν παλληκαριῶν τοῦ Καούνη, ἀλλὰ δὲν ἔκοψαν τὸ δρόμο τους. Οἱ Σφακιοὶ δὲν προσπάθησαν νὰ τὸν σταματήσουν. Ἡ δύναμίς του ἦταν τόση ποὺ κάθε ἀπόπειρά των θᾶταν μάταιος κόπος. Μπάρκαραν τὰ περισσότερα γυναικόπαιδα γιὰ τὴ Γαῦδο καὶ τ' ἄλλα τράβηξαν μέσα στοῦ φαράγγι τῆς Σαμαριάς.

Οἱ Τοῦρκοι μπήκαν στὰ Σφακιά, ἔφταξαν στοῦ Λουτρό, ἔκασαν τὶς ἀποθηκὲς τῶν ἐπαναστατῶν καὶ πέρασαν στοῦ Μουρὶ τραβώντας γιὰ τὴ Σαμαριά. Ἀλλὰ δὲν τόλμησαν νὰ προχωρήσουν μέσα στοῦ φαράγγι κ' ἔφυγαν, γιὰτὶ φοβήθηκαν, πὼς ἐπίτηδες οἱ Σφακιοὶ εἶχαν ἀδειάσει τὴν ἐπαρχία τους γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ τοὺς κτυπήσουν μέσα στίς κατοπιές της. Ὁ Σερήφ πασὰς τράβηξε γιὰ τὸν Ἀποκόρωνα.

Ξαναγύρισαν πάλι τὰ γυναικόπαιδα κ' ἄρχισαν νὰ ξανακτίζουν τὰ χαλασμένα τους σπίτια.

Ἡ δευτέρα φάσις

Μὰ ὡς τόσο ἔφθαναν ἀπ' ὅλα τὰ ξένα μέρη οἱ σκορπισμένοι Κρητικοὶ κ' αὐτοὶ ἐβοήθησαν ψυχικὰ καὶ ὑλικὰ τῶν ἀγῶνα καὶ τὸν ἔκαμαν νὰ πάρη τὴ δευτέρῃ του φάσι.

Σ' ὅλες τὶς ἐπαρχίες εἶχαν πιά ὀργανωθῆ τὰ σώματα καὶ παντοῦ τὰ κτυπήματα τῶν ἐπαναστατῶν ἐπίεζαν σκληρὰ τοὺς Τούρκους, ποὺ τοὺς ὑποχρέωναν νᾶναι κλεισμένοι στὰ φρούρια.

Τὸ περίφημο Ἄσκούφου τῶν Σφακιῶν.

Καὶ στὰ Καστρινὰ ὁ ἀγῶνας εἶχε δυνατέψει καὶ ἡ δρᾶσις τοῦ Π. Ζερβουδάκη, ποῦχε φθάσει μ' ἓνα ἰσχυρὸ

σώμα, συνδουασμένη με τή δρασι του Κουρμούλη και τών άλλων, είχε φέρει ευεργετικά αποτελέσματα.

Οί Τούρκοι είχαν εγκαταλείπει τὰ κτήματα τους κ' είχαν τραβηχθῆ εἴτε μέσα στό Μεγάλο Κάστρο, εἴτε στό ἄλλα κέντρα τῆς ἀμύνης τους. Ἔτσι οἱ χριστιανοί ἐλεύθεροι μάζευαν τοὺς καρπούς τῶν κτημάτων των κ' ἐνίσχυσαν κείνους πού πολεμοῦσαν.

Ὁ Ἀφεντούλιεφ

Ὁ θρυλικὸς ἥρωας Ξωπατέρας.

Ἄλλὰ ὁ ἀγώνας εἶχε ἀπόλυτη ἀνάγκη ἀπὸ ἓνα γενικό ἀρχηγό πού νὰ συγκεντρώσῃ στό χέρια του τὴν ὅλη διοίκηση. Στὴν ἀρχὴ ἀρκετοὶ ἀρχηγοὶ καὶ καπεταναῖοι εἶχαν ζητήσει γιὰ ἀρχηγό τους τὸν Μιχ. Κουρμούλη, ἀλλὰ ἡ κεντρικὴ Διοίκηση τοὺς ἔστειλε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1821 τὸ Μιχαὴλ Κομνηνὸ Ἀφεντούλιεφ, ἓνα ἐπιτόλαιο καὶ ἀνίκανο φουσκωμένο μωροφιλόδοξο, πού ἦταν ἀνίκανος νὰ ὑψωθῆ στό ὕψος τῶν περιστάσεων καὶ νὰ ἐπιβληθῆ στό πρόσωπα καὶ στό πράγματα.

Ὅπως κι' ἂν ἦταν ὁμως, ὁ ἐρχομὸς του καὶ ὁ τίτλος του ὡς Γενικοῦ Ἐπάρχου καὶ Ἑλληνος Διοικητοῦ καὶ ἡ παρδαλὴ στολὴ μετὰ τὴν περικεφαλαία, πού τοῦ ἄρεσε νὰ φορῆ, ἐδημιούργησε ἓνα ἀσυγκράτητο ἐνθουσιασμό, πού εἶχε ἀμεσώτατο ευεργετικὸ ἀντίκτυπο σ' ὅλη τὴν Κρήτη.

Τώρα πιά ἡ ἐπανάστασις εἶχε ἐπεβληθῆ καὶ ἔδρα σ' ὄλη τὴν Κρήτην ἐκτὸς ἀπὸ τῆ Σητείας καὶ τὸ Σέλινο. Τὸ ξεσηκωμὰ τῆς Σητείας γιὰ τὴν ὥρα δὲν ἦταν ἀπαραίτητο κι' ἀναγκαῖο, ἀλλὰ τοῦ Σελίνου, δίπλα στὰ Σφακιά κι' ἀκριβῶς μέσα στοὺς δρόμους τοῦ ἐφοδιασμοῦ τῶν ἐπαναστατῶν ἀπὸ τὴ θάλασσα, ἦταν ἀπόλυτη ἀνάγκη νὰ γίνῃ μιὰ ὥρα ἀρχύτερα. "Ἄλλως τε οἱ Τούρκοι τοῦ Σελίνου εἶχαν κατορθώσει εὐθὺς ἀπ' τὴν ἀρχὴν νὰ ἀποκλείσουν τοὺς χριστιανοὺς τοῦ Σελίνου καὶ νὰ παραλύσουν κάθε τοὺς ἐπαναστατικὴν κίνησι.

Ὁ θάνατος τοῦ Τσελεπή

Κατὰ τὸ Νοέμβριο ὁ Καοῦρης ἔζωσε ξαφνικὰ τὸ Σέμπρωνα κ' ἔσφαξε τὰ γυναικόπαιδα τῶν χριστιανῶν. Οἱ Τούρκοι τοῦ Σέμπρωνα, πού μὲ τὴ σφαγὴ στερήθηκαν τοὺς ραγιαδες, πού τοὺς δούλευαν μ' ἀγγαρείες, γιὰ νὰ ἐκδικηθοῦν τὸν Καοῦρη, ἔσφαξαν κι' αὐτοὶ τοὺς χριστιανοὺς τοῦ Κακοδικιοῦ.

Οἱ σφαγῆς αὐτὲς ἔδειξαν στοὺς χριστιανοὺς τὴν ἀπόλυτη ἀνάγκη νὰ ξεκαθαριστῇ μιὰ ὥρα ἀρχύτερα τὸ Σέλινο καὶ νὰ ἐλευθερώσουν τὴν Κάντανο μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ ὠχυρωμένες θέσεις, πού θὰ χρησίμεινε στὸν ἐπαναστατικὸ τοὺς ἀγῶνα.

"Ἐτσι ὁ Τσελεπῆς παίρνοντας μαζί του τὸ δικό του σῶμα καὶ τοὺς ξεσηκωμένους Σελινιώτες μὲ τὸν Μπενῆ ἢ Κριάρη, Σαββομανῶλη, Ντιγριντῆ, Πεντάρη, Ξανοίγη, Κουμῆ καὶ ἄλλους, ἀφ' οὗ τράβηξε τὰ γυναικόπαιδα πρὸς τὴ Σούγια, ἄρχισε τὴ δρᾶσί του προχωρώντας μεθοδικὰ πρὸς τὴν Κάντανο.

Δυστυχῶς δὲν πρόφτασε νὰ συνεχίσῃ τὴν ἐπιτυχία του αὐτῆ, γιὰτὶ στὸ Σταυρὸ σὲ μιὰ νευριασμένη προσωπική του ἐπίθεσι κατὰ Τούρκων κλεισμένων μέσα σ' ἐνα σπῆτι, σκοτώθηκε. "Ἐτσι ἡ πρώτη αὐτῆ προσπάθεια παράλυσε κ' οἱ χριστιανοὶ ἀναγκάστηκαν ν' ἀποχωρήσουν ἀπὸ τὸ Σέλινο.

Ἄλλὰ κι' ἂν ἀπέτυχε ἡ προσπάθεια τῶν ἐπαναστατῶν μὲ τὸ θάνατο τοῦ ἡρώϊκου Τσελεπῆ, κατωρθώθηκε ὁμως ὁ ξεσηκωμὸς τῶν Σελινιωτῶν, πού μὲ μύρια βάσανα κατῶρθωναν νὰ ξεφεύγουν ἀπ' τὸ κλοιό τους, πούχαν κά-

μει οί Τούρκοι καί νά ἐνώνουνται στά σώματα τοῦ Τσι-
σκάκη, τοῦ Κουμή, τοῦ Ζερβου καί τῶν ἄλλων πού ἀνα-
φέραμε.

Ἔτσι μέ τὸν ξεσηκωμὸ καί τῶν Σελινιωτῶν ὁ ἀγώνας
ὀλοκληρώθηκε καί ἡ δρᾶσις δυνάτεψε παντοῦ.

Ρεθυμνιώτικες ἐπιτυχίες

Στὴν ἀρχὴ τοῦ 1822 ὁ ἀγώνας σ' ὅλη τὴν Κρήτη ἔ-
δειχνε τὸ ξημέρωμα καινούργιων δοξασμένων ἡμερῶν κι'
ὄλοι οἱ καπεταναῖοι προσπαθοῦσαν νά δημιουργήσουν
καθένας τους κάτι πού νά τοῦ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐκτίμησι
τῶν παλληκαριῶν του· ἡ ἐκτίμησις αὐτὴ ἀποτελοῦσε τὴ
μεγαλυτέρα ἐνδυνάμωσι τοῦ σώματός του.

Κατὰ τὶς 22 τοῦ Ἰανουαρίου κατῶρθωσαν οἱ ἐπανα-
στάτες τοῦ Ρεθύμνου βοηθούμενοι ἀπὸ τοὺς Σφακιανούς,
νά κλείσουν μέσα στὸ Ἀρκάδι τὸν περίφημο αἰμοβόρο
Γετιμ Ἀλῆ μέ τὰ ἐβδ. μῆντα παλληκάρια του καί νά τοὺς
σκοτώσουν ὅλους. Δυστυχῶς στὴ μάχη αὐτὴ χάθηκε κι' ὁ
ἥρωϊκὸς Γ. Δεληγιαννάκης.

Τὶς ἴδιες μέρες κι' ὁ γενίτσαρος Γλυμιδαλῆς μέ δυὸ
χιλιάδες Τούρκους εἶχε προχωρήσει στ' Ἀκόνια. Ἐκεῖ τὸν
κτύπησαν οἱ Τσουδεροί, ὁ Βουρδουμπᾶς, ὁ Μανουελέης
κι' ὁ Μελιδόνης. Οἱ ἐπαναστάτες μέ ὀρμητικὴ ἐπίθεσι κα-
τορθῶνουν νά κλονίσουν τὸ Γλυμιδαλῆ, νά τὸν κάμουν νά
ὑποχωρήσῃ καί νά τὸν πάρουν κυνήγι. Σκοτώθηκ' αὐ-
τὸς καί ἑκατὸ ἀπ' τὰ παλληκάρια του. Οἱ Τούρκοι ἀφῆ-
καν στά χέρια τῶν Ἑλλήνων ἀρκετοὺς αἰχμαλώτους καί
μιά σημαία τους.

Τὰ παθήματα τῶν Τούρκων τοῦ Ρεθύμνου ἀνάγκα-
σαν τὸ Σερασκέρη νά ἀποφασίσῃ πιὸ ἐντονη δρᾶσι πρὸς
τὴ μέση Κρήτη.

Μάζεψε ὡς δέκα χιλιάδες στρατὸ καί ρέμπελους,
τοὺς συγκέντρωσε στὴ Μεσσαρᾶ κι' ἄρχισε νά βαδίζῃ
πρὸς τ' Ἀμάρι, ἀφ' οὗ εἰδοποίησε τὸν Ὄσμάν πασᾶ νά
ξεκινήσῃ κι' αὐτὸς πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνσι.

Εὐτυχῶς ὁ Τσουδερὸς μέ τὸ Βουρδουμπᾶ κατῶρθω-
σαν γρήγορα νά συγκεντρώσουν ὡς δυὸ χιλιάδες Ἑλλη-
νες ἀπὸ τὶς γύρω ἐπαρχίες καί νά κτυπήσουν τοὺς Τούρ-

κους στο Μοναστηράκι. Ἡ νίκη τους ἦταν μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ περήφανες.

Δυστυχῶς τὴν ὥραία αὐτὴ νίκη ἐλέκτισε ὁ θάνατος τοῦ ἡρωικοῦ Μελιδόνη ἀπὸ τὸ Βουρδουμπᾶ γιὰ μιὰ ἀσήμαντη προσωπικὴ αἰτία κ' ἔγινε αἰτία νὰ σκορπίσῃ καὶ νὰ κομματιαστῇ ἡ μεγάλη αὐτὴ ἐπαναστατικὴ δύναμις, ἀφήνοντας στοὺς Τούρκους ἐλεύθερο τὸ δρόμο πρὸς τὰ Σφακιά.

Τότε οἱ Καστρινοὶ μὲ τὸ Ζερβουδάκη καὶ τὸν Κουρμούλη εὐρήκαν τὴν εὐκαιρία καὶ κτύπησαν τοὺς Τούρκους μέσα στὸν κάμπο τῆς Μεσσαρᾶς. Κατῶρθωσαν νὰ σκοτώσουν πολλοὺς, νὰ πάρουν λάφυρα ἄπειρα καὶ νὰ ὑποχρεώσουν ὅλους τοὺς ἄλλους νὰ τραβήξουν πρὸς τὸ Μεγάλο Κάστρο. Ἡ εἶδησις αὐτὴ ἔφερε ἓνα σοβαρότατο κλονισμό στους Καστρινούς Τούρκους, πού τραβοῦσαν πρὸς τὰ Σφακιά καὶ τοὺς ἔκαμε νὰ δειλιάσουν καὶ ν' ἀνακόψουν τὸ προχώρημά τους.

Ὁ θάνατος τοῦ Βαλέστρα

Κατὰ τὸ τέλος τοῦ Μαρτίου ὁ φιλέλληνας Βαλέστρας ἔκαμε μιὰ ἀπόπειρα νὰ καταλάβῃ τὸ φρούριο τοῦ Ρεθύμνου, ἀλλὰ δυστυχῶς δὲν τὸ κατῶρθωσε παρὰ τὸ μεγάλο του ἡρωισμό. Ἐκλείσει τοὺς τούρκους μὲς στὸ φρούριό τους κι' αὐτὸς ὁ ἐνθουσιασμός τὸν ἔκαμε νὰ ἐκτεθῇ ἀπερίσκεπτα καὶ νὰ σκοτωθῇ μαζί μὲ ἑκατὸ ἄλλα παληληκάρια. Ὁ Βαλέστρας εἶχε ἀνατραφῇ στὴν Κρήτη ὡς γιὸς τοῦ Γάλλου προξένου τῶν Χανίων. Εἶχε καταταχθῇ στὸ στρατὸ τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος κι' εἶχε γίνει λοχαγὸς τῶν γρεναδιέρων. Εὐθύς ὡς κηρύχθηκε ἡ ἐπανάστασις στὴν Ἑλλάδα ἔσπευσε νὰ προσφέρῃ τὰ ὄπλα του καὶ τὴ ζωὴ του στὸν Ἑλληνικὸ ἀγῶνα. Δυστυχῶς χάθηκε πολὺ γρήγορα κι' ὁ θάνατός του στέρησε ἀπὸ ἓνα ἐξαιρετικὸ φίλο τοὺς Κρητικούς.

Στὸ θάνατο αὐτὸ τοῦ Βαλέστρα οἱ ἀρχηγοὶ θεώρησαν ὑπεύθυνο τὸν Ἀφεντούλιεφ κι' αὐτὸ ἐδημιούργησε τίς πρώτες λυπηρὲς προστριβὲς μεταξύ τους.

Μιὰ νέα νίκη τῶν ἐπαναστατῶν πρὸς τὸ Μυλοπόταμο κι' ὁ θάνατος τῶν Κερίμηδων μὲ τρακόσους πενήντα διαλεκτοὺς Τούρκους, ὡς καὶ ἡ τραγικὴ ἦττα ποῦπαθαν εἰ

Τούρκοι στο Σκλαβόκαμπο, ἔφερε πιά γενική τὴν ἐπιτυχία τῆς ἐπαναστάσεως καὶ σταθερὰ τὴν ἐπιβολή τῆς σ' ὅλην τὴν Κρήτη.

Ἄλλὰ δυστυχῶς ἄλλα γεγονότα συνετέλεσαν πολὺ γρήγορα νὰ πάρῃ ἄλλη μορφή ὁ ἀγώνας πάνω στὴν Κρήτη.

Αἰγυπτιακὸς στρατὸς στὴν Κρήτη

Ἡ Τουρκία μέσα στὴν ἀδυναμία τῆς νὰ καταπνίξῃ τὴν ἐπανάστασι τοῦ Μωριᾶ καὶ τῆς Ρούμελης καὶ γιὰ νὰ προλάβῃ τὴν ἐπέκτασί-της, ζήτησε τὴ βοήθεια τοῦ Σατράπου τῆς Αἰγύπτου Μωχάμετ Ἄλυ. Ἀποφασίστηκε νὰ καταπνιγῇ μὲ κάθε τρόπο ἡ ἐπανάστασις πάνω στὴν Κρήτη, γιὰ νὰ τὴ χρησιμοποίησῃ ὡς βάσι τοῦ ὁ Αἰγυπτιακὸς στρατὸς καὶ στόλος. Ἄλλὰ στὰ σχέδιά τους ἡ Κρητικὴ καρτερία ἔφερε τὰ ἐμπόδια, ποὺ δὲν ἐπερίμεναν. Ἡ Κρήτη ἐπλήρωσε πολὺ ἀκριβὰ τὴν ἡρωϊκῆ τῆς καρτερία, ἀλλὰ χάλασε τὰ σχέδια τῶν Τούρκων καὶ τοῦ Μωχάμετ Ἄλυ, γιὰτὶ δὲν τοὺς ἀφήκε ἡσυχους νὰ σχηματίσουν τὴ βάσι ποὺ τοὺς ἀναγκαιοῦσε γιὰ τοὺς σκοποὺς τῶν πρὸς τὸ Μωριᾶ. Ἡ καθυστέρησις τῶν δυόμισι χρόνων ποὺ τοὺς ἔφερε ἡ Κρήτη, ἐματαίωσε τὸ γρήγορο πέρασμά τους στὸ Μωριᾶ κ' ἔτσι ἐν τῷ μεταξύ ὁ Ἑλληνικὸς ἀγώνας κατῴρθωσε νὰ ἰσχυροποιηθῇ καὶ νὰ ἐνισχυθῇ ἀπὸ τοὺς ξένους.

Στις 28 τοῦ Μᾶη τοῦ 1822 ἑκατὸ σαράντα ἐπτὰ καράβια πολεμικὰ καὶ μεταγωγικὰ ἄραξαν στὴ Σούδα κ' ἔβγαλαν τὸν πρῶτο στρατὸ ἀπὸ ἀρβανιτάδες καὶ Μπεντουίνους. Δὲν ἐδέχθησαν οἱ ἐπαναστάτες μπρὸς στὸ νέο ἐχθρὸ καὶ τὸν ἔκαμαν εὐθὺς ἀπ' τὴν ἀρχὴ νὰ πληρῶσῃ ἀκριβὰ τὸ πέρασμα τοῦ ἀπὸ τὸ νησί.

Ὁ Χασάν πασᾶς γυναικάδελφος τοῦ Μωχάμετ Ἄλυ προτίμησε ν' ἀφήσῃ ἀπείρακτα τὰ Σφακιά καὶ νὰ προχωρήσῃ πρὸς τὴ μέση κι' Ἀνατολικὴ Κρήτη κι' ἀφ' οὗ ὑποτάξῃ τίς ἐπαρχίες αὐτὲς νὰ πνίξῃ καὶ τὸν ἀγῶνα τῶν Σφακιῶν. Προχώρησε ἀπὸ τὸν Ἀποκόρωνα καὶ κατέστρεψε τ' ὅτι βρῆκε μπρὸς του. Ἐφταξε στὸ Ρέθυμνο ἀπ' ἔξω, πέρασε τὸ Μυλοπόταμο καίγοντας καὶ καταστρέφοντας ὅτι βρισκότανε στὸ δρόμο του μπρὸς, ὡς που ἔφταξε στὸ Κάστρο. Μὰ τὸ πέρασμά του δὲν ἦταν καὶ τόσο εὐκόλο

ὅσο ὑπολόγιζε. Ἐπαθε πολλές συμφορές, μὰ ἡ μεγαλύ-
τερη γι' αὐτὸν ἦταν ἡ συμφορά, ποὺ ἔπαθε στὸ Σκλαβό-
καμπο κάτω ἀπ' τὶς Γωνιές.

Πρὸς τ' ἀνατολικά

Ἀναπαύθηκε γιὰ λίγο στὸ Ἡράκλειο καὶ ξεκίνησε
γιὰ τὸ Καστέλλι. Ἦθελε ν' ἀνεβῆ στὸ Λασηθι, ποὺ θεω-
ροῦσε ἰσχυρὸ ὄρμητήριο τῶν ἐπαναστατῶν. Ἠττήθηκε.
Τραβήχθηκε πίσω κι' ἔστρεψε πρὸς τὴ Βιάννο. Ἀπ' ὅπου
περνοῦσε ἡ φωτιά ἔδειχνε γιὰ χρόνια τὸ πέρασμα του.
Τέλη τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1823 βρέθηκε στὴ Κρητσᾶ ἀπ'
ἔξω. Ἡ μάχη τῆς Κοντάραντος τοῦ στοίχισε πολὺ, ἀλλὰ
πέτυχε τὴ νίκη, γιὰτὶ μπρὸς στοὺς 12.000 Ἀραπάδες καὶ
Ἀρβανιτάδες ποῦσερνε μαζί του, μόνο 4.000 ντόπιοι καὶ
ξένοι ἐπαναστάτες μπόρεσαν ἀνακόψουν γιὰ λίγο τὴν
προέλασί του· μὰ γρήγορα ἐκάμφθησαν, γιὰτὶ ὅλοι τους
εἶχαν ἀπομείνει χωρὶς πολεμοφόδια. Μόλις δυὸ τρία φυ-
σέκια εἶχε καθέννας τους στὶς μπαλάσκες του.

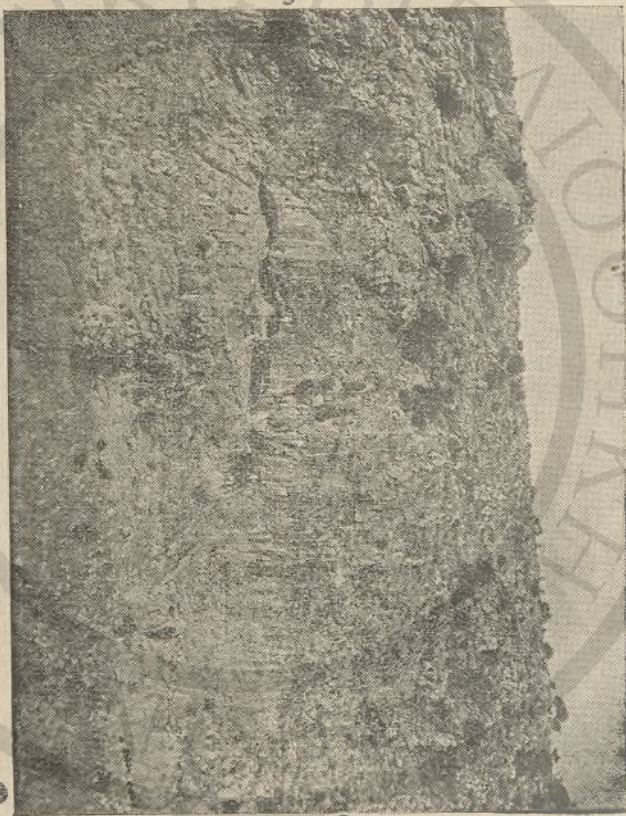
Ὁ Χασὰν πασᾶς στέλλει τότε 4 000 στρατὸ καὶ κα-
ταστρέφει τὸ Λασηθι. Μόλις κατῶρθωσαν τὰ γυναικό-
παιδα νὰ σωθοῦν πρὸς τὶς κορφές τῶν βουνῶν μέσα στὴ
καρδιά τοῦ χειμῶνα. Μὰ κι' ἀρκετὰ ἐσφάγησαν.

Τὸ δράμα τῆς Μηλάτου

Μετὰ τὴν Κρητσᾶ προχωρεῖ πρὸς τὴ Σκάφη τοῦ Με-
ραμπέλλου. Ἀδειάζει ἡ Σκάφη ἀπ' τὸν ἄμαχο πληθυσμό.
Οἱ ἐπαναστάτες μὲ αἰφνηδιαστικά κτυπήματα διαρκῶς
τὸν προστατεύουν. Τέσσερις χιλιάδες γυναικόπαδα προ-
φταίνουν καὶ μπαίνουν μέσα στὸ σπήλιο τῆς Μηλάτου.
Σαράντα δυὸ πολεμιστὲς ποῦναι μαζί τῶν κλεισμένοι εἶ-
ναι ἀρκετοὶ γιὰ νὰ κρατήσουν τὸ σπήλιο ἀπόρρητο. Ἡ
πολιορκία βασιτᾶ πολλὰς μέρες. Οἱ ἐπαναστάτες, ποὺ
κτυποῦν γύρω τοὺς Τούρκους, ἔχουν ἀυξηθῆ τῶρα μὲ τὴ
βοήθεια τοῦ Τσουδεροῦ καὶ τοῦ Χάλη, ποῦχαν προφθάσει
ὡς τόσο νὰ τρέξουν γιὰ νὰ βοηθήσουν τοὺς ἐπαναστά-
τες τοῦ Μεραμπέλλου.

Ἀλλὰ ὅλοι τους εἶναι ἀνήμεροὶ μπρὸς στὸν ὄγκο τοῦ
στρατοῦ. Οἱ κλεισμένοι μὲς στὸ σπήλιο βλέπουν τὸ μά-

ταιό τους ἀγῶνα. Πεινοῦν· πεθαίνουν ἀπὸ δίψα κι' ἀρρώστιας. Ὁ Χασάν πασᾶς μὲ ὄρκο συνηκολογεῖ μαζί τους, γιατί βλέπει πῶς ἡ πολιορκία αὐτῆ τὸν καθηλώνει στὸ Μεραμπέλλο, κι' αὐτὸς βιάζεται νὰ ξεπαστρέψῃ τὸ ἔδαφος. Παραδίδονται οἱ σαράντα δυὸ φρουροὶ μὲ τὰ γυναϊκόπαιδα. Ὁ Χασάν πασᾶς ἄτιμα παρασπονδεῖ.

Τὸ τραγικὸ σπήλαιο τῆς Μηγάτου.

Ὁ Χουσεῖν μπέης, ποῦ ἐνεργοῦσε τὴ πολιορκία, σφάζει ἀμέσως τὸς πολεμιστὲς, μόλις τοῦ παρέδωκαν τὰ ὄπλα των. Ξεχωρίζει τὶς γυναῖκες, τὰ κορίτσια καὶ τὰ μεγάλα παιδιὰ καὶ τὰ διανέμει στοὺς ἀξιωματικούς του.

Τις γρηῆς καὶ τοὺς γέρους τοὺς σκοτώνει κάτω ἀπ' τὰ πατήματα τῶν ἀλόγων τοῦ ἵππικοῦ του. Ὅσοι δὲν πεθαίνουν εὐκολα, τοὺς σφάζουν. Σφάζει καὶ 30 παπάδες, πού τοῦ παραδόθηκαν κι' αὐτοί. Κάνει πυραμίδα τὰ κεφάλια τῶν σκοτωμένων στ' Ἀλωνάκια τῆς Νεαπόλεως καὶ προχωρεῖ πρὸς τὸ Καστέλλι τῆς Πεδιάδος ἀπὸ τὰ Μάλλια καὶ τὸ Μοχό.

Ὁ θάνατος τοῦ Χασάν πασᾶ

Μιά ἄτυχη μάχη στὸ Μοχό τοῦ ἀφήνει τὸ δρόμο ἀνοικτό. Κι' ὅμως οἱ ἐπαναστάτες πού τὸν παρακολουθοῦν ἀπὸ κοντὰ τὸν ἐνοχλοῦν διαρκῶς. Στὸ Καστέλλι ὁ Χασάν πασᾶς σ' ἓνα περίπατό του πέφτει ἀπ' τ' ἄλογό του καὶ σκοτώνεται. Εἶναι ἡ θεία τιμωρία γιὰ τὴν παρασπονδία του.

Ἀναλαμβάνει τὴν στρατηγία ὁ Χουσεῖν μπέης. Στὸ Κάστρο τὸν προφταίνουν νέες μεγάλες ἐνισχύσεις ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Προχωρεῖ πρὸς τὴ Μεσσαρᾶ, ἀλλὰ μιὰ ἐπιτυχία τῶν ἐπαναστατῶν μὲ τὸν Κουρμούλη, τὸ Ζερβουδάκη κι' ἄλλους τοῦ κλεῖ τὸ δρόμο πρὸς τ' Ἀμάρι. Δὲν προχωρεῖ γυρίζει στὸ Μεγάλο Κάστρο.

Ἀμα τακτοποίησε καὶ καθώρισε τὴ δρᾶσι τοῦ στρατοῦ πού ἀφῆκε στὸ Μεγάλο Κάστρο, τράβηξε πρὸς τὸ Ρέθυμνο.

Τὸ δράμα τοῦ Μελιδονίου

Περνώντας ἀπ' τὸ Μυλοπόταμο κατέστρεψε, ἔσφαζε κ' ἐρήμωνε. Τὰ γυναικόπαιδα πρόλαβαν καὶ τραβήχτηκαν πρὸς τίς χιονισμένες πλαγιές τοῦ Ψιλορείτη.

Τρακόσες πενήντα γυναῖκες καὶ παιδιὰ μὲ εἴκοσι ὀπλοφόρους δὲν πρόφταξαν νὰ φύγουν καὶ κλειστήκαν μέσα στὸ σπήλιο τοῦ Μελιδονίου.

Κάποιος Τοῦρκος, ποῦξερε τὰ κατατόπια, τοὺς ἀνακάλυψε. Προσπάθησαν νὰ μπουν μὲς στὸ σπήλιο, ἀλλὰ τὸ στενό του ἄνοιγμα βοήθησε τὰ παλληκάρια πού τὸ προστάτευαν.

Τοὺς πρότειναν νὰ παραδοθοῦν κ' ἔκαναν ὄρκους φρικτούς, πὼς δὲν θὰ τοὺς πειράξουν.

Τὸ τραγικὸ ὄμως δράμα τῆς Μηλάτου τοὺς ἔκανε νὰ μὴ δίνουν πίστι στους ἄπιστους ὄρκους των.

Ἔτσι οἱ Τοῦρκοι ἀναγκάστηκαν νὰ πολιορκήσουν τὸ σπήλιο τρεῖς ὀλόκληρους μῆνες.

Τὸ σπήλιο τοῦ Μελιδονιοῦ.

Οἱ πολιορκούμενοι μὲ τὰ τρόφιμα ποῦχαν πάρει σὰν μπήκαν καὶ τὰ λίγα πολεμοφόδιά τους, κρατοῦσαν τὴν

ἄμυνα μὲ πείσμα καὶ οἱ Τούρκοι ἄφριζαν ἀπὸ τὸ κακὸ τους.

Ἡ πολιορκία ὅμως αὐτὴ κρατοῦσε παραπάνω ἀπ' ὅτι ἔπρεπε. Καλοκαῖρι πιά καὶ ἡ γύρω γυμνωμένη φύσις τοὺς ἔκαιγε.

Ἦθελαν μὲ κάθε τρόπο ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν ἀπασχόλησι αὐτῆ.

Ἀρχισαν νὰ σκάφτουν ἀπ' τὴ σκεπὴ τοῦ σπήλιου γιὰ νὰ κάμουν τρύπα πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ του. Σὲ λίγες μέρες τὸ κατάρθωσαν.

Ἀμα ἄνοιξαν τὴν τρύπα μάζεψαν μπρὸς στὸ ἄνοιγμα τοῦ σπήλιου μεγάλους σωροὺς ξερὰ ξύλα καὶ κοπριά καὶ τοὺς ἔδωκαν φωτιά.

Ἀπ' τὴν τρύπα ἔρριχναν καμένα πανιά βουτημένα μέσα σὲ βρώμικα λάδια.

Σὲ λίγο ὁ ἀέρας μὲς στὸ σπήλιο ἔπνιγε τοὺς πολιορκουμένους ποὺ δὲν μποροῦσαν ν' ἀναπνεύσουν.

Ἐτρεχαν τρελλοὶ πρὸς τὸ βάθος ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰ κεῖ τοὺς κυνηγοῦσαν οἱ βρώμικοι καπνοὶ καὶ τοὺς ἔπνιγαν.

Τὸ τραγικὸ τους μαρτύριο βάσταξε μιὰ δλόκληρη μέρα. Ὡς τότε ἄκουαν οἱ Τούρκοι τίς σπαρακτικὰς κραυγὰς του. Τ' ἄλλο πρωτὶ δὲ ζοῦσε πιά κανένας.

Τρακόσοι ἐβδομηντα σκελετοὶ ἀπὸ τότε ὡς σήμερα διηγοῦνται μὲ τὴν τραγικὴ γυμνότητά των τὸ φρικτὸ κι' ἀπάνθρωπο δράμα.

Ἡ νέα αὐτὴ βάρβαρη κι' ἀπάνθρωπη ἐνέργεια τῶν Τούρκων γίνηκε γνωστὴ γρήγορα παντοῦ καὶ δημιουργήσε νέο πόνο καὶ νέο πείσμα.

Ὁ Ἀρμοστής Τομπάζης

Ἐν τῷ μεταξύ ἡ Κεντρικὴ Διοίκησις ἀναγκάστηκε ν' ἀνακαλέσῃ τὸν ἐπιπόλαιο Ἀφεντούλιεφ, ποὺ κινδύνευε μὲ τὴν ἀκρίσια του νὰ δημιουργήσῃ μέσα στοὺς ἀρχηγούς μίση καταστρεπτικά. Εἶχε φθάσει ὁ νέος Ἀρμοστής Μανώλης Τομπάζης κ' εἶχε πάρει τὸ Καστέλλι τῆς Κισσάμου καὶ τὴν Κάντανο.

Δυστυχῶς ὁ Τομπάζης εἶχε κάμει τὸ σφάλμα, ν' ἀφήσῃ τοὺς Τούρκους τοῦ Καστελλιοῦ καὶ τῆς Καντάνου νὰ τρῆβηθοῦν μὲς στὰ Χανιά καὶ ν' αὐξήσουν τὴν δύναμι

τῶν Τούρκων τῆς πόλεως. Ἄν τότε ἄκουε τὴ γνώμη τοῦ Β. Χάλη καὶ προσπαθοῦσε νὰ καταλάβῃ τὴν πόλι, χωρὶς ἀμφιβολία ὁ Κρητικὸς ἀγὼνας θάλλασε ἀμέσως μερφή. Δυστυχῶς ἀντὶ νὰ τραβήξῃ πρὸς τοὺς στρατιωτικοὺς σκοπούς, ποὺ θᾶπρεπε κυρίως νὰ τὸν ἀπασχολοῦν, καταγινότανε νὰ πολιτικολογῇ σὲ διαφόρους ἄσκοπες πολιτικὲς

Τύπος Κρητικοῦ.

συνελεύσεις. Ἐσημειώθηκαν λίγες ἀσήμαντες ἀκόμα ἐπιτυχίες καὶ ὁ ἀγὼνας ἄρχισε νὰ φθίνη πάνω στὴ Κρήτη ἀπὸ ἔλλειψι πολεμικῶν καρβιδῶν καὶ πολεμοφοδῶν.

Στὸ τέλος μετὰ μιὰ ἄτυχη, ἄστοχη κι' ἀμελέτητη ἐπιχείρησι πρὸς τὴ Γραμπούσα, πού στοίχισε τὸ αἷμα πολλῶν ἡρώων, ὁ Τομπάζης ἀναγκάζεται νὰ φύγη γιὰ νὰ ζητήσῃ βοήθεια. Ἐμεινε μόνο ἓνα χρόνο στὴ Κρήτη καὶ στὸ διάστημα αὐτὸ τοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ ἐκτιμήσῃ τὸν ἡρωϊσμὸ τῶν Κρητικῶν καὶ νὰ τοὺς ἀγαπήσῃ ὅσο κανένας ἄλλος. Τὴν ἀγάπη του αὐτὴ τὴν κράτησε γιὰ πάντα, καὶ πάντα τοὺς βοηθοῦσε σὲ κάθε τους ἀνάγκη. Ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιό του καὶ τὰ ἔγραφέα του, φαίνεται ἡ ἀγωνία του ὅταν προσπαθοῦσε νὰ δώσῃ στὴν Κεντρικὴ διοίκησι νὰ καταλάβῃ τὴ μεγίστη ἀνάγκη πού ἐπέβαλλε νὰ κρατηθῇ ὁ Κρητικὸς ἀγῶνας καὶ τὸ καθῆκον πού εἶχαν νὰ τὸν ἐνισχύσουν μὲ πολεμοφόδια καὶ πλοῖα. Δυστυχῶς ἡ σιωπὴ τοῦ Κέντρου τὸν ἀνάγκασε ν' ἀπογοητευθῇ καὶ νὰ φύγη ἀφήνοντας ἀκέφαλο τὸν Κρητικὸ ἀγῶνα. Ἔτσι ἡ Κρητικὴ ἐπανάστασις ἀφήνεται πάλι στὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ, πού καθοδηγεῖ τοὺς ἡρωϊκοὺς κλεφτοπολεμιστὲς νὰ κρατήσουν τὸν ἀγῶνά τους, ὡς πού κατηρτίσθηκαν νέα πολεμικὰ σώματα ἀπὸ τοὺς Κρητικοὺς πού εἶχαν σκορπισθῇ στὰ νησιά, στὸ Μωριά καὶ στὴ Στερεά.

Ὁ κλεφτοπόλεμος βάσταξε ἐνάμιση χρόνο καὶ πολλές φορές τὰ κτυπήματά του εἶχαν περισσότερα ἀποτελέσματα ἀπὸ τὸν πόλεμο τῶν μεγάλων ὀργανωμένων σωμάτων.

Οἱ κλεφτοπολεμιστὲς σχημάτιζαν σώματα μικρὰ κι' εὐκίνητα. Σπάνια ἓνα κλεφτοπολεμικὸ σῶμα εἶχε δύναμι παραπάνω ἀπὸ ὀγδοήντα παλληκάρια. Ὁ συνειθέστερος ἀριθμὸς ἦταν εἴκοσι ὡς τριάντα ἄνδρες.

Ὁ τακτικὸς στρατὸς δὲν μποροῦσε νὰ τὰ πολεμήσῃ κι' ὁ Χουσεῖν Μπέης ἄφριζε ἀπ' τὸ κακὸ του. Τὸν κτυποῦσαν τὴ νύκτα μέσα σ' αὐτὰ τὰ στρατόπεδά του, χωρὶς νὰ κατορθῶνῃ ν' ἀμυνθῇ ἀποτελεσματικὰ.

Αὐτὸ τὸν ἀνάγκασε νὰ ὀργανώσῃ τίς «ζουρῆδες», ὅπως ἔλεγαν τὰ Τούρκικα μικρὰ κλεφτοπολεμικὰ σώματα, ποῦστελλε γιὰ νὰ αἰφνηδιάζῃ τοὺς «καλησπέρηδες» ἢ τίς πατούλιες ὅπως ἔλεγαν τὰ ἑλληνικά.

Ἔτσι ἄν καὶ πολλοὶ χριστιανοὶ ὑποκρίθησαν πῶς ὑποτάσσονται καὶ «μουτίζουν» περιμένοντας τὴν κατάλληλη εὐκαιρία γιὰ τὸ νέο ξεσηκωμό, ὁ ἀγῶνας κρατήθηκε ἀδιάκοπος κι' αὐτὸ παρενοχλοῦσε στὰ σχέδιά τους τοὺς ἀρα-

πάδες, πού δὲν τολμοῦσαν ν' ἀφαιρέσουν δυνάμεις στρατιωκῆς γιὰ ἄλλο σκοπό.

Στὸ μεταξύ αὐτὸ ὅλοι οἱ ἀρχηγοὶ καὶ καπεταναῖοι ποῦχαν φύγει μὲ τὸν Τομπάζη εἶχαν σχηματίσει σώματα ἰσχυρὰ κ' εἶχαν λάβει μέρος στὶς μάχες τοῦ Μωριά καὶ τῆς Ρούμελης.

Ὁ Ν. Μαλικούτης.

Ἀναρίθμητοι εἶναι οἱ Κρητικοὶ ποῦ πεσαν σὲ μάχες ἐκτὸς ἀπ' τὴν Κρήτη καὶ ἡ ἱστορία μιὰ μέρα θὰ βρῆ τὰ ὀνόματά τους καὶ θὰ τὰ παραδώσῃ στὴν ἀθανασία ὅπως ἀξίζει στοὺς ἀγνώστους αὐτοὺς ἥρωες.

Τὸ πάρισμο τῆς Γραμπούσας

Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο βρισκόταν ὁ ἀγώνας στὴ Κρήτη, ὅταν σημειώθηκε κάποια συστηματικὴ κίνησις στὴ Κεντρικὴ Διοίκησι, γιὰ νὰ τὸν ἀναζωογονήσουν καὶ πάλι.

Δέχτηκαν τὸ σχέδιο τοῦ Β. Χάλη, τοῦ Οικονόμου, τοῦ Κουρμούλη, τοῦ Ζερβουδάκη καὶ ἄλλων νὰ τοὺς βοηθήσουν ν' ἀρχίσουν μιὰ ὀργανωμένη τους ἐνέργεια ἀπὸ τὴ Γραμπούσα καὶ πραγματικῶς τοὺς βοήθησαν.

Τοὺς ἔδωκαν καράβια καὶ πολεμοφόδια κ' ὅτι ἄλλο εἶχαν ἀνάγκη κ' ἐτοίμασαν τὴν αἰφνηδιαστικὴ τους ἐνέργεια.

Στὶς 21 τοῦ Ἰουλίου τοῦ 1825 μὲ 17 καϊκια καὶ ἑφτάκόσια παλληκάρια ἔφυγαν ἀπὸ τὰ Ἀντικύθηρα. Τὴ γενικὴ ἀρχηγία εἶχε ἀναλάβει ὁ Δ. Καλλέργης.

Ἀλλὰ ἐν ᾧ αὐτοὶ ἐτοιμαζόντανε, δεκαπέντε παράτολμα παλληκάρια μὲ τὴ φελοῦκα τοῦ Σφακιανοῦ Ἐμμ. Βρατσόλη, πού τὴν ὠδηγοῦσε ὁ ἴδιος κατῶρθωσαν νὰ φύγουν ἀπ' τὰ Κύθηρα καὶ νὰ βρεθοῦν τ' ἄλλο βράδυ ἔξω ἀπ' τὴ Γραμπούσα. Ὑποκρίθηκαν τοὺς Τούρκους πού περιμένε ἡ φρουρὰ γιὰ τὴν ἀλλαγὴ της καὶ κατῶρθωσαν νὰ πιάσουν τὸ φρούραρχο καὶ τὴν ἀκολουθία του ποῦχε βγῆ ἀντίκρου στὴ στεριά στὸ Τηγάνι γιὰ νὰ τοὺς ὑποδεχθῆ. Ἐτσι συνοδευμένοι μὲ τοὺς αἰχμαλωτισμένους Τούρκους πιάσαν τὸ φρούριο, αἰχμαλώτισαν καὶ τὴν ἄλλη φρουρὰ καὶ τράβηξαν τὴν Ἑλληνικὴ σημαία πάνω στὴ βίγλα του, χωρὶς νὰ χυθῆ αἷμα καὶ χωρὶς ν' ἀκουσθῆ μιὰ φωνὴ ἐκτός ἀπ' τοῦ Ἀνδρ. Παχυνάκη τίς κουβέντες. Χάρις σ' αὐτὸν πού γινώριζε τελείως τὰ Τούρκικα, κατῶρθωσαν νὰ πάρουν ἓνα ἀπόρθητο φρούριο χωρὶς τουφεκιά. Ἐκτός ἀπ' τὸν Παχυνάκη καὶ τὸ Βρατσόλη ἦσαν καὶ οἱ Π. Κριαρᾶς, Ἰ. Ρούκουνας, Νικηφ. Βερικάκης, Ἰ. Καρᾶς, Μαν. Κουτέλος, Ἀν. Ψαρουδάκης, Γ. Περτσουλινάκης, Ἰ. Σεϊμένης, Ἰ. Τσιλιμπίνης καὶ Ἀ. Παναγιωτάκης, ὅλοι Σφακιανοί, πού θεωροῦμε ἱερά ὑποχρέωσι ἀναφέρωμε τὰ ἀξιωματημιόνευτα ὀνόματά των.

Ἐτσι τὴν ἄλλη μέρα ποῦφταξαν τὰ δεκαεπτὰ καρβοκάρια μὲ τὸν Καλλέργη καὶ τοὺς πολιτικούς Οἰκονόμου καὶ Ἀντωνιάδη, ἀντίκρυσαν ἑλληνικὴ σημαία πάνω στὸ φρούριο κι' ἄκουσαν ἑορτάσιμες κανονιές.

Ἡ χαρὰ τῶν ἄλλων ἦταν ἀπερίγραπτη, ἀλλὰ καὶ ἡ ζήλεια των ἀσυγκράτητη.

Ἀλλὰ κι' αὐτοὶ τὴν ἄλλη μέρα κατῶρθωσαν μὲ μιὰ αἰφνηδιαστικὴ τους ὀρμητικὴ ἐνέργεια νὰ πάρουν τὸ Καστέλλι τῆς Κισσάμου καὶ νὰ αἰχμαλωτίσουν δεκαπέντε, πού ἀπόμειναν ζωντανοὶ ἀπ' τὴ φρουρὰ.

Ὁ νέος ἀγώνας

Ἔτσι ὁ ἀγώνας ξανάρχισε με ἀρίστους πιά οἰωνούς καὶ γρήγορα ξαναφούντωσε σ' ὅλη τὴν Κρήτη. Ἔσπευσαν ἀπὸ παντοῦ οἱ σκορπισμένοι Κρητικοὶ κ' ἔδωκαν νέα δύναμι στὸν Κρητικὸ ἀγώνα. Δυστυχῶς ὅμως στὸ διάστημα

Τὸ Καστέλλι τῆς Κισσάμου.

ποῦ ὁ ἀγώνας αὐτὸς εἶχε χαλαρωθῆ, ὁ Αἰγυπτιακὸς στρατὸς ἔμεινε ἀπερίσπαστος καὶ δόθηκεν ἡ εὐκαιρία στὸν Αἰ-

γύπτιο Σατράπη νά ρίξη στό Μωριᾶ σοβαρές δυνάμεις καί ν' ἀρχίσῃ τὸ ἐρήμωμα καί τὴ γενικὴ καταστροφή.

Τότε μόνο κατάλαβαν οἱ διευθύνοντες τὸν ἀγῶνα στό Μωριᾶ τὸ σοβαρὸ καί μεγάλο τους σφάλμα νά μὴ δώσουν τὴ σημασίαν ποῦπρεπε νά δώσουν στὰ λόγια τῶν Κρητικῶν, σὰν τοὺς ἔλεγαν πῶς ὁ χαμὸς τοῦ ἀγῶνα τῆς Κρήτης θᾶταν ὁ πρόλογος τῆς καταστροφῆς τοῦ Μωριᾶ, γιατί ὁ ἐχθρὸς θ' ἀφηνότανε ἐλεύθερος κι' ἀπερίσπαστος νά δράσῃ κατὰ τοῦ Μωριᾶ ξεκινώντας ἀπὸ τίς κοντινὲς βάσεις, πού θά εἶχε ἰδρύσει πάνω στὴν Κρήτη.

Εὐτυχῶς, ἂν καί ὁ Μωριᾶς δοκίμασε αἱματηρότητα τὸ σφάλμα αὐτό, ἄλλες συνθήκες τὸν ἔσωσαν καί μαζί μ' αὐτὸν ἔσωσαν καί τὸν ὄλον ἀγῶνα.

Ἡ κατάληψις τῆς Γραμπούσας ἔφερε μιὰ προσωρινὴ ἀναζωπύρωσι τοῦ Κρητικοῦ ἀγῶνα, ἀλλὰ κι' ἓνα μεγάλο κακό.

Οἱ Κουρσάροι

Στὸ ξεμόναχέμένο κι' ἀπόμερο αὐτὸ ξερονήσι τῆς Γραμπούσας δὲν εὔρισκαν καταφύγιο μόνο οἱ πολεμιστὲς τῆς Κρήτης, ὅλλὰ καί οἱ κουρσάροι πού λήστευαν τότε τὰ πελάγη.

Σὲ κάθε πολεμικὸ ἀγῶνα βρίσκουν εὐκαιρία τὰ κακὰ στοιχεῖα γιὰ νά δράσουν. Στὴ στεργιὰ οἱ κλέφτες κι' οἱ λησταὶ δροῦν εὐκολώτερα σὲ μιὰ πολεμικὴ ἀνεμοζάλη. Τὸ ἴδιο καί στὴ θάλασσα. Στὸ πολεμικὸ ἀναστάτωμα ποῦχε γίνει μὲ τὴν Ἑλληνικὴ ἐπανάστασι στό Αἰγαῖο, στό Κρητικὸ καί στό Λυβικὸ πέλαγος, οἱ κουρσάροι βρῆκαν τὴν εὐκαιρία νά δράσουν. Δυστυχῶς τὴ δρᾶσί τους ἐβόηθησε καί ἡ ἀνοχὴ πού ἔδειξαν ἀπὸ ἀνάγκη κείνοι πού διεύθυναν τὸν Ἑλληνικὸ ἀγῶνα. Κι' αὐτοὶ οἱ ἴδιοι πού πρόσφεραν μὲ τὰ καράβια τους ἀνυπολόγιστες ἐθνικὲς ὑπηρεσίαι, κάποτε ἔκαναν ληστρικές ἐπιχειρήσεις ταπεινῶτικῆς μορφῆς. Ἀρκεῖ νά ἀναφέρωμε πῶς ὅταν εἶχε καταπαύσει προσωρινὰ ὁ ἀγῶνας στὴν Κρήτη καί ἐθεωρήθηκε ἀναγκαῖα ἡ μεταφορὰ τῶν γυναικοπαίδων στό Μωριᾶ καί στὰ νησιά, οἱ ἴδιοι πού εἶχαν πληρωθῆ γιὰ νά μεταφέρουν τὰ γυναικόπαιδα, τὰ λήστεψαν καί τ' ἀπεγύμνωσαν μεσοπέλαγα, σὰν εἶδαν πῶς οἱ συνοδοὶ των ὄπλο-

φόροι ἦσαν ζαλισμένοι ἀπὸ τὴν τρικυμία κι' ἀνίκανοι ν' ἀμυνθοῦν γιὰ τὰ παιδιὰ των. Ὁ ἴδιος ὁ ὑπέροχος Νεόφυτος Οἰκονόμος, πού ἐληστεύθηκε κι' αὐτὸς ἔξω ἀπὸ τὴν Μονεμβασία, περιγράφει τὴν ἀτιμία τῶν Ἑλλήνων «μαρινάρων», πού εἶχαν σταλεῖ καὶ εἶχαν πληρωθῆ γιὰ νὰ παραλάβουν τὰ γυναικόπαιδα.

Ὁ Μιχαὴλ Κόρακας.

Ἔτσι, ἅμα πάρθηκε ἡ Γραμπούσα, ἡ κουρσάροι εὐρῆκαν τὸ μακρυσμένο λιμάνι τῆς πρόσφορο γιὰ καταφύγιο, ἀφ' οὗ ἦταν δύσκολη ἡ παρακολούθησις του καὶ ἀπὸ τὸν ἐπίσημο Ἑλληνικὸ στόλο κι' ἀπὸ τοὺς ξένους στόλους, πού τοὺς κατεδίωκαν γιὰ νὰ προστατεύσουν τὰ δικά τους πλοῖα στὸν ἐμπορικὸ τους δρόμο. Ἡ μετατροπὴ αὐτῆ τῆς Γραμπούσας σὲ καταφύγιο τῶν κουρσάρων, ἂν καὶ οἱ Κρητικοὶ δὲν εἶχαν καμμιά συμμετοχὴ στὸν κερδοσκοπικὸ τους ἀγῶνα, ἐξέθεσε κ' ἐδυσφήμισε ἀργότερα, ὡς

θά δοῦμε. τὸν ἀγῶνα τοὺς ὡς ληστρικὸ καὶ πειρατικὸ καὶ παρ' ὀλίγο νὰ γίνῃ κ' αἰτία σὲ μεγάλες συμφορές.

Ὁ Μουσταφᾶς στὰ Σφακιά

Ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς, ποῦχε πάρει τὴ γενικὴ ἀρχὴ-γία τοῦ Αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ, προσπάθησε νὰ κτυπήσῃ τοὺς Γραμπουσανούς, ἀλλὰ δὲν μπόρεσε, γιατί αὐτοὶ εἶχαν ὠργανωμένη τὴν ἄμυνά τους καὶ παραλυοῦσαν κάθε προσπάθειά του.

Γιὰ νὰ φέρῃ κάποιον σοβαρὸ ἀντίκτυπο στὴ θλιβερὴ ἐντύπωσιν ποῦχε κάμει τὸ πάρισμο τοῦ φρουρίου, ὁ Μουσταφᾶς τράβηξε πρὸς τὰ Σφακιά στίς 25 Μαΐου 1825 καὶ προσπάθησε νὰ ἐπωφεληθῇ ἀπὸ τὴ στάσιν ποὺ ἠρροῦσαν οἱ Σφακίανοι πρὸς τοὺς Γραμπουσανούς ἐξ αἰτίας ἐνὸς λυπηροῦ ἐπεισοδίου, ποὺ τοὺς χώρισε καὶ τοὺς ἔκαμε νὰ τραβηχθοῦν μακριὰ ἀπ' τὸν ἀγῶνα γιὰ κάμποσο καιρὸ.

Πέρασε τὴν Κράπη καὶ μπῆκε μέσα στὰ Σφακιά, χωρὶς νὰ συναντήσῃ καμμιά ἀντίστασιν.

Ἄμα ἔφτασε στὰ Σφακιά ζήτησε ἀπ' τοὺς Σφακίανούς νὰ τοῦ δώσουν τὰ ὅπλα των καὶ νὰ τοῦ δηλώσουν ὑποταγή, ἀλλοίως θὰ περνοῦσε καὶ θὰ κατέστρεφε τὴν ἐπαρχία πέρα ὡς πέρα.

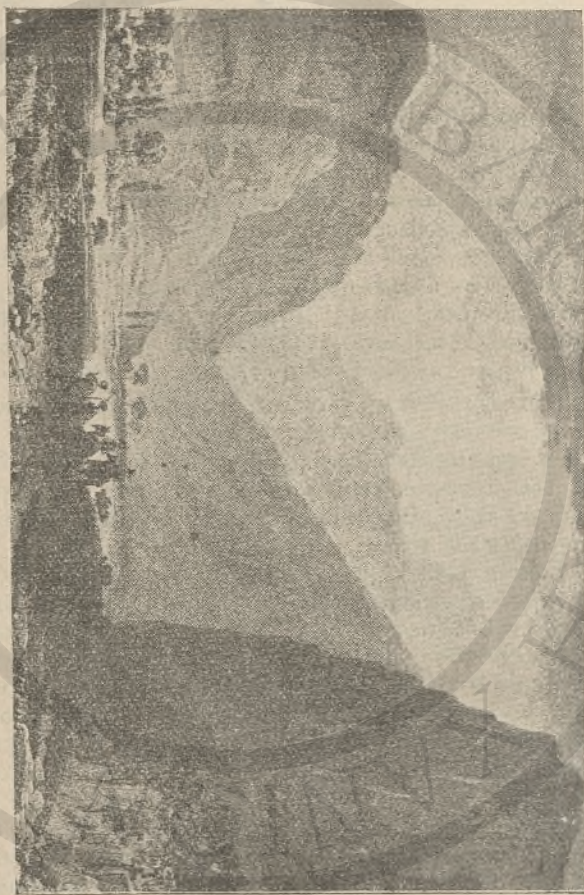
Οἱ Σφακίανοι ἂν καὶ δυσαρεστημένοι μὲ τοὺς Γραμπουσανούς καὶ τραβηγμένοι ἀπ' τὸν ἐνεργὸ ἀγῶνα, δὲν ἐδέχτηκαν τοὺς ὄρους του κ' ἔσπευσαν ν' ἀνεβάσουν τὰ γυναικόπαιδά τους στὰ ψηλά βουνά. Δὲν ἔδωκαν καμμιά ἀπάντησιν στὸ Μουσταφᾶ πασᾶ κ' ἐπερίμεναν νὰ δοῦν τὴν κίνησίν του. Αὐτὸς καθυστεροῦσε τὸ πέρασμά του μέσα στὰ Σφακιά, γιατί ἤθελε νὰ τὸ συνδυάσῃ μὲ τὸ κτύπημα τοῦ Αἰγυπτιακοῦ στόλου, ποὺ περίμενε στὰ νοτικὰ ἄκρογιάλια.

Ὡς τόσο ὅμως ἔμαθε πῶς ὁ Αἰγυπτιακὸς στόλος κτυπήθηκε καὶ νικήθηκε ἀπ' τὸν Ἑλληνικόν, κ' αὐτὸ τὸν ἔκαμε χωρὶς νὰ περιμένη τὴν ἀπάντησιν τῶν Σφακίανῶν ν' ἀφήσῃ τ' Ἀσκύφου καὶ νὰ κατεβῆ στὸν Ἀποκόρωνα.

Ὡς τόσο οἱ κλεφτοπολεμιστὲς ὅσο καὶ τὰ μικρὰ σώματα ποῦχαν ὀργανωθῆ εἶχαν σημειώσει μιὰ ἀξιοσημείωτη δρᾶσιν σ' ὅλη τὴν Κρήτη.

Τότε ὁ περίφημος παλῆος Χαΐνης Ἰ. Παλμέτης μὲ τὴν

ἀδελφὴ τῶν Νιώτηδων τὴν ἡρώϊκὴ Ἀρετὴ εἶχαν δυνατέψει
τὴ δράσι τους στὸ Στρούμπουλα κ' εἶχαν ξεπαστρέψει
ἀναρίθμητους Τούρκους.

Ἡ Ἁγία Ρουμένη.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἄλλος περίφημος ἥρωας, ὁ Ξωπατέρας,
τρομοκρατοῦσε τοὺς Τούρκους καὶ ὁ Μιχ. Κόρακας μὲ τὰ
τρία κουρσάρικα καΐκια του κτυποῦσε στ' ἀκρογιάλια τῆς
Κρήτης κάθε ξεμοναχεμένο τούρκικο καράβι. Στὸ τέλος

τὸν κατεδίωξαν Ἀγγλικά πολεμικά καὶ τὸν ἀνάγκασαν
νὰ τὰ ρίξη στὴ Λέντα καὶ νὰ πάρη μὲ τὸ σῶμά του τὰ
βουνά.

Πολεμικὴ δρᾶσις πρὸς τ' Ἀνατολικά

Ὁ Μανώλης Καζάνης.

Τὸ πάρισμο ὅμως τῆς Γραμπούσας ἔφερε μιὰ γενικὴ τόνωσι σ' ὅλα τὰ ὀργανωμένα ἐπαναστατικὰ σώματα, ποὺ εἶχαν σχηματισθῆ πάλι καὶ ἡ σύντονη δρᾶσις εἶχε ξαναρχίσει σ' ὅλη τὴν Κρήτη.

Ο. Μιράκοκος δεύτερη κορυφή τοῦ Ψιδορίτη.

Μιὰ μεγάλη ἐκστρατεία ποῦχε ὀργανωθῆ ἀπὸ τοὺς Γραμπουσάνους τὸ Νοέμβριο τοῦ 1827 μὲ ἀρχηγὸ τὸ 'Ι.

Χάλη πρὸς τὶς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας κατῴρθωσε νὰ ξεκαθαρίσῃ τὸ Μεραμπέλλο ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

Ἡ δρᾶσις τῶν Γραμπουσάνων συνδυασμένη μετὰ τὴν ἐκδίκησιν τῶν ντόπιων ἀρχηγῶν Καζάνη καὶ Λουτσάκη, ξεπάστρεψε τοὺς Τούρκους κ' οἱ ἐπαναστάτες ἀφήνοντας πίσω τους ἐλεύθερο τὸ Μεραμπέλλο καὶ τὸ Λασηθὶ προχώρησαν πρὸς τὴν Πεδιάδα.

Δυστυχῶς ὁμοίως ἡ ἔλλειψις πειθαρχημένης ἀρχηγίας ἐγένε αἰτία νὰ νικηθοῦν ἀπ' τὸ Μουσταφᾶ πασᾶ στὸ Μοχὸ καὶ νὰ καταδιωχθοῦν μετὰ πείσμα ὡς τὶς βουνοσειρὲς τοῦ Λασηθιοῦ.

Ἔτσι πῆγαν χαμένες οἱ ἐξαιρετικὲς νίκες τοῦ Μεραμπέλλου καὶ τοῦ Βραχασοῦ καὶ ὁ στρατὸς τῶν δυὸ χιλιάδων ἐπαναστατῶν διελύθη καὶ σκόρπισε καταδιωγμένους πάντοῦ.

Ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς ἤθελε νὰ ὠφεληθῇ ἀπὸ τὴν νίκη του καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἀφήκε ἀπὸ κοντὰ τὸ Ἰ. Χάλη, ὥσπου τὸν ἔκλεισε στὰ χιονισμένα ἀκροβούνια τοῦ Ψιλορείτη. Ἀπὸ τὴν δύσκολη θέσιν του τὸν ἔσωσαν οἱ Σφακιοὶ, ποὺ ὅσο κι' ἂν τὸν μισοῦσαν ὡς Γραμπουσάνο, δὲν μπόρεσαν νὰ μείνουν ἀδιάφοροι στὴν ἐπίκλησιν, ποὺ τοὺς ἔκαμαν τὰ παλληκάρια ποῦ κινδύνευαν κλεισμένα μετὰ τὰ χιόνια.

Παρ' ὅλην ὁμοίως τὴν ἄδικη αὐτὴ ἀποτυχία, τὰ κτυπήματα τῶν κλεφτοπολεμιστῶν καὶ τῶν Γραμπουσάνων δὲν ἐσταμάτησαν, ἀλλὰ δυνάτεψαν περισσότερο κ' ἔφερναν σὲ δύσκολη θέσιν τὸ Μουσταφᾶ, ποῦ ἔθελε μιὰ ὥρα ἀρχύτερα νὰ παρουσιάσῃ στὸ Μωχάμετ Ἄλυ ὡς τελειωμένο πιά τὸν ἀγῶνα πάνω στὴν Κρήτη.

Ὁ Χατζῆ Μιχάλης Ταλιάνος

Μὰ ὡς τόσο ἀπὸ τὸ Μωριᾶ ἄρχισαν ν' ἀναγνωρίζουν τὸ σφάλμα τους κι' ἀπεφάσισαν νὰ ἐνισχύσουν τὸν Κρητικὸ ἀγῶνα θετικώτερα, καὶ γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὴ δυνατὴ Κρητικὴ προσπάθεια, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ φέρουν ἕνα ἀντιπερισπασμὸ στὶς στρατιωτικὰς ἐπιχειρήσεις τῶν Αἰγυπτίων.

Διάλεξαν τὸ Χατζῆ Μιχάλη Ταλιάνο, ἕνα ἡρωικὸ Ἠπειρώτη καπετάνιο, τοῦ ἔδωκαν 140 καβαλλάρηδες καὶ ἑξακόσους πεζοὺς, πολεμοφόδια καὶ τροφίμα καὶ τὸν

ἔβγαλαν στή Γραμπούσα δίνοντάς του συγχρόνως καί τὸ βαθμὸ τοῦ ἀρχηστρατήγου τῶν Κρητικῶν δυνάμεων.

Ἄν καί ὁ Χατζῆ Μιχάλης δὲν ἦταν ὁ ἐνδεδειγμένος γι' αὐτὸ τὸ βαθμὸ, πάντως ὁ ἐρχομὸς του ἔφερε τὸ σοβαρὸ ἀποτέλεσμα νὰ πάρῃ ὁ ἀγῶνας νέα δυνατὴ τόνωσι.

Ἡ κακὴ μοῖρα τὸ φερε ὅταν ὁ Χατζῆ Μιχάλης εἶχε φθάσει στή Γραμπούσα μὲ τοὺς ὀκτακόσους ἐπικούρους του, νὰ κτυπηθοῦν τὰ καίκια τῶν Γραμπουσάνων μέσα στὸ λιμάνι τῆς ἀπὸ τὸν Εὐρωπαϊκὸ στόλο, γιατί τὰ θεωροῦσαν κουρσάρικα.

Οἱ Εὐρωπαῖοι γιὰ νὰ ὑποχρεώσουν τοὺς Γραμπουσάνους νὰ τοὺς παραδώσουν ἐκείνους, ποὺ θεωροῦσαν κουρσάρους, πλοκάρισαν τὸ νησί κι' αὐτὸς ὁ ἀποκλεισμὸς ἐβράδυνε καί δυσκόλεψε τὶς προετοιμασίες τοῦ Χατζῆ Μιχάλη γιὰ τὴν ὀργανωμένη δρᾶσί του.

Στὸ τέλος οἱ Γραμπουσάνοι γιὰ νὰ καθησυχάσουν τοὺς ξένους ἀναγκάστηκαν νὰ παραδώσουν τὸ φρούριο στὸν Ἄγγλο Οὐρκουάρδ, ποῦχε στείλει ἡ Κεντρικὴ Διοίκησις ὡς φρούραρχο συνοδευμένο μ' ἓνα Ἑλληνικὸ λόχο.

Μόλις ὅμως εἶχαν περάσει δέκα μέρες ὁ Οὐρκουάρδ σκοτώθηκε ἀπὸ ἓνα τυχαῖο δυστύχημα καί οἱ Εὐρωπαῖοι μὲ δύναμι ἑκατὸ ἀνδρῶν κατέλαβαν τὸ φρούριο χωρὶς καμμιά ἀντίστασι τῶν Κρητικῶν.

Μόνο στὸ τέλος τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1828 κατωρθώθηκε ἡ μεταφορὰ τοῦ στρατοῦ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη στὴν Ἁγία Ρουμέλη καί στὸ Λουτρό. Ὡς τότε περίμεναν πολεμοφόδια, ποὺ ἀδικαιολόγητα καθυστεροῦσαν ὡς τότε καί ποὺ δὲν ἔφταξαν ὡς τὸ τέλος. Ἔστειλαν ἀκατάπαυτες πρεσβεῖτες στὴν Κεντρ. Διοίκησι, ἀλλὰ ὅλες οἱ ἴκεσιές τους πῆγαιναν χαμένες. Μόλις κατάρθωσαν νὰ προμηθευθοῦν μιὰ μικρὴ ποσότητα μπαρουτι ἀπ' τὴ Μάλτα ἄρχισαν νὰ σκέπτονται γιὰ γενικὴ ἐνέργεια.

Ὁ Μουσταφᾶς ὡς ἐπληροφορήθηκε πῶς ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἔφθασε στὰ Σφακιά κι' ὅτι κατάρθωσε νὰ ὁμονοήσῃ ὅλους τοὺς τσακωμένους ὡς τότε ἐπαναστάτες, τράβηξε μὲ δύναμι δώδεκα χιλιάδες στρατὸ καί περίμενε στὸν Ἀποκόρωνα. Ὁ Χατζῆ Μιχάλης φουσκωμένος ἀπὸ μιὰ πρόχειρη νίκη του στὸν Ἀποκόρωνα, νίκη ποὺ χρωστοῦσε στὸ ξάφνιασμα τῶν Τούρκων ἀπὸ τὴ φουστανέλλα καί ἀπὸ τὸ θρύλλο, ποὺ προηγήθηκε τῆς μάχης γιὰ τὸν ψεύ-

Χατζή Μιχάλης Ταλιάνος
ὁ τραγικός ἥρωας τοῦ Φραγκοκάστελλου.

τικο ἀριθμὸ τοῦ νέου Ἑλληνικοῦ στρατοῦ, δὲν ἠθέλησε ν' ἀκούσῃ τίς συμβουλές τῶν σοφῶν καὶ ἡρωϊκῶν ἀρχηγῶν τῆς Κρήτης καὶ τράβηξε πρὸς τὴ συμφορά.

Πρὸ τῆς συμφορᾶς του καὶ τοῦ τραγικοῦ του θανάτου, ὁ θρυλικὸς ἦρως Στρατῆς Δεληγιαννάκης δέχθηκε τὴν ἀθυρόστομη ἀμετροπέειά του. Ὁ Στρατῆς Δεληγιαννάκης περήφανος τιτάνος ὅπως ἦταν, δὲν τοῦ ἀπήντησε στὶς προσβλητικὰς φράσεις του. "Ἐφυγε. Ἀλλὰ σὰν ὁ ἀρχιστράτηγος τράβηξε πρὸς τὸ Φραγκοκάστελλο, στὴ θέσι τοῦ τοῦλεγε ὁ Δεληγιαννάκης πὼς θὰ ἦταν παραφροσύνη νὰ κλειστοῦν, τὸν βρῆκε ἐκεῖ ἕτοιμο νὰ πεθάνῃ μαζί του, γιὰ νὰ τοῦ δείξῃ πὼς δὲν φοβᾶται τὸ θάνατο. Τότε συγκινημένος τὸν ἀγκάλιασε καὶ τὸν φίλησε.

Μὰ ὁ Στρατῆς Δεληγιαννάκης ποῦ ἦταν πραγματικὰ μυαλωμένος τοῦ ἀπαντᾷ:

—Κουζουλάδα εἶναι τουτηνὰ ποῦ κάνεις καὶ θὰ χαθοῦμε ὅλοι ἄδικα καὶ παράδικα, μὰ θὰ χαθῶ κ' ἐγὼ μαζί σου γιὰ νὰ σοῦ δείξω πὼς δὲ φοβοῦμαι τὸ θάνατο. Στ' ὄνομα τοῦ Θεοῦ. "Ἄς ἀρχίσωμε.

Ἡ ἐπιχείρησις τοῦ Φραγκοκάστελλου ποῦ ἐκόστισε τὴ ζωὴ σὲ πεντακόσα παλληκάρια καὶ στὸν ἴδιο τὸ Χατζῆ Μιχάλη Ταλιάνο, ἔσβυσε στὸ αἶμά της ὅπως εἶχαν προβλέψει ὅλοι οἱ ἀρχηγοί. Ἡ συμφορὰ ἐκάλυψε τὸ μικρὸ κάμπο. Ἀλλὰ ὁ Στρατῆς Δεληγιαννάκης μὲ τὸν ἡρωϊσμό του ὑποχρέωσε τὸ Μουσταφᾶ πασᾶ νὰ τὸν ἀφήσῃ νὰ φύγῃ ἀπ' τὸ Φραγκοκάστελλο μὲ τίς τιμές τοῦ πολέμου, δηλαδὴ πάνοπλο. Ὁ Μουσταφᾶς ὅμως πῆρε τὴν ὑπόσχεση τοῦ Δεληγιαννάκη πὼς δὲν θὰ τὸν κατεδίωκε!

Δηλαδὴ ὑπεσχέθη ὁ ἡττημένος, πὼς δὲν θὰ κτυποῦσε τὸ νικητὴ ὅταν θᾶστροφε τὰ νῶτα του!

Ἡ νίκη τῆς Σκαλωτῆς

Τοῦδωκε τὸ λόγο του ὁ Δεληγιαννάκης πὼς αὐτὸς προσωπικῶς δὲν θὰ τὸν κτυποῦσε, ἀλλὰ δὲν μποροῦσε ν' ἀναλάβῃ νὰ τοῦ ἐξασφαλίσῃ τὸ ἴδιο καὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀρχηγούς ποῦ ἔστεκαν γύρω ἀπ' τὸ Φραγκοκάστελλο ἕτοιμοι νὰ τοῦ ἐπιτεθοῦν εὐθύς ὡς θάρχιζε τὴν ὑποχώρησιν του μὲς στὶς κακοτοπιές τῆς Σκαλωτῆς.

Ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς κατάλαβε γρήγορα πὼς ἦταν

δεσμώτης τῆς νίκης του μέσα στὰ βουνά καὶ πὼς τὸ χαμὸ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη θὰ τὸν πλήρωνε πολὺ ἀκριβὰ. Ἄν δὲν εἶχε κάμει τὸ τρομερὸ λάθος ὁ ἥρωϊκὸς ἀλλὰ ἀλαζωνικὸς Χατζημιχάλης νὰ δώσῃ μάχῃ μέσα στὸ στενὸ κάμπε, κι' ἂν δὲν εἶχε αὐτοκαταδικασθῆ σὲ ἀδράνεια, τὸ κλείσιμο τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ θὰ μετατρεπτότανε γρήγορα στὴν πιὸ περιφανῆ νίκη τῶν Κρητῶν. Πρέπει νὰ προσθέσωμε πὼς ὁ Χατζῆ Μιχάλης συνεπλήρωσε τὰ σφάλμα του, ὅταν διατάξε τοὺς στρατιῶτές του νὰ δεθοῦν μὲ σκοινιά ὁ ἓνας μὲ τὸν ἄλλον γιὰ νὰ μὴ μποροῦν σὲ ὦρα φόβου νὰ υποχωρήσουν. Δυστυχῶς δὲν ἄκουσε κείνους ποῦξεραν τὸν τόπο καὶ κείνους ποῦ ἐγνώριζαν τὴ μέθοδο τῶν Κρητικῶν πολέμων, κ' ἔτσι τὸν εἶδαν νὰ χάνεται ἄδικα καὶ παράδικα. Ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς προτίμησε ἀντὶ πρὸς τὴ Νίμφο, νὰ τραβήξῃ γιὰ μεγαλυτέρα ἀσφάλεια πρὸς τὴ Σκαλωτῆ καὶ ὁ Τουρκικὸς στρατὸς ἀπὸ 12.000 ἄνδρες ξεκίνησε πρὸς τὰ δεξιὰ γιὰ νὰ πέρασῃ ἀπὸ τὸν Ἅγιον Βασίλειον.

Μόλις ὁμοῦ προχώρησε πρὸς τὸ Ροδάκιον δέχτηκε τὰ τρομερὰ σίφνηδιαστικά κτυπήματα τῶν 1200 παλληκάρων ποῦ τὸν ἀκολουθοῦσαν. Τὸ τι ἀκολούθησε εἶναι εὐκόλο νὰ φαντασθῆτε, ὅταν πληροφορηθῆτε πὼς γιὰ νὰ ἀνακόψουν οἱ Τούρκοι τὴν αἱματηρὴ καταδίωξι, ἄφηναν στὸ δρόμο τοὺς σωρούς-σωρούς τρόφιμα, ἀσημένια καὶ χρυσὰ ἄρματα, μουλάρια φορτωμένα μὲ εἶδη τοῦ στρατοῦ, ροῦχα κι' ὅτι ἄλλο κρατοῦσαν πάνω τους. Μὲ αὐτὰ ἤλπιζε ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς ν' ἀνακόψῃ τὴν σκληρὴ καὶ τρελλὴ καταδίωξι τους.

Στὴν ἀρχὴ οἱ ἀρχηγοὶ καὶ καπεταναῖοι κατώρθωσαν μὲ γρήγορῃ ὀργάνωσι νὰ περισυλλέγουν τ' ὅτι εὑρίσκαν στὸ δρόμο τους καὶ νὰ μὴ ἐπιτρέπουν στὰ γυμνά πεινασμένα παλληκάρια τους νὰ καθυστεροῦν τὴν καταδίωξι τους.

Οἱ ἀρχηγοὶ ἔδωκαν διαταγὴ νὰ δώσουν φωτιά στὸ δάσος ποῦ ἦταν στὸ ἀριστερὸ πλευρὸ τῶν Τούρκων. Ὁ δυνατὸς ἀέρας βοήθησε τὴ φωτιά κι' ὁ τρελλὸς ἀπὸ φόβο στρατὸς τοῦ Μουσταφᾶ πνιγότανε μέσα σὲ δυὸ φωτιές. Στὶς φλόγες καὶ στὸ πετσόκωμα. Στὰ Χάλαρα ἡ συμφορὰ του μεγάλωσε. Μιὰ ἀτυχία τοῦ Τσουδεροῦ, ποῦ τὴν ὥρα ποῦ θᾶπιανε μὲ κυκλωτικὴ κίνησι τὰ Χάλαρα τοῦ Πευκιᾶ καὶ θᾶκοβε τὸ δρόμο τῶν Τούρκων, τὸν ἀφήκαν τὰ παλληκάρια του, γιὰτὶ ζήλεψαν στὰ ἀπειρα πλούσια λάφυρα,

πού οί ἄλλοι διήρπαζαν, γίνηκε αἰτία καί γλύτωσαν οἱ Τοῦρκοι κ' ἔφθασαν στοὺς Ἀρμένους τσακισμένοι. Εἶχαν χάσει 2000 παλληκάρια κ' ἔσερναν πίσω τοὺς ἄλλους τόσους βαρειά κι' ἀλαφρά τραυματισμένους. Κι' ἀπ' αὐτοὺς ὅμως ὥσπου νά τοὺς μεταφέρουν στοῦ Ρέθυμνο πέθαναν πολλοί.

Ἕνας γάλλος ἱστορικός περιγράφει τὴν Κρητικὴ αὐτὴ νίκη μὲ τὰ ζωηρότερα χρώματα. Κι' ὅμως, δυστυχῶς, μήτε ἡ νίκη αὐτὴ ἔφερε μεταβολὴ στὸν Κρητικὸ ἀγῶνα, πού ἔθεωρεῖτο ἀπὸ τότε καταδικασμένος διπλωματικῶς.

Ἡ ἐκστρατεία πρὸς τὴ Σητεία

Μετὰ τὴ συμφορὰ αὐτὴ τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ, πού πλήρωσε πολὺ ἀκριβὰ τὸ χαμὸ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, οἱ ἐπαναστάτες κατῶρθωσαν νά συγκεντρώσουν τὰ σώματά τους καί νά ξεκαθαρίσουν ὅλη γενικῶς τὴν Κρήτη ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

Μόνο ἡ Σητεία ἀπόμεινε πιά στὰ χέρια τῶν Τούρκων. Ὁ Καζανομανώλης, ὁ Λουτσάκης κι' ὁ Συμιακὸς εἶχαν ἐνώσει τὴ δύναμί τους κ' εἶχαν σχηματίσει ἕνα ἰσχυρὸ ἐπαναστατικὸ σῶμα. Ζήτησαν καί τὴ βοήθεια τοῦ στρατάρχου Τουδεροῦ καί τοῦ στρατάρχου Ζερβουδάκη. Σχηματίσθηκε στρατὸς ἀπὸ δυόμισι χιλιάδες διαλεκτὰ παλληκάρια καί στίς ἀρχές τοῦ Δεκέμβρη τοῦ 1828 μπήκαν μέσα στὴ Σητεία.

Ὅσοι ἀπὸ τοὺς Τούρκους πρόφταξαν ἔφυγαν μὲ κάτκια πρὸς τὸ Ἡράκλειο καί τὴ Σπίνα Λόγγα. Οἱ ἄλλοι κλείστηκαν μέσα στοὺς δυνατοὺς πύργους των.

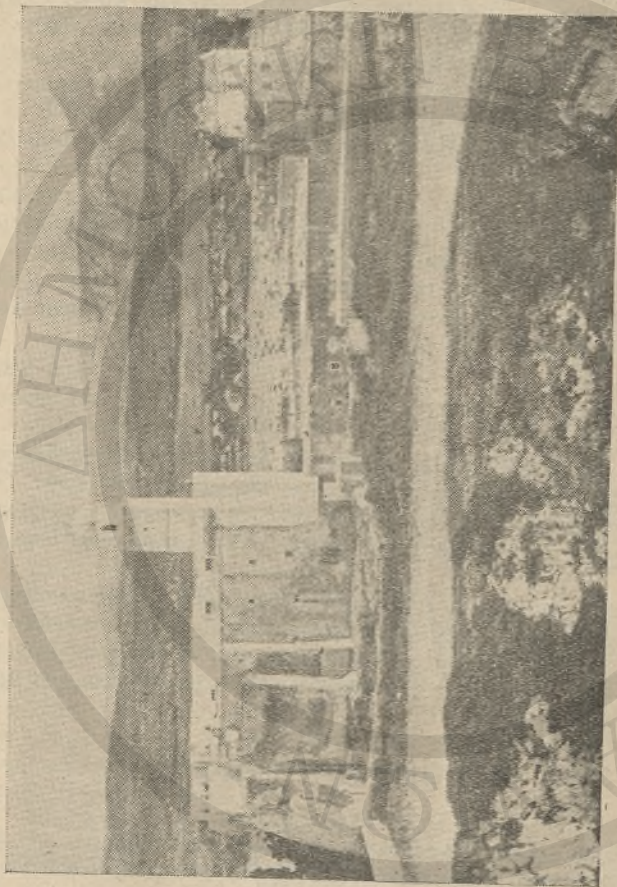
Οἱ ἐπαναστάτες κατῶρθωσαν νά κάψουν τὸν πύργο τῶν Λιθινῶν καί μέσα σ' αὐτὸ νά βροῦν τὸ θάνατο τετρακόσιοι τοῦρκοι μαζί μὲ τὰ γυναικόπαιδά των, πού δὲν ἐδέχθηκαν νά παραδοθοῦν.

Τὸ πάθημα τῶν Τούρκων τοῦ πύργου τῶν Λιθινῶν ἐφρονιμάτισε τοὺς ἑξακόσους Τούρκους πού εἶχαν κλείσει τὸν πύργο τῆς Ἐπιᾶς μαζί μὲ τρεῖς χιλιάδες γυναικόπαιδα. Τοὺς πολιορκήσαν δυὸ μέρες. Στὸ τέλος παραδόθηκαν.

Ἀπὸ κείνους πού παραδόθηκαν ἐσκότωσαν μόνο τριάντα, τοὺς πιὸ αἰμοβόρους καί σκληροὺς πού γνώριζαν

οί ντόπιοι. Οί ἄλλοι μέ καΐκια πήγαν στό Μεγάλο Κάστρο ἀπείρακτοι.

Τό ἴδιο γίνηκε καί μέ τούς Τούρκους ποῦχαν κατα-

Τό Τοπλοῦ.

φύγει στό μοναστήρι τοῦ Τοπλοῦ. Ἦσαν διακόσοι πενήντα ἄνδρες ὄπλοφόροι καί χίλια διακόσα γυναικόπαιδα. Παρεδόθησαν κι' αὐτοί. Κι' ἀπ' αὐτούς οἱ χριστιανοί σκότωσαν εἴκοσι πέντε μετά τήν παράδοσι.

Ἔτσι καὶ ὁλόκληρη ἡ ἑπαρχία τῆς Σητείας ἐλευθερώθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους, πού εἶχαν περιοριστῆ μόνο στὰ στενὰ φρούρια τῶν πόλεων.

Ἐν ᾧ ὅμως ἡ Κρήτη ὁλόκληρη βρισκότανε στὰ χέρια τῶν Ἑλλήνων, ἡ εὐρωπαϊκὴ διπλωματία τὴν καταδίκασε νὰ μείνῃ στῆ σκλαβιά, γιατί τὰ συμφέροντα μερικῶν Δυνάμεων δὲν ἐπέτρεπαν ν' ἀφήσουν τὸ μεγάλο αὐτὸ νησί, πού βρισκότανε στῆ μέση τῶν μεγάλων θαλασσινῶν δρόμων, σὲ ἓνα ἄλλο κράτος μικρὸ κι' ἀνύμπορο νὰ τὴν προστατεύσῃ ἀπὸ πιθανὴ κατὰκτησι ἄλλης μεγάλης Δυνάμεως.

Οἱ Κρητικοὶ εἶχαν μάθει τῆ σκληρῆ αὐτῆ ἀπόφασι κι' ἄρχισαν τίς συγκινητικὰς ἱκεσίεσ' ὅλο τὸν κόσμο. Ἄλλὰ δὲν ἔπαυσαν τὸν ἀγῶνά τους. Προσπαθοῦσαν νὰ κρατοῦν κλεισμένους μέσα στὰ κάστρα τους τοὺς Τούρκους καὶ τὸ κατῶρθωναν μὲ τὴ δυνατὴ ὀργάνωσί τους καὶ τὸν ἐνθουσιασμό τῆς νίκης των.

Βάσταξαν ἔτσι ὡς τὸ Μάρτη τοῦ 1831. Τότε πιά ἀπελπίστηκαν καὶ σκέφθησαν πὼς θὰ κατῶρθωναν νὰ σώσουν τὰ γυναικόπαιδα.

Στὶς Μαργαρίτες ἔκαμαν τὴν τελευταία Κρητικὴ συνέλευσι μὲ τὸν τελευταῖο Ἐπαρχο Ἀρμοστή Ρενιέρη. Τότε συνέταξαν καὶ τὸ μνημειῶδες ψήφισμα, πού προέβλεπε τὴ συνέχισι τοῦ ἀγῶνος σὲ κατάλληλο ἄλλ' ἀκαθόριστο μέλλον.

Ὅσοι μπόρεσαν ἀπὸ τοὺς ἀργηγούς καὶ καπετάνιους κατέφυγαν στὴν Ἐλευθέρα πιά μικρὰ Ἑλλάδα, πέρνοντας μαζί τους χιλιάδες γυναικόπαιδα. Οἱ ἄλλοι ἀπόμειναν στὴν Κρήτη κ' ἔγειραν πάλι τὸ κεφάλι τους στὸ νέο βαρὺ ζυγὸ τοῦ σκλάβου.

Ἡ Αἰγυπτιακὴ κατοχὴ

Ὁ Σουλτάνος τηρώντας τὴ συμφωνία του μὲ τὸ Μωχάμετ Ἄλυ τοῦ ἀφῆκε τὴν Κρήτη, γιὰ ἓνα μικρὸ διάστημα.

Δέκα χρόνια ἔμεινε ἡ Κρήτη στὰ χέρια τοῦ Μωχάμετ Ἄλυ. Στὸ διάστημα αὐτὸ πρέπει νὰ ὁμολογηθῆ πὼς ἐκράτησαν μιὰ δικαιοσύνη πρωτοφανῆ γιὰ τοὺς Κρητικούς, γιατί σπανιώτατα παρουσιάστηκαν περιπτώσεις νὰ γίνῃ διάκρισις μεταξὺ Μουσουλμάνων καὶ Χριστιανῶν. Στὸ

διάστημα αὐτὸ ἡ γεωργία ἄρχισε νὰ ἐπουλώνη τίς πληγές τῆς αἱματωμένης γῆς σημειώνοντας μιὰ καθολικὴ πρόοδο. Ἡ προσπάθεια τοῦ Μωχάμετ "Αλυ ἦτο νὰ κατακτήσῃ καὶ ψυχικὰ τὸν Κρητικὸ λαό, μὰ δὲν τὸ κατώρθωσε, γιατί οἱ ἀντιπρόσωποι του δὲν εἶχαν τὴ δύναμι νὰ ὑψωθοῦν στὴν ἰκανότητα ἑνὸς πολιτισμένου κατακτητῆ, ποὺ πετυχαίνει περισσότερα μὲ τὸ μέλι παρά μὲ τὸ ξύδι.

"Ἐτσι γιὰ μιὰ συγκέντρωσι καὶ ἀοπλη διαμαρτυρία ποῦκαμαν στίς Μουρνιές τὸ 1833 οἱ χριστιανοί, ἡ βαρβαρότης των ἔκρινε ἀναγκαῖο τὸ κρέμασμα 40 ἀρχηγῶν προκρίτων καὶ καπεταναίων, γιὰ νὰ τρομοκρατήσουν. Μεταξὺ αὐτῶν βρῆκαν τὴν εὐκαιρία νὰ κρεμάσουν καὶ ἀρχηγούς ποὺ δὲν εἶχαν λάβει μέρος στὴ διαμαρτύρησι, ἀλλὰ καὶ μερικοὺς Τούρκους γιὰ νὰ τηρηθοῦν τὰ προσχήματα.

Ἡ ἐπανάστασις τοῦ Χαιρέτη

Ὁ λαὸς πνίγοντας τὸν πόνο του καὶ τὸ στεναγμὸ του ὑπέκυψε περιμένοντας τὴν κατάλληλη στιγμή.

Τὸ 1841, εὐθὺς ὡς ἡ Τουρκία ξαναπῆρε τὴ διοίκησι τῆς Κρήτης, μιὰ ἀμελέτητη ἐπανάστασις ἀπὸ τὸ Χαιρέτη καὶ τὸ Βασιλογεώργη δαμάστηκε ἀμέσως μὲ ἀρκετὸ αἷμα, κ' ἔγινε αἰτία νὰ αἰσθανθῇ πάλι ὁ Κρητικὸς λαὸς βαθύτερο τὸ βάρος τῆς σκλαβιάς του.

"Ἄν ἡ ἐπανάστασις αὐτὴ ὀργανώνετο καλύτερα κι' ἂν δὲν εἶχαν οἱ ὀργανωτὲς τὴν ἀφέλεια νὰ πιστέψουν, πὼς ἅμα θ'ἄρχιζαν τὸ τουφέκι θὰ τοὺς βοηθοῦσαν ὄλοι γενικῶς, ὅπως τοὺς ἔλεγαν, κι' ἂν τοῦλάχιστον ἀντὶ νὰ ζητήσουν τὴν ἔνωσι ποὺ ἦταν ἀδύνατη τότε, ζητοῦσαν μιὰ ἡγεμονία μὲ προνόμια ἀνακουφιστικά, ὁ ἀγῶνας αὐτὸς δὲ θὰ πήγαινε χαμένος.

Δυστυχῶς ὁ ἐνθουσιασμός τῶν Χαιρέτηδων καὶ τῶν ἄλλων ἀρχηγῶν κ' ἡ εὐκολοπιστία τους γίνηκε αἰτία νὰ χυθῇ πολὺ αἷμα χωρὶς λόγο καὶ νὰ χειροτερέψῃ ἡ θέσις τῶν ραγιαδῶν.

Ἡ ἐπανάστασις τοῦ Μαυρογένη

Κατὰ τὸ 1858 Γεν. Διοικητῆς τῆς Κρήτης ἦταν ὁ Βελῆ

πάσας, ὁ γιὸς του Μουσταφᾶ πασᾶ τοῦ Γκιριτλή. Ὁ Βελῆς ἂν καὶ εἶχε σπουδάσει στὴν Εὐρώπη κ' ἔκανε τὸν πολιτισμένο ἀνατρέφοντα τὰ παιδιά του μὲ Γαλλίδες γκουβερνάντες πάντα παρέμενε φανατικός καὶ σκληρὸς Τοῦρκος, πού ζητοῦσε μὲ κάθε τρόπο νὰ καταπιέξῃ τὸ χριστιανικὸ πληθυσμό. Οἱ σκληρὲς τους φορολογίες κ' οἱ αὐθαιρέσιες του ἔγιναν αἰτία καὶ μαζεύτηκαν στὰ Μπουτσουνάρια 5000 ἔνοπλοι Κρητικοί. Στὴ συνάθροισι αὐτῆ, πού ζήτησε διάφορα αἰτήματα ἀπὸ τοὺς Προξένους καὶ τὸ Σουλτάνο, διωρίστηκε γιὰ τὴν τήρησι τῆς τάξεως φρούραρχος τοῦ στρατοπέδου ὁ Μαυρογένης κ' ἀπ' αὐτὸν πῆρε τὸνομά της ἡ ὄλη ἐπανάστασις. Χωρὶς καμμιά πολεμικὴ ἐνέργεια οἱ Κρητικοὶ ἐπέτυχαν τότε τὴν ἀνάκλησι τοῦ Βελῆ πασᾶ καὶ τὴν ἀποδοχὴ ὄλων τῶν ζητημάτων ποῦχαν θέσει. Ἡ Πύλη πιέστηκε ἀπὸ τὰς Δυνάμεις καὶ ἠναγκάσθηκε νὰ τὰ παραχωρήσῃ, γιὰτὶ ἦταν νωπὴ ἀκόμα ἡ συνθήκη τῶν Παρισίων, πού ἀνεγνώριζε ἰσότιμη τὴν Τουρκίαν πρὸς τὶς ἄλλες Δυνάμεις ὑπὸ τὸν ὄρο νὰ χορηγήσῃ δικαιώματα στοὺς ὑπηκόους της χριστιανούς καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα τὴν ὑποχρέωνε νὰ δεχθῆ καὶ νὰ ἐπιβάλλῃ στὸ κράτος της τὴν ἀνεξιθρησκείαν. Ἡ ἐπανάστασις αὐτὴ ἐπέτυχε καὶ τὸ σοβαρότερον ἀπ' ὅλα, τὸ δικαίωμα τῆς ὀπλοφορίας καὶ τὸν καταρτισμὸ τῶν Δημογεροντιῶν.

Παρά τὴ συνθήκη ὅμως τῶν Παρισίων, οἱ Τοῦρκοι δὲν μποροῦσαν, γιὰτὶ δὲν εἶχαν τὴ διανοητικὴ προδιάθεσι, μήτε αἰσθανότανε τὴν ἀνάγκη, μετὰ τὴ νίκη τους στὴν Κριμαίαν, νὰ συμμορφωθοῦν πρὸς μιὰ συνθήκη ἀταίριαστη στὴ φυλετικὴ τους ὑπόστασι καὶ ζωὴ καὶ γρήγορα τὴν παρεβίασαν, ὅπως παρεβίασαν καὶ τὰ προνόμια πού ἐπέτυχε ἡ ἐπανάστασις τοῦ Μαυρογένη.

Ἡ ἀδυναμίαν τους αὐτὴ γίνηκε αἰτία καὶ τῶν ἄλλων Κρητικῶν ἐπαναστάσεων.

Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1866

Ἡ Πύλη ἔστειλλε πασσάδες, πού ὡς πού ἦσαν μακρὰ ἀπ' τὰ Κρητικὰ ἀκρογιάλια καὶ μακρὰ ἀπὸ τὴν ἐπίδρασι τοῦ φυλετικοῦ φανατισμοῦ τῶν Μπουρμαλάρ, ὅπως ἔλεγαν τοὺς Τουρκοκρητικούς, τοὺς ἀγρίους αὐτοὺς ἐξωμότας, διατηροῦσαν, κάποιον ἀνθρωπισμὸ, κάποιον ἔστω

καὶ φαινομενικό, πολιτισμό, καὶ φιλοδοξοῦσαν νὰ φέρουν μιὰ παραγωγικὴ τᾶξι στὸ νησί καὶ νὰ δημιουργήσουν μιὰ ἀποδοτικὴ καλοδιοίκησι. Ἄλλὰ μόλις ἔφταναν στὴν Κρήτη κ' ἐγνώριζαν τὶς προηγούμενες κερδοσκοπικὲς διοικήσεις τῶν προκατόχων των, συνεταιρίζονταν μὲ τοὺς ἐκμεταλλευτὲς μπέηδες καὶ ἀγάδες, κ' ἐγίνοντο χειρότεροι ἀπὸ τοὺς προηγούμενους. Ἔτσι κατάντησαν οἱ πασσάδες αὐτοὶ σκληροὶ πιεστὰι φροντίζοντας μόνο ποιὸς νὰ τραβήξῃ πιὸ πολὺ αἷμα ἀπὸ τὸ σκλαβωμένο λαὸ μὲ φρικτὲς κ' ἀπαίσιες φορολογικὲς βεντοῦζες.

Ἡ πιὸ φρικτὴ πληγὴ στὰ σκληρὰ ἐκεῖνα χρόνια ἦταν ἡ ἐνοικίασις τῶν φόρων, τῶν μουκατάδων.

Οἱ ἐνοικιαστὲς, οἱ μουκαταγασῆδες, γινόντανε ἀπὸ ἀνάγκη τυραννίσκοι. Ἄλλ' ἀκριβῶς ἡ ἀδυναμία τῶν μουκαταγασῆδων νὰ ἐκπληρώσουν τὶς ὑπερβολικὲς ὑποχρεώσεις, πού εἶχαν ἀναλάβει, στάθηκε ἡ κυριώτερη αἰτία τῶν διαφόρων ἐπαναστάσεων.

Στοὺς μουκαταγασῆδες ἀκριβῶς ἀπέδιδαν καὶ τὴν αἰτία πού ξεκίνησε καὶ μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ μεγάλες, ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1866—1869.

Δὲν εἶχαν ἄδικο σ' αὐτὸ ποῦλεγαν, ἀλλὰ τοῦτο μονάχα δὲν στάθηκε ἡ κυριώτερα ἀφορμὴ τοῦ τιμίου καὶ ἐξαιρετικοῦ αὐτοῦ ἀγῶνος, πού ἀνέδειξε ἥρωες ἀπαράμιλλους καὶ ὑπέροχους.

Ἡ ἐπανάστασις αὐτὴ ἐβοηθήθηκε σοβαρὰ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνησι καὶ ἐνισχύθηκε οἰκονομικὰ ἀπὸ τοὺς φιλέλληνες ὄλου τοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ τοὺς πλούσιους ὁμογενεῖς. Τὸ κράτημά της δυόμιση χρόνια ἐστοίχισε στὴν Τουρκία πολλὰ ἑκατομμύρια λιρῶν καὶ ἄρκεται χιλιάδες ἄνδρες. Στὸν ἀγῶνά της αὐτὸ ἡ Τουρκία ἐζήτησε πάλι τὴ βοήθεια τοῦ Ἰσμηλ πασᾶ τῆς Αἰγύπτου, πού εὐρέθηκε ὑποχρεωμένος, ἂν καὶ δὲν ἤθελε, νὰ στείλῃ τὸ Σαχὴν πασᾶ μὲ πέντε χιλιάδες στρατό. Μὰ ἡ δρᾶσις τοῦ Σαχὴν, σύμφωνα μὲ τὶς διαταγὰς πού εἶχε λάβει δὲν ἦταν ἄγρια καὶ σκληρὰ ὅπως τῶν ἄλλων, τῶν Τούρκων πασσάδων. Ἡ στάσις του αὐτὴ ὀφείλεται στὴν προσπάθεια τοῦ Τρικούπη νὰ συμμαχήσῃ μὲ τὸν ἀντιβασιλέα τῆς Αἰγύπτου καὶ στὶς διαπραγματεύσεις των, πού συνέπεσαν μὲ τὴν ἔναρξι τοῦ Κρητικοῦ ἀγῶνος.

Ἡ Τουρκία ἀναγκάστηκε νὰ ἀποβιβάσῃ κατὰ τὰ δυόμιση χρόνια πού ἐκράτησε ὁ ἀγῶνας αὐτὸς ἑκατὸ χιλιά-

δες στρατό για να μπορέση να παλέψη τους δεκαπέντε μόνο χιδιαδες επαναστάτες. Πρέπει να τονισθῆ πως στην επανάστασι αὐτή, τὴν τόσο σοβαρὰ καὶ τόσο ματωμένη, ἦταν ἡ μόνη φορά, πού οἱ Κρητικοὶ δὲν ἐπολέμησαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μὲ μιὰ ψυχὴ καὶ μὲ ἀδυσίαρετο συγκρητισμό. Μεγάλῃ καὶ σοβαρὰ μερίδα τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, μὲ τὰ νωπὰ παραδείγματα καὶ τὰ παθήματα τῶν περασμένων ἀγώνων, ἔκρινε πως ἡ περίστασις δὲν ἦταν ἡ κατάλληλη καὶ ὁ χρόνος ὄχι ὁ εὐθετος, ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὴ συνθήκη τῶν Παρισίων, πού κατωχύρωνε τὴν ἀκεραιότητα τῆς Τουρκίας μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο.

Κι' ὅμως, παρ' ὅλη τὴν ἀντίθεσι τῆς μερίδας αὐτῆς τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, ἡ επανάστασις ἐπεβλήθη καὶ σιγά-σιγά ἔλαβαν μέρος στὸν ἀγῶνα καὶ ὅλοι σχεδόν πού εἶχαν ἀρχικὲς ἀντιρρήσεις. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ φόρος τοῦ αἵματος πού ἐπλήρωσε καὶ πάλι ὁ Κρητικὸς λαὸς ἐγενικεύθηκε καὶ ἡ συμφορὰ πλάκωσε τὸ νησί ἀπ' τὴ μιὰν ἄκρη ὡς τὴν ἄλλη.

Ἡ επανάστασις αὐτὴ πού ἄρχισε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1866 βάσταξε δυόμισι χρόνια στὴν αὐτὴ, πάντοτε σχεδόν, ἔντασι.

Ἀπὸ τίς πρώτες μέρες οἱ επαναστάτες εἶχαν τὴν εὐτυχία νὰ πολιορκήσουν τὸ Σαχὴν πασά στίς Βρύσες τοῦ Ἀποκορώνου καὶ νὰ τὸν ὑποχρεώσουν νὰ συνθηκολογήσῃ μαζί των για νὰ τοῦ ἐπιτρέψουν ν' ἀποσυρθῆ στὰ Χανιά.

Οἱ ἀρχηγοὶ καὶ καπεταναῖοι τῶν Δυτικῶν ἐπαρχιῶν κατώρθωσαν σὲ ἐλάχιστο διάστημα μέσα νὰ ἀναγκάσουν τοὺς Τούρκους νὰ τραβηχθοῦν στὰ Χανιά καὶ νὰ μείνῃ στὰ χέρια τους ὅλη ἡ ὑπαιθρος χώρα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Σέλινο.

Ἀλλὰ καὶ στὴν ἐπαρχία αὐτὴ μιὰ σύντονη ἐνέργεια τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Κριάρῃ βοηθουμένου ἀπὸ τὸ Χατζῆ Μιχάλη Γιάνναρη, τὸ Μάντακα, τὸ Σκουλά, τὸ Βολάνη καὶ ἄλλους ἀνάγκασε τοὺς Τούρκους τῶν Χανιῶν νὰ τρέξουν πρὸς τὸ Σέλινο καὶ νὰ ἐλευθερώσουν τοὺς πολιορκημένους μὲς στὴν Κάντανο.

Κατὰ τὸ Σεπτέμβριο οἱ Τούρκοι μὲ ξαφνικὲς ἐπιδρομὲς κατώρθωσαν νὰ κάψουν τοὺς Λάκκους καὶ τὸ Θέρισσο. Οἱ επαναστάτες ὅμως τοὺς ἔκοψαν τοὺς δρόμους τῆς ὑποχωρήσεως καὶ τοὺς ἀνάγκασαν νὰ τραβηχθοῦν στὴ Μαλάξα, ἀφ' οὗ κατώρθωσαν νὰ τοὺς πάρουν ἀρκετὰ πολεμοφόδια καὶ ὄπλα.

Τ' ὅτι γινότανε στὰ Δυτικά εἶχεν ἀρχίσει ἀπὸ τὸν Αὐγουστο νὰ γίνεται καὶ πρὸς τὸ Ἡράκλειο καὶ τὸ Ρέθυμνο.

Στις 25 τοῦ Αὐγούστου ὁ Τουρκικὸς στρατὸς πρωτοκτύπησε τοὺς ἐπαναστάτες, ποὺ ἦταν συγκεντρωμένοι στὸν Ἅγιο Μύρωνα μὲ τὸ γενικὸ ἀρχηγὸ τῶν δώδεκα Ἀνατολικῶν Ἐπαρχιῶν Μιχαὴλ Κόρακα.

Ἡ πρώτη νίκη τῶν Ἑλλήνων γέννησε τὴν ἐλπίδα τῆς ἐπιτυχίας καὶ τὸ ξεσήκωμα ἦταν σὲ λίγες μέρες γενικὸ. Ὁ Κόρακας μὲ τοὺς ἄλλους ἀρχηγοὺς Κοκκινίδη, Ξανθουδίδη, Κατεχάκη, Μαστραχᾶ, Ρωμάνο, Ζουδιανό, Σφακιανάκη καὶ ἄλλους γρήγορα ξεσήκωσαν ὅλες τὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες, ὀπλιζοντας τὸ λαὸ μὲ τουφέκια ποῦστέλλαν οἱ ἐπιτροπὲς τῆς Σύρου καὶ τῶν Ἀθηνῶν στὸ Μπαλῆ, στὰ Μάταλλα καὶ στὸ Σεῖσι.

Τὸ ἴδιο καὶ πρὸς τὰ Ρεθυμνιώτικα. Οἱ Μιχ. Τσουδερός, Παπᾶ Μαρουλιανός, Μιχ. Λιαντρῆς, Δασκαλάκηδες καὶ ἄλλοι κατάρθωσαν νὰ διώξουν ἀπ' τὶς ἐπαρχίες τοὺς Τούρκους καὶ νὰ τοὺς κλείσουν μέσα στὸ φρούριο.

Εὐτυχῶς στὴν περίοδο αὐτὴ οἱ βοήθειες ποὺ ἔστειλαν γιὰ τὸν Κρητικὸ ἀγῶνα δὲν εἶχαν περιορισθῆ στὰ φουσκαμένα μόνο λόγια, ὅπως τὶς προηγούμενες ἐπαναστάσεις, ἀλλὰ πραγματικῶς εὐθὺς ἀπ' τὴν ἀρχὴ ἔστειλαν καὶ ὑλικὸ πολεμικὸ καὶ τροφές. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὰ οἱ δυὸ ἐπιτροπὲς τῆς Σύρου καὶ τῶν Ἀθηνῶν μὲ τὰ βαπόρια ποῦχαν κατ' ὀρθῶσει ν' ἀγοράσουν, διευκόλυναν τοὺς ἔξω ἀπὸ τὸ νησί Κρητικοὺς νὰ τρέξουν νὰ βοηθήσουν τὸν ἀγῶνα τῆς πατρίδος των καὶ πολλοὺς ἄλλους ἐθέλοντας Ἑλληνας ἀπ' ὅλα τὰ ἐλεύθερα μέρη καὶ τὸ ἐξωτερικὸ.

Ἀπ' τοὺς πρώτους εἶχαν κατεβῆ ὁ γέρω ἀγωνιστὴς συνταγματάρχης Πετροπουλάκης μὲ τὸ γιὸ του, ὁ Ζυμβρακάκης κ' ὁ Κορωνάϊος. Στους τρεῖς αὐτοὺς μοιράστηκαν οἱ ἀνώτερες ἀρχηγίες κ' ἔτσι εὐθὺς ἀπ' τὴν ἀρχὴ ὁ ἀγῶνας ἐτράβηξε πάνω σὲ καθωρισμένες γραμμές.

Ἀλλὰ ὅσο μεγάλωνε ἡ δύναμις τῶν ἐπαναστατῶν, τόσο καὶ ἡ Τουρκία πλήθαινε τὶς ἐπικουρίες της. Κάθε βδομάδα ἐφθάναν στὴ Σούδα καὶ στὰ κάστρα μεταγωγικὰ γεμάτα στρατὸ καὶ ἡ δρᾶσίς τους ἄρχισε νὰ ξαπλώνη ἔξω ἀπ' τὰ φρούρια.

Μαζὶ μὲ τὸ στρατὸ ποῦστειλε ἡ Τουρκία νὰ ἐνισχύσῃ τοὺς Τούρκους τῆς Κρήτης, ἔστειλε καὶ τὸ γέρω Μουσταφᾶ

πασᾶ, τὸ Γκιριτλή, πού γνώριζε τὴν Κρήτη καὶ τοὺς Κρητικούς ἀπὸ τὸ 1822.

Ὁ πονηρὸς Ἀρβανίτης μεταχειρίστηκε κάθε τρόπο γιὰ νὰ διχάσῃ τοὺς χριστιανούς. Πότε μὲ φοβέρες καὶ πότε μὲ πλούσιες ὑποσχέσεις μπόρεσε νὰ ἐνισχύσῃ κείνους, πού ἀπ' τὴν ἀρχὴ δὲ συμφωνοῦσαν μὲ τοὺς πρωτεργάτες τῆς ἐπαναστάσεως.

Μὲ μιὰ δυνατὴ δύναμι στρατοῦ ἐνίσχυσε τοὺς Τούρκους πού κρατοῦσαν τὴ Μαλάξα καὶ προχώρησε πιάνοντας ὁλόκληρη τὴν ἐπαρχία τοῦ Ἀποκόρωνα. Ἡ νίκη του στὸ Βαφέ ἀνάγκασε τοὺς ἑξακόσους ἐπαναστάτες νὰ τραβηχθοῦν στὸ Ἀσκούφου.

Γρήγορα κατῶρθωσε νὰ πείσῃ τοὺς Σφακιανούς νὰ κλείσουν μαζί του συμφωνία ὑποταγῆς καὶ νὰ τοὺς ἀποσπάσῃ ἀπὸ τοὺς ἐπαναστατημένους. Τοὺς φοβέρισε πὼς θᾶρριχνε ὁλόκληρο τὸ στρατό του μέσα στὴν ἐπαρχία τους καὶ πὼς δὲ θ' ἄφηνε πέτρα πάνω σὲ πέτρα στὰ χωριά τους.

Ὁ χειμῶνας πού σίμωνε κι' ὁ κίνδυνος πού θὰ δημιουργοῦσε γιὰ τὰ παιδιά τους, τοὺς ἀνάγκασαν νὰ ὑποκριθοῦν πὼς ἐμοῦτίσαν περιμένοντας τὴν ἀνοιξί γιὰ νὰ ἐνωθοῦν κι' αὐτοὶ μὲ τοὺς ἄλλους.

Τὸ δράμα τοῦ Ἀρκαδίου

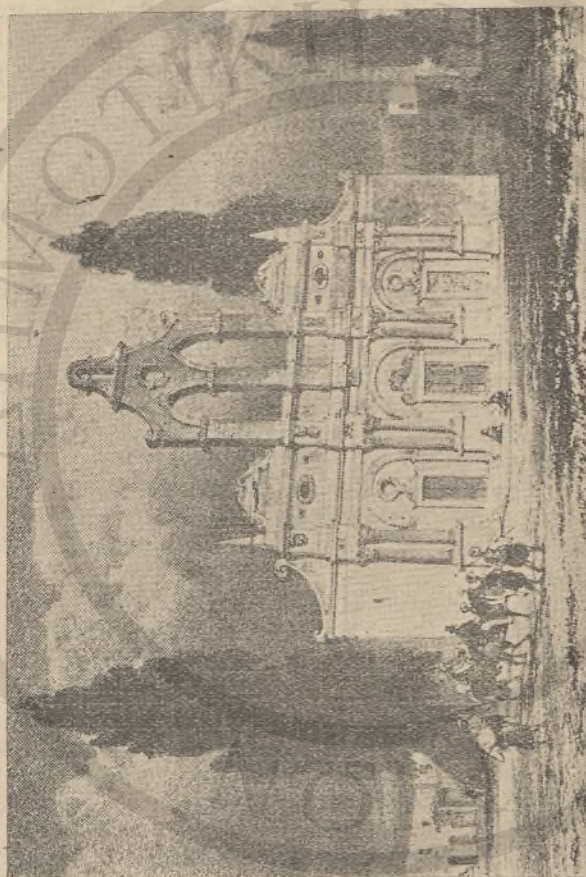
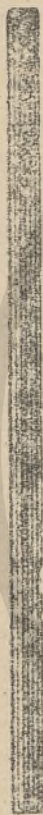
Ἡ ἐπιτυχία του αὐτῆ, πού πραγματικὰ ἐπίκρανε τοὺς ἐπαναστατημένους καὶ τοὺς ἔκαμε νὰ χάσουν γιὰ μιὰ στιγμή τὸ θάρρος των, τοῦδωκε τὸν καιρὸ νὰ προχωρήσῃ μ' ὄλο του τὸ στρατό πρὸς τὸ Ρέθυμνο κυνηγώντας νὰ κτυπήσῃ τοὺς ἐπαναστάτες μέσα στὰ κέντρα τους.

Μὲ εἴκοσι δύο χιλιάδες στρατό καὶ χωρὶς νὰ χρονοτριβῆσῃ στὸ Ρέθυμνο τράβηξε πρὸς τὸ Ἀρκάδι ποῦχε μάθει πὼς ἦσαν συγκεντρωμένοι οἱ ἐπαναστάτες.

Πραγματικῶς ἐνάντια στὴ γνώμη τοῦ Κορωναίου, πού θεωροῦσε τὸ μέρος ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνο γιὰ νὰ γίνῃ πεδὶον μάχης καὶ πιὸ ἐπικίνδυνο γιὰ τὰ γυναικόπαιδα ποῦχαν συγκεντρώσει μέσα στὸ μοναστήρι, διακόσοι ὀδοφλητὰ ἐπτά πολεμιστὲς καὶ χίλιες γυναῖκες, παιδιά καὶ γέροντες, εἶχαν κλειστῆ στ' Ἀρκάδι.

Μέσα στὸ περιτοιχισμένο μοναστήρι οἱ πολεμιστὲς περίμεναν τὸν ἐχθρὸ κ' ἐτοίμαζαν τὴν ἄμυνά τους. Ὁ

Μουσταφᾶ πασᾶς ἔφερε ἓνα βαρὺ κανόνι ἀπ' τὸ Ρέθυμνὸ καὶ μ' αὐτὸ κτυπώντας τὴν ξύλινη πόρτα τοῦ μοναστηριοῦ κατορθώνει νὰ τὴ σπάσῃ. Οἱ ἐπαναστάτες ὁμῶς κρᾶ-

Τὸ Ἀρκάδι.

τοῦν καλὰ τίς πολεμίστρες τους καὶ θερίζουν τοὺς Τούρκους σὲ κάθε τους ἔφοδο. Ὁ ἡγούμενος Γαβριὴλ σκοτώνεται καὶ μαζί μ' αὐτὸν καὶ πολλοὶ ἀπ' τοὺς ἡρωϊκοὺς πολεμιστῆς. Ὅσο πηγαίνει καὶ ἡ ἄμυνα τῶν πολεμιστῶν λι-

γαστεύει κι' ἀποκάνει μπρὸς στὸν ὄγκο τοῦ ἐχθροῦ, ποῦ διαρκῶς ἀνανεώνει τὶς ἐπιθέσεις του.

Στὸ τέλος δὲ βαστοῦν πιά κ' οἱ Τούρκοι κατορθώνουν νὰ ξεχυθοῦν ἀπὸ τὴν πόρτα καὶ νὰ περιζώσουν ὅλη τὴ μονὴ γιὰ νὰ μὴν τοὺς ξεφύγῃ κανένας ἀπ' τοὺς πολιορκουμένους.

Τὴ στιγμὴ ἐκείνη ἕνας ἥρωας ἀτρόμητος, ὁ Κ. Γιαμπουδῆς, συνεννοημένος μὲ τὸ Γαβριὴλ προτοῦ σκοτωθῆ, συγκεντρώνει τὰ γυναικόπαιδα μέσα στὶς δυὸ ἀποθήκες ποῦ ἔχουν τὰ πυρομαχικά τους.

Περιμένει λίγο ἀκόμη νὰ γεμίσῃ ἡ μεγάλη αὐλὴ ἀπὸ τούρκους, ποῦ ἀγριεμένοι σφάζουν τοὺς τραυματισμένους πολεμιστὲς, ποῦ βρίσκουν μέσα στὴ μεγάλη αἴθουσα τοῦ φαγητοῦ.

Ἡ στιγμὴ πιά φθάνει καὶ ὁ Γιαμπουδῆς ἀδειάζει τὴν πιστόλα του πάνω στὸ μπαροῦτι.

“Ἐνα τρομερὸ τράνταγμα κι' οἱ θόλοι τῶν δυὸ ἀποθηκῶν ἀνατινάσσονται σκορπιζοντας μαζί τὶς σάρκες καὶ τὰ κόκκαλα τῶν χιλίων γυναικῶν, παιδιῶν καὶ γερόντων.

Μιά τρομερὴ κολῶνα καπνοῦ καὶ μιὰ φλόγα θανατερὴ φθάνει ὡς τὸν οὐρανὸ γιὰ νὰ ξεχυθῆ πάνω στοὺς Τούρκους, ποῦ γύρω ἀπ' τὴ μονὴ καὶ μέσα στὴ μονὴ ζητοῦσαν νὰ ξεδιψάσουν στὸ αἷμα. Κάτω ἀπ' τὰ εἰρεπια τῆς πυριταποθήκης θάφτονται μαζί μὲ τοὺς χριστιανούς ὡς χίλιοι Τούρκοι.

Ἀπὸ τοὺς κλεισμένους μέσα στ' Ἀρκαδι μόνον ἑκατὸ δέκα πέντε γλύτωσαν. Οἱ ἄλλοι σκοτώθηκαν στὸ ἄγριο πάλεμά τους ἢ τουφεκίστηκαν ἀπὸ τὸ Μουσταφᾶ πασᾶ, ποῦ τοὺς ξεκαθάρισε ἅμα τοὺς πῆγαν μπρὸς του. Τουφέκισε ὅλους τοὺς ἐθελοντὲς μὲ τὸν ἀρχηγὸ τους Δημακόπουλο καὶ μαζί μ' αὐτὸ καὶ τὸν ὄπλαρχηγὸ Δασκαλάκη μπρὸς στὴν ἴδια τὴν ἥρωϊκὴ μάννα του, ποῦ συγκρατοῦσε τὴν ὀδύνη τῆς γιὰ νὰ μὴ δεῖξῃ λιποψυχία μπρὸς στὸ βάρβαρο κατακτητῆ.

Τὸ τραγικὸ αὐτὸ δράμα τοῦ Ἀρκαδιοῦ στὶς 8 τοῦ Νοεμβρίου 1866 μαθητεύτηκε σ' ὅλο τὸν κόσμον κ' ἡ συγκίνησις ποῦ δημιούργησε ἦταν γενικὴ.

Ἡ φλόγα, ποῦ ἔχε ἀνάψει ὁ ἥρωϊκὸς Γιαμπουδῆς, εἶχε φωτίσει ὅλο τὸν κόσμον κ' εἶχε συγκλονίσει τὶς ψυχὲς ἐκείνων, ποῦ ὡς τὴν ὥρα κρατιόντανε σὲ μιὰ ψυχρὴ ἀδιαφορία γιὰ τὸ νέο ἀπεγνωσμένο ἀγῶνα τῆς Κρήτης.

Ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς θλιμμένος κι' ἀγριεμένος, γιατί μέσα σέ κείνους ποῦχαν βρῆ τὸ θάνατο μὲ τὴν ἀνατίναξι, ἦταν κι' ὁ γαμπρός του, γύρισε πάλι στὰ Χανιά νομίζοντας πὼς ὁ ἀγώνας πιά τοῦ Ρεθύμνου εἶχε σβῦσει.

Πρὸς τὸ Σέλινο

Μόλις ἔφθασε στὰ Χανιά ὁ Μουσταφᾶς ὠργάνωσε μιὰ δύναμι ἀπὸ δεκαεπτὰ χιλιάδες στρατὸ καὶ ρέμπλους καὶ ξεκίνησε γιὰ τὸ Σέλινο.

Πέρασε τὸν Ὀμαλό· κτύπησε τοὺς συγκεντρωμένους ἐκεῖ ἐπαναστάτες μὲ τὸ Ζυμβρακάκη, τοὺς ἀνάγκασε νὰ ὑποχωρήσουν καὶ μπῆκε μὲς στὸ Σέλινο.

Τρελλὰ ἀπὸ φόβο τὰ γυναικόπαιδα φεύγουν πρὸς τὶς βουνοκορφές, ποὺ χιονισμένες ὅπως εἶναι γίνονται ὁ τάφος τους.

Οἱ ἐπαναστάτες κτυποῦν τοὺς Τούρκους ἀπ' ὄλα τὰ πλευρά, ἀλλὰ τὰ κτυπήματά τους δὲν τὰ αἰσθάνεται ὁ ὄγκος των.

Ὁ στόλος τῶν Τούρκων τριγυρίζει πρὸς τὰ παράλια τοῦ Σελίνου κι' ὁ ἀποκλεισμός αὐτὸς συντελεῖ στὸ νὰ ξεκαθαρίσῃ ὁ Μουσταφᾶς μιὰ ὥρα ἀρχύτερα ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες ὀλόκληρη τὴν ἐπαρχία.

Ὁ ἀποκλεισμός τῶν Τούρκων ἀπ' τὴ θάλασσα δημιουργεῖ τελεία ἔλλειψι τῶν πολεμιστῶν σὲ τροφίμα καὶ πολεμοφόδια καὶ τοὺς ἀναγκάζει νὰ τραβηχθοῦν πρὸς τὶς κορυφές τῶν βουνῶν καὶ ν' ἀφήσουν ἐλεύθερο τὸ Μουσταφᾶ πασᾶ στὴ δρᾶσί του.

Μετὰ τὸ ξεκαθάρισμα καὶ τοῦ Σελίνου, οἱ Τούρκοι περνοῦν μὲ μεταγωγικά στὸ Φραγκοκάστελλο. Ὁ Μουσταφᾶς ἔχει πληροφορηθῆ πὼς οἱ Σφακιανοὶ ἐτοιμάζονται νὰ ριχθοῦν κι' αὐτοὶ στὸν ἀγῶνα καὶ θέλει νὰ προλάβῃ.

Ὁ Τζιριντάνης καὶ οἱ ἄλλοι, ποὺ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ δὲν ἦσαν μὲ τὴν ἐπανάστασι, τὸν διαβεβαίωσαν πὼς οἱ Σφακιανοὶ δὲν ἔχουν τέτοιο σκοπὸ καὶ τοῦ ξανακάνουν τὴ δήλωσι τῆς ὑποταγῆς. Ἀλλὰ ὡς τόσο καὶ κείνοι ποὺ ἦταν ἐνάντιοι στὴν ἐπανάστασι μπρὸς τὰ δεινὰ τῶν ἀδελφῶν των δὲ μένουν ἀδιάφοροι, γιατί πονεῖ ἡ ψυχὴ των καὶ σιγά-σιγά παίρνουν μέρος στὴν ἐπανάστασι.

‘Ηουχασμένοις κι’ από τὰ Σφακιά ὁ Μουσταφᾶς προχωρεῖ πρὸς τ’ Ἀσκύφου γιὰ νὰ περάσῃ στὸν Ἀποκόρωνα. Καμμιά ἐχθρική κίνησις δὲν τοῦ δημιουργεῖ ἀνησυχία καὶ μ’ ὅλη του τὴν ἡρεμία μπαίνει μὲς τὸ Λαγγὸ τοῦ Κατρέ.

Μέσα στὸ τραγικὸ αὐτὸ φαράγγι, ποῦ πρὸ σαράντα χρόνια εἶχε γίνοι ὁ τάφος δυόμισῃ χιλιάδων Τούρκων, τὸν περιμενε ἕνα ἀπροσδόκητο θανατερό κτύπημα. Τετρακόσοι Σφακίανοι καὶ μέσα σ’ αὐτοὺς πολλοὶ ἀπὸ κείνους ποῦ τοῦ εἶχαν ὑποκριθῆ ὑποταγή, τὸν κτύπησαν ξαφνικὰ τὴν ὥρα ποῦ τὸ κύριό του σῶμα βρισκότανε στὶς δυσκολώτερες κακοτοπιές.

Μέσα στὸ θανατερό αὐτὸ φαράγγι ἀφήκε πάλι χίλιους τροκόσους νεκροὺς καὶ πήρε μαζί του χίλιους τετρακόσους βαριά τραυματισμένους.

Οἱ Τούρκοι τρελλοὶ ἀπὸ φόβο μὲς στὴν ἄγρια φύσι, τρέχοντας σὰν ξετρομαγμένα ἀγρίμια, βιαζόντανε νὰ φθάσουν στὸ ἄνοιγμα, ἀδιάφοροι καὶ ἀσυγκίνητοι στὶς ἰκετήριες οἰμωγὲς τῶν ἀδελφῶν, ποῦ ἀφήκαν πίσω τους.

Ὁ Μουσταφᾶς ἀφρισμένος ἀπὸ τὸ κακὸ του καὶ συντριμμένος ἀπὸ τὴν ντροπὴ δὲν ἐστάθηκε στὸν Ἀποκόρωνα, ἀλλὰ τραβήκτηκε μέσα στὰ Χανιά σέρνοντας τὴ σακατεμένη στρατιά του, γιατί στὸ δρόμο του τὸν κτυποῦσαν ὅλα τὰ ἐπαναστατικὰ σώματα, ποῦ γλήγορα ἔμαθαν τὴ συμφορὰ του. Ἀπὸ τοὺς δεκαεφτά χιλιάδες ποῦ πήρε μαζί του μόνον οἱ δέκα χιλιάδες γύρισαν πίσω, ἀλλὰ κι’ ἀπ’ αὐτοὺς οἱ περισσότεροι, πληγωμένοι καὶ ψυχικὰ ἐξουθενωμένοι.

Οἱ Σφακίανοι μάζεψαν ἀπὸ τὸν Κατρέ πάνω ἀπὸ δυὸ χιλιάδες τουφέκια στρατιωτικὰ πολὺ ἀνώτερα ἀπὸ κείνα ποῦ μὲ δυσκολία τοὺς ἔδιναν ἀπὸ τὶς ἀποστολές.

Τὰ πλούσια λάφυρα καὶ τὰ ὄπλα ποῦ πήραν, ἔδωκαν μιὰ ἀπροσδόκητη νέα τροπὴ στὸν ὅλο ἀγῶνα κ’ ἔκαμαν τὴν ἡρωϊκὴ ἐπαρχία τους νὰ μὴ δίδῃ πιά καμμιά σημοσία στὰ λόγια ἐκείνων ποῦ δὲν ἤθελαν νὰ ἐπαναστατήσουν. Ἄλλως τε σιγά-σιγά κι’ αὐτοὶ δεχόντανε ὡς ἀνάγκη πιά τὸ ξεσήκωμα κ’ εἶχαν πάψει νὰ ὑποστηρίζουν τὶς ἀρχικὲς τοὺς ἀντιλήψεις.

Νίκες πρὸς τ’ Ἀνατολικά

Τὸν ἴδιο καιρὸ ὁ στρατὸς τοῦ Ἡρακλείου εἶχε προ-

παρασκευάσει μιὰ ὀργανωμένη ἐκστρατεία γιὰ νὰ διαλύσῃ τὰ σώματα τοῦ Κόρακα.

Ἄλλὰ οἱ ἐπαναστάτες πληροφορημένοι ἐγκαίρως γιὰ τοὺς σκοποὺς τοῦ κατορθῶνουν νὰ τὸν κτυπήσουν στὸν Καμαριώτη καὶ νὰ τὸν ἀναγκάσουν νὰ γυρίσῃ πίσω στὸ Ἡράκλειο, ἀφήνοντας στὸ πεδίο τῆς μάχης ἑξακόσους νεκροὺς καὶ ὀκτακόσα ὄπλα.

Μιὰ ἄλλη ἡττα τοῦ πασᾶ τοῦ Ἡρακλείου στὰ Μάλλια καὶ μιὰ τρίτη στὸν κάμπο τοῦ Καστελλιοῦ ἀπὸ τὸν Κόρακα καὶ τοὺς καπετάνιους τῆς Πεδιάδος, τοῦ Λασηθιοῦ καὶ τοῦ Μεραμπέλλου, δίνει μιὰ νέα δυνατὴ τόνωσι στὸν ὅλο ἀγῶνα πρὸς τ' Ἀνατολικά.

Ἔτσι ὅλη ἡ Κρήτη παρουσιάζεται καὶ πάλι μὲ νέα φωτιὰ κ' ὁ ἀγῶνας δείχνει πὼς παίρνει τὴν πιὸ εὐχάριστη τροπὴ του.

Ἅ Ὁ Ὁμέρ πασᾶς

Ἡ Τουρκικὴ Κυβέρνησις μόλις πληροφορήθηκε τίς ἡττες τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ τὸν ἀνακάλεσε κ' ἀνέθεσε τὴ στρατηγία στὸν Ὁμέρ πασᾶ, Οὐγγρο ἐξομῶτη ποῦχε στὴν ὑπηρεσία τῆς.

Τοῦδῶκε νέο ἐκλεκτὸ στρατὸ τριάντα πέντε χιλιάδες καὶ βοηθητικὰ πολεμικὰ πλοῖα καὶ τὸν ἔστειλε στὴν Κρήτη κατὰ τὴν ἀνοιξί τοῦ 1867

Μόλις βγῆκε στὰ Χανιά ὀργανώνει ὄλες τίς στρατιωτικὲς δυνάμεις καὶ τὰ σώματα τῶν ἀτάκτων καὶ προχωρεῖ πρὸς τὰ Σφακιά, χωρίζοντας σὲ μεγάλες μονάδες τὴ στρατιά του.

Ἡ ἀντίστασις ποῦ βρίσκει μπρὸς ἀπ' τὰ Σφακιά τὸν ὑποχρεώνει νὰ ἀφήσῃ μιὰ σοβαρὰ δύναμι στρατοῦ στὸν Ἀποκόρωνα καὶ στὸ Ρέθυμνο καὶ νὰ προχωρήσῃ πρὸς τ' ἀνατολικά. Θέλει νὰ κτυπήσῃ καὶ νὰ ἐξουθενώσῃ τὴ δεύτερη φωλιά τῶν ἐπαναστατῶν, τὸ Λασηθί.

Καίγοντας καὶ σκοτώνοντας προχωρεῖ στὸ Ἡράκλειο, ὅπου τὸν περιμένει ἔτοιμος νὰ ἐνωθῇ ὁ στρατὸς τοῦ Μεγάλου Καστροῦ.

Χωρὶς χρονοτριβὴ προχωρεῖ πρὸς τὸ Καστέλλι τῆς Πεδιάδος κ' ἐκεῖ στρατοπεδεύει. Προσπαθεῖ νὰ βγῆ στὸ Λασηθί ἀπὸ τοῦ Τσοῦλι τὸ μνημα, μὰ ὁ Πετροπουλάκης

κι' ὁ Κόρακας μὲ συγκεντρωμένα ὄλα τὰ σώματα τῶν Ἐνατολικῶν ἐπαρχιῶν, τὸν κτυποῦν δυνατὰ καὶ τὸν ὑποχρῶνουν νὰ γυρίσῃ στὴ βᾶσι του, ὕστερα ἀπὸ μιὰ αἵματηρὴ ἤττα του στὶς ρίζες τῆς Κασταμονίτσας

Μετὰ λίγες μέρες κάνει νέα ἀπόπειρα ἀπὸ δυὸ σημεῖα μὲ συγχρονισμένη ἔφοδο. Ἀπὸ τὴν Ἄμπελλο κι' ἀπὸ τοῦ Τσοῦλι. Δυὸ νέες ἤττες τὸν κάνουν νὰ ἀγριεῦει ἀπὸ τὸ πείσμά του.

Κι' ὅμως ἓνα μυστικὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν Ἐμπαρο ἐξασφαλίζει τὸ ἀνέβασμα τριῶν ταγματῶν του στὰ νῶτα τῶν πολεμιστῶν.

Ἡ ἀπροσδόκητη κακοτυχία ἀναγκάζει τοὺς ἐπαναστάτες νὰ τραβηχθοῦν στὶς ἀνατολικὰς ρίζες τῶν Λασηθιωτικῶν βουνῶν.

Ὁ Τουρκικὸς στρατὸς ξεχύνεται μέσα στὸ Λασηθί. Μάχες πολύνεκρες γίνονται μέσα στὸν κάμπο καὶ ὁ Ἰσμαήλ πασᾶς, ποῦχει στείλει ὁ Ὁμέρ, στρατοπεδεύει στὸ Ψυχρό, ἀπὸ ὅπου, ὅπως λέει ἡ παράδοσις, ἦταν ἡ καταγωγή του.

Ὁ Ἰσμαήλ πασᾶς θὰ μπορούσε νὰ κτυπήσῃ ἀποτελεσματικὰ τοὺς ἐπαναστάτες καὶ νὰ ἐρημώσῃ τὸ Λασηθί. Κι' ὅμως κρατήθηκε σὲ μιὰ περίεργη ἀδιάφορη στάσι.

Αὐτὸ τοῦ κόστισε τὴ ζωὴ του, γιατί μόλις κατέβηκε κάτω στὸ Καστέλλι ὁ Ὁμέρ τὸν δηλητηρίασε. Ὁ Ὁμέρ ἔστειλε ἄλλο πασᾶ καὶ συμπλήρωσε τὸ ἔργο τῆς καταστροφῆς τοῦ Λασηθιοῦ.

Ἐρήμωσις τῶν Δυτικῶν

Μετὰ τὴν ἔκστρατείαν του αὐτὴ τράβηξε πάλι πρὸς τὰ δυτικὰ περνώντας ἀπ' ἄλλους δρόμους, γιὰ νὰ συμπληρώσῃ τὴν καταστροφὴν καὶ τὴν ἐρήμωσι μὲ τίς σφαγὰς καὶ τὴ φωτιά.

Ἀλλὰ στὸ δρόμο του τὸν παρενοχλοῦν τ' ἀδιάκοπα κτυπήματα τῶν ἐπαναστατῶν, ποῦ παραμονεύουν τὸ πέρασμά του.

Οἱ καταστροφῆς κ' οἱ σφαγὰς ἀντὶ νὰ ἐλαττώσουν τὴν ὀρμητικότητά τῶν Ἑλλήνων μεγαλώνουν τὸν πόνο τους καὶ τὸ πείσμά τους.

Ὁ Ὁμέρ πασᾶς θέλει νὰ μῆ στὰ Σφακιά καὶ νὰ

κτυπήση τούς Σφακιανούς, γιά νά πάρη έκδίκησι γιά τή συμφορά τοῦ Κατρέ.

Διαλέγει τ' ἀνατολικά περάσματα σάν πιό εὐκόλα καί κατορθώνει νά μῆ ἴσιν πολὺπαθη ἐπαρχία.

Εὐτυχῶς οἱ Εὐρωπαῖοι εἶχαν πληροφορηθῆ τίς βαρβαρότητες τοῦ κι' εἶχαν διατάξει τὰ πολεμικά πλοῖά τους νά παίρνουν τὰ γυναικόπαιδα. "Ἐτσι τὰ παιδιὰ κ' οἱ γυναῖκες τῶν Σφακιῶν γλύτωσαν ἀπ' τή σφαγή. Ἀλλά ἡ ἐπαρχία δὲν ἐγλύτωσε τὴν ἐρήμωσι.

Σ' ὄλο αὐτὸ τὸ διάστημα οἱ Σφακιανοὶ τὸν κτυποῦσαν ἀκατάπαυτα ἀπὸ παντοῦ. Ἀλλά μπρὸς στὸν ὄγκο τοῦ ἐχθροῦ ἀναγκάστηκαν νά τραβηθοῦν πρὸς τὰ βουνά.

Μῆτε σπίτι, μῆτε ἐκκλησία, μῆτε δένδρο, μῆτε φυτὸ δὲν ἀπόμεινε πιά στὰ Σφακιά. Ἡ σιωπὴ τῆς ἐρημίας βασιλευσε ἀπὸ τὴν μιὰ ἄκρη ὡς τὴν ἄλλη.

Τοποθέτησε σὲ πολλὰ μέρη ἰσχυρὲς φρουρὲς καί γιά ν' ἀποφύγῃ στὸ γυρισμὸ τοῦ πέρασμα ἀπὸ τὸν Κατρέ, μαίνει στὰ πολεμικά καράβια καί γυρίζει στὰ Χανιά.

Ἀλλά δὲν προφτάνει νά φτάξῃ καί οἱ Σφακιανοὶ κτυποῦν τίς φρουρὲς κι' ὅσοι Τοῦρκοι δὲν προφτάνουν νά φύγουν, σκοτώνονται καί ἡ ἡρωϊκὴ ἐπαρχία ἐλευθερώνεται καί πάλι.

Μ' ὅλες αὐτὲς τίς καταστροφὲς ποὺ χρειάστηκαν ἑκατὸ χιλιάδες Τουρκικὸ στρατὸ γιά νά γίνουν, εἶδε ἡ Τουρκικὴ Κυβέρνησις πὼς δὲν εἶχε κατορθώσει νά πετύχῃ κανένα ἀποτέλεσμα.

Ἡ πίεσις ἄλλως τε τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων, ποὺ εἶχαν ἀρχίσει νά διαμαρτύρουνται γιά τίς βαρβαρότητες τοῦ Ὁμερ πασᾶ, ἀνάγκασε στὸ τέλος τὸ Σουλτάνο νά στείλῃ τὸ Μεγάλο Βεζύρη τοῦ Ἀαλή πασᾶ καί νά ζητήσῃ κάποια συνεννόησι μὲ τὸν ἐπαναστατημένο λαό.

Ὁ Μεγάλος Βεζύρης τοὺς ζήτησε νά στείλουν ἀντιπροσώπους, γιά νά συζητήσουν μαζί του τὰ Κρητικὰ ζητήματα, δηλώνοντας πὼς εἶναι πρόθυμος νά συζητήσῃ τὸ κάθε τι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἔνωσι.

Οἱ Πρόξενοι τοὺς συμβούλευαν νά δεχθοῦν, γιὰτὶ ἂν ἐπέμεναν θάχαναν καί τὰ προνόμια ποὺ τοὺς ἔδιναν τώρα οἱ Τοῦρκοι.

Οἱ ἀρχηγοὶ ὁμως καί οἱ καπετάνιοι εἶχαν ὀρκισθῆ πὼς μόνο μὲ τὴν ἔνωσι θά θεωροῦσαν τὸν ἀγῶνα τελειωμένο. "Ἀλλως τε καί ὅλοι ἀπ' ἔξω ποὺ βοηθοῦσαν τὸν

ἀγώνά τους τούς ἔγγραφαν καί τούς ἐξώρκιζαν νά ἐπιμένουν στήν ἔνωση, γιατί οἱ πληροφορίες πού εἶχαν ἀπό διπλωματικές πηγές τούς ἔδειχναν πώς θά πετύχαινε ἡ ἐπιμονή των.

Ἔτσι δὲν κατωρθώθηκε τίποτε ἄλλο παρὰ νά κρατηθῆ ἡ μέσα στά φρούρια καί στά ὄχυρά μέρη ὁ στρατός, ἀλλά καί σιγά-σιγά νά κτίζη σ' ὅλη τὴν Κρήτη καί σ' ὅλα τὰ δύσκολα περάσματα δυνατούς κουλέδες. Στους κουλέδες αὐτούς οἱ Τούρκοι ἔβαλαν ἰσχυρές φρουρές κι' αὐτές παρεμπόδιζαν τὴν κίνησι τῶν σωμάτων.

Σιγά-σιγά οἱ ἐπαναστάτες κτυποῦσαν καί τούς κουλέδες κι' ὁ ἀγώνας κρατήθηκε ἕνα ἀκόμα χρόνο.

Κατὰ τὸ Δεκέμβριο ὅμως τοῦ 1868, πού ἡ Προσωρινὴ Κρητικὴ Κυβέρνησις βρέθηκε στὸ ἀπροχώρητο, ἀναγκάστηκε νά δεχθῆ τὰ προνόμια πού τούς πρόσφεραν, ἀφ' οὗ ὁ στενὸς ἀποκλεισμός πού εἶχαν κάμει στήν Κρήτη ἄφηνε τὰ λίγα σώματα πού εἶχαν ἀπομείνει ὄχι μόνο χωρὶς πολεμοφόδια ἀλλὰ καί χωρὶς ψωμί.

Ἔτσι τελείωσε ἡ μεγάλη αὐτὴ ἐπανάστασις, πού πότισε πάλι τὸ μαρτυρικὸ νησί μὲ ποτάμια ἀπὸ αἷμα. Ἦξεραν ὅμως κείνοι πού κρεμοῦσαν τὰ ὅπλα τους, πώς γιὰ λίγο καιρὸ θά τὰ εἶχαν κρεμασμένα καί ὑποτάχθηκαν μὲ τὴν ἐλπίδα καί τὴν πεποίθησι νέου ξεσηκωμοῦ.

Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1878

Δὲν περνοῦν δέκα χρόνια καί νέα πάλι ἐπανάστασις ξεσηκώνει τὸ νησί. Ὁ Ρωσοτουρκικὸς πόλεμος δίδει τὴ νέα εὐκαιρία καί ὁ νέος ἀγώνας ἀρχίζει.

Οἱ Τούρκοι προσπάθησαν εὐθύς ὡς ἔμαθαν τὴν ἐπαναστατικὴν κίνησι νά τὴν προλάβουν κι' ἔβγαλαν γρήγορα στρατὸ γιὰ νά τὴν κτυπήσουν. Ἀλλὰ οἱ Κρητικοὶ παρασκευασμένοι, τούς κτύπησαν δυνατὰ καί τούς ἔκλεισαν στὰ φρούριά τους.

Ἐγίναν ἀρκετὲς σοβαρὲς μάχες πρὸς τὸν Ἀποκόρωνα, στὸ Ρέθυμνο καί στὴ Γεράπετρο καί κατώρθωσαν οἱ ἐπαναστάτες μὲ μιὰ γρήγορη καί ὀρμητικὴ δρᾶσι νά χαλάσουν πολλοὺς ἀπὸ τούς πύργους των. Ἡ ὀρμητικὴ τους δρᾶσι παράλυσε κάθε Τουρκικὴ ἐνέργεια κ' ἔτσι χριστιανοὶ καί Τούρκοι ἄφησαν τὴ λύσι τοῦ ἀγῶνος στὴ γενικὴ ἐξέλιξι πού θᾶχε ὁ Ρωσοτουρκικὸς πόλεμος.

Μὲ τὸν πόλεμο καὶ τὴν ἥττα ποῦχε πάθει ἡ Τουρκία καὶ τὸ Κρητικὸ ζήτημα, ὅπως κι' ὅλα τ' ἄλλα, ἤλθε στὸ σὺνέδριο τοῦ Βερολίνου. Δυστυχῶς ὅμως ἡ ἔνωσις ἀντίκρουσε τὴν ἄρνησι τῆς Ἀγγλίας κ' ἔτσι ἡ δυστυχισμένη μας πατρίδα δὲν κατώρθωσε οὔτε τότε νὰ ἐλευθερωθῇ. Ἡ ἐπανάστασις ὅμως αὐτῆ, πού δὲν ἐστοίχισε πολὺ αἷμα στὸν Κρητικὸ λαό, πρέπει νὰ θεωρηθῇ μιὰ σοβαρὰ ἐπιτυχία. Μὲ τὰ προνόμια, πού ἐπέτυχε ἡ σύμβασις τῆς Χαλέπας, πού ἐθεωρήθη ἡ μεγαλυτέρα ἐπιτυχία τῶν Κρητικῶν ἐπαναστάσεων ὡς τότε, ἐξασφαλίσθηκε μιὰ σοβαρὰ βελτίωσις τῆς ζωῆς τῶν χριστιανῶν τῆς Κρήτης καὶ ἔφερε τὸν πρῶτο χριστιανὸ Γενικὸ Διοικητῆ, τὸν Ἰ. Φωτιάδη.

Ἄλλὰ ὅτι παραδέχθησαν καὶ ὑπέγραψαν οἱ Τούρκοι στὴ σύμβασι τῆς Χαλέπας, ὅταν τοὺς πιέζε ἡ ἀνάγκη, γρήγορα ἀθέτησαν, γιὰ νὰ δημιουργήσουν νέας ἀποδοτικὰς πιέσεις κατὰ τῶν χριστιανῶν.

Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1889

Εὐθὺς μετὰ λίγα χρόνια οἱ Τούρκοι βρῆκαν εὐκαιρία ἀπὸ τὴ ψυχικὴ διάσπασι τῆς συνοχῆς τῶν Κρητικῶν μὲ τὸ χωρισμὸ τους σὲ ξυπόλυτους καὶ καραβανάδες, ὅπως εἶχαν χωρίσει τότε τοὺς κυβερνητικοὺς καὶ τοὺς ἀντιπολιτευομένους καὶ κατήγησαν σιγά-σιγά τὰ προνόμια τῶν χριστιανῶν ἐπιβάλλοντας σκληρὰ καὶ πιεστικὰ τὴν ἰσχύ των σ' ἄν κατακτητὲς ἀπερίσκεπτοι.

Μόλις ἄλλα δέκα χρόνια περνοῦν ἀπὸ τὴν τελευταία ἐπανάστασι καὶ νέα πάλι συνταράσσει τὴν Κρήτη.

Τόσο οἱ Τούρκοι τῆς Κρήτης, ὅσο καὶ ἡ ἴδια ἡ Τουρκικὴ κυβέρνησις, δὲν μπορούσαν νὰ ἀνεχθοῦν τὰ προνόμια ποῦχαν ἐξαναγκασθῇ νὰ δώσουν στοὺς Χριστιανοὺς τὸ 1878 καὶ ζητοῦσαν αἰτία νὰ τὰ καταργήσουν. Ἡ Τουρκία ἀφ' οὗ ἔπιασε πολλὰ ἐπίκαιρα στρατιωτικὰ σημεῖα στὴν ὕπαιθρο, κατήγησε τὰ προνόμια τῆς συνθήκης τῆς Χαλέπας καὶ ἐπέβαλε νέους βαρεῖς φόρους. Ἄλλὰ ἡ Μεταπολιτευτικὴ ἐπιτροπὴ πού ἐσχημάτισε τὸ 1895 ὁ Μ. Κούνδουρος ἐπαναστατεῖ καὶ πάλι τὴν Κρήτη.

Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1896

Ἐν ᾧ ἀρχικῶς λίγοι μόνο ἄνδρες χωρὶς προσυνεν-

νόησι σχημάτισαν τὸν πυρήνα τῆς νέας ἐπαναστάσεώς, πολὺ γρήγορα κατορθώνουν τὸ γενίκευμά της. Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1896 ἐπέτυχε εὐρύτατα προνόμια καὶ τὸ σπουδαιότερο, τὴ μετὰ κλησὶ ξένων Μαυροβουίνων ὀργανωτῶν τῆς Χωροφυλακῆς, ποὺ ἐπέβαλαν οἱ Εὐρωπαῖοι μετὰ τὴ σφαγὴ τῶν Χανίων μπρὸς στὰ μάτια τῶν Προξένων.

Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1897

Ἄλλὰ δὲν πρόφθασαν οἱ Μαυροβούνιοι ν' ἀναλάβουν κὰν ὑπηρεσία καὶ νέα ἐπανάστασις προκαλεῖται ἀπὸ τὴν ἀγριότητα τῶν Τουρκοκρητῶν. Δὲν ἤθελαν νὰ παραδεχθοῦν τὰ προνόμια καὶ κατώρθωσαν νὰ φέρουν γενικὴ ἀναστάτῳσι μὲ τὶς νέες σφαγές τῶν Χανίων.

Ἡ ἀπειθεια καὶ ἡ ἀνταρσία τῶν Τούρκων πρὸς τ' ἀποφασισμένα, ἦταν ὑποκίνησις τῆς ἴδισις τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, ποὺ ἤθελε νὰ βρῆ πάτημα ν' ἀκυρώσῃ τὰ προνόμια ποὺ εἶχε παραχωρήσει.

Ἄλλὰ τὸ δημιούργημά της, ἡ τελευταία αὐτὴ Κρητικὴ ἐπανάστασις, ἔγινε καὶ αἰτία νὰ χάσῃ τελειωτικὰ πιά τὴν Κρήτη.

Ὁ ἀγὼνας ἄρχισε τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1897. Σώματα ἰσχυρὰ ἐπαναστατικὰ ἀνάγκασαν τοὺς Τούρκους νὰ κλειστοῦν πάλι στὶς πολιτεῖες, τοὺς Χριστιανοὺς τῶν πόλεων νὰ ξαναφύγουν στὴν Ἑλλάδα, καὶ τὸν πόλεμον ν' ἀρχίσῃ πιά ὀργανωμένους καὶ συστηματικούς.

Τὰ γεγονότα εἶναι ἀκόμα σχεδὸν νωπὰ καὶ πολλοὶ ἐνθυμοῦνται, ἔστω καὶ ὡς παιδιὰ, τὶς διάφορες φάσεις τοῦ ἀγῶνος. Στὴν ἐπανάστασι αὐτὴ ποὺ ἐφέρετο ὁ Κρητικὸς χριστιανικὸς λαὸς ὡς ἀνεύθυνος, γιατί δὲν ἦταν ὁ δημιουργὸς της, παρουσιάσθη τὸ ἐξαιρετικόν, πὼς αἱ Εὐρωπαϊκαὶ Δυνάμεις εὐθὺς ἀπ' τὴν ἀρχὴ μὲ ἀντιπροσωπευτικούς στόλους παρακολουθοῦσαν τὴν ἐξέλιξιν της καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις, πιεζομένη ἀπὸ τὴν κοινὴ γνώμη, πρῶτη φορὰ ἔστειλε δικὸν της στόλον μὲ τὸν Πρίγκηπα Γεώργιον, γιὰ νὰ παρεμποδίσῃ τὴν ἀπόβασιν νέου Τουρκικοῦ στρατοῦ.

Στὴν Εὐρωπαϊκὴ αὐτὴ δρᾶσιν συνετέλεσαν δυὸ σοβαρότατοι λόγοι. Πρῶτον γιατί ἀπ' τὴν ἀρχὴ αἱ Δυνάμεις ἐθεώρησαν τὴν ἐπανάστασι αὐτὴ ὡς ἀπειθεια τῆς Τουρκίας πρὸς τ' ἀποφασισμένα καὶ δεύτερον, γιατί εὐθὺς ἀπ' τὴν

ἀρχὴ φάνηκαν οἱ πόθοι τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, νὰ παρασύρῃ τὴν κυβέρνησίν του σὲ πολεμικὴ δρᾶσιν στὴν Κρήτη, κ' οἱ Εὐρωπαῖοι ἤθελαν νὰ προλάβουν τὸν παρασυρμὸ τῆς σὲ πολεμικὴ ἐνέργεια γιὰ λόγους γενικωτέρους. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ὅμως ἀφῆκε νὰ παρασυρθῇ ἀπὸ τὴν καπηλικὴν δημαγωγίαν, ποῦ ὠργιάζεε στὰ χρόνια ἐκεῖνα, σ' ἓνα ἄστοχο ἀγῶνα, ποῦ ἐστοίχισε ἀργότερα πολὺ ἀκριβὰ στὸ Κράτος, γιὰ τὸ ζημίωσε ὕλικά καὶ ἠθικά σὲ βαθμὸ πρωτοφανῆ γιὰ τὴν ἐλεύθερην ζωὴ του.

Αἱ δυνάμεις ἀναγκάσθησαν νὰ ἐκδηλώσουν ἐνεργότερα τὴν ἐπέμβασίν τους καὶ νὰ βγάλουν ἀγῆματα στὶς πόλεις, γιὰ νὰ περιορίσουν τὶς ἐχθροπραξίες ἔξω ἀπὸ τὰ Κάστρα. Στὴν ἐνέργειαν αὐτὴν στὴν ἀρχὴ ἦσαν σύμφωνοι καὶ αἱ ἕξ Δυνάμεις, γιὰ τὴν ἀπὸ μὴν ἐπέβλεπε τὴν ἄλλη γιὰ τὴν δρᾶσίν της στὴν Κρήτη, καὶ καθεμιὰ αἰσθανότανε τὴν ἀνάγκην νὰ παρακολουθῇ τὴν ἐνέργειαν τῶν ἄλλων ἀπὸ κοντά. Μὰ γρήγορα ἡ Γερμανία καὶ ἡ Αὐστρία, δηλωμένους φίλους τῆς Τουρκίας, ἀπέσυραν τ' ἀγῆματά τους καὶ τοὺς στόλους των κ' ἀφῆκαν τὶς τέσσαρις ἄλλες νὰ δράσουν μὲ ἴδια των εὐθύνων καὶ ἴδιον καθεμιὰ λογαριασμὸν.

Ἐν τῷ μεταξῷ αἱ πολεμικαὶ ἐπιχειρήσεις ἐξασκολούθησαν σ' ὅλην τὴν Κρήτην μὲ ἀποτελέσματα ἀρκετὰ σοβαρὰ γιὰ τοὺς χριστιανοὺς. Ἡ παρουσία τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ μὲ τὸ συνταγματάρχην Βάσσο, ποῦ εἶχε ὑποχρεωθῇ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις, πιεζομένη ἀπὸ τὴν κοινὴν γνώμην, νὰ στείλῃ μετὰ τὴν σφαγὴν τῶν Χανίων, εἶχε ἀυξήσει τὴν ἠθικὴν ἀντοχὴν τῶν ἐπαναστατημένων.

Κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ ἡ ἐκδικητικὴ σφαγὴ τῆς Σητείας καὶ οἱ ἀλλεπάλληλες πολεμικὲς ἀτυχίες τῶν Τούρκων, τοὺς ἐφαντίσαν καὶ αἱ μάχαι μπρὸς σ' ὅλα τὰ φρούρια ἐξασκολουθοῦσαν μὲ πείσμα.

Στὴν ὑπαιθρον χώρα ποῦ οἱ χριστιανοὶ κρατοῦσαν, σιγά-σιγά εἶχε δημιουργηθῆ μὴν πλάσματικὴ δημοκρατικὴ πολιτεία καὶ ἡ τάξις μιᾶς σχετικῆς πειθαρχίας πρὸς ἀγράφους νόμους εἶχε ἀρκετὰ ἐπιβληθῆ. Παρ' ὅλην ὅμως αὐτὴν τὴν πειθαρχίαν ἡ ἀσφάλεια γιὰ τὰ μεμονωμένα ἄοπλα ἄτομα δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐξασφαλισθῇ παρ' ὅλες τὶς προσπάθειας τῶν τοπικῶν ἐπιτροπῶν.

Ὁ Κρητικὸς λαὸς συσσωματωμένος ἐνίσχυε τὶς φρουρὰς γύρω ἀπ' τὰ Κάστρα καὶ μὲ ἄνδρας καὶ μὲ τακτικὰς τροφοδοσίας. Ἐτοίμω ὁ ἀγῶνας πῆρε τὴν μορφήν μιᾶς μονί-

μου καταστάσεως, πού ἔτεινε νά κρατῆ τοὺς τούρκους κλεισμένους στὰ Κάστρα τους καὶ τοὺς χριστιανοὺς ἐλεύθερους ν' αὐτοδιοικοῦνται.

Ἄν δὲν ἐξεβίαζαν οἱ δημαγωγοὶ τὴν Ἑλληνικὴ κυβέρνησι νά κάμῃ τὸν ἄστοχο πόλεμο καὶ ἂν δὲν ἀκολουθοῦσε ἡ φυσικὴ ἤττα, πού τόσο σοβαρὰ ἐπλήγωσε καὶ τὴν ψυχικὴ καὶ τὴν οικονομικὴ ὑπόστασι τῆς Ἑλλάδος, ὁ ἀγώνας πάνω στὴν Κρήτη θ' ἄπαιρνε ἄλλη μορφή κι' ἀπὸ τότε θὰ ἐδίδετο ἄλλη λύσις στὸ Κρητικὸ ζήτημα. Ἡ λύσις τῆς ἡγεμονίας.

Ἄλλὰ ἡ μοῖρα τὸ θέλησε νά ἐπαληθεύσῃ καὶ πάλι τὸ «οὐδὲν κακὸν ἀμιγὲς καλοῦ» καὶ μὲ τὴν καθυστέρησι πού ἔφερε ὁ ἄτυχος Ἑλληνοτουρκικὸς πόλεμος, ἐν ᾧ περιεμειναι μείωσι τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ἀγώνος τῆς Κρήτης, πού θ' ἀναγκαζότανε νά περιορισθῇ στὴν παροχὴ προνομίων μὲ χριστιανὸ Γενικὸ Διοικητὴ ἢ ἡγεμόνα, πού θ' ἄχε ἄμεσο ἐξάρτησι ἀπὸ τὴν Πύλη, διαδρατιζονται τὰ τραγικὰ γεγονότα τοῦ Ἡρακλείου καὶ ἡ λύσις πέρνει ἄλλη ὀριστικὴ πιά μορφή.

Τὰ γεγονότα τοῦ Ἡρακλείου ἔχουν ὡς ἐξῆς. Ἡ ἐκτελεστικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς ἐπαναστατικῆς συνελεύσεως, πού εἶχε ἀναλάβει νά διοικῇ προσωρινῶς τὴν Κρήτη μὲ τὸ ἐκτελεστικὸ της, εἶχε ὀρίσει ὑπαλλήλους γιὰ τὴν παραλαβὴ τοῦ Τελωνείου Ἡρακλείου. Οἱ Ἄγγλοι θέλησαν στίς 25 Αὐγούστου τοῦ 1898 νά τοὺς ἐγκαταστήσουν. Οἱ Τούρκοι ἀγρίεψαν καὶ ἐπετέθησαν κατὰ τῆς ἀγγλικῆς φρουρᾶς. Ἡ φρουρὰ ἐπυροβόλησε κατὰ τοῦ ὄχλου. Οἱ Τούρκοι παρακινούμενοι ἀπὸ τοὺς πρωτουργοὺς ἐπετέθησαν κατὰ τῶν Ἄγγλων. Ἐσκοτώσαν δεκαεπτὰ στρατιῶτες, ἔδωκαν φωτιὰ στὰ Χριστιανικὰ καταστήματα ἀφ' οὔ τὰ διήρπασαν καὶ ἄρχισαν τὴ σφαγὴ. Ἄνω ἀπὸ τρακόσοι ὑπολογίζονται κείνοι πού σφάγησαν καὶ ὅλη ἡ κάτω πόλις πρὸς τὸ λιμάνι γίνηκεν ἐρείπια.

Οἱ ἐπαναστάτες ἀπὸ τίς ἐπαρχίεις μαζεύτηκαν γύρω ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο καὶ πολλὰς χιλιάδες ἀπειλοῦσαν ἀπ' ἔξω τὴν πόλι πού ἐκαίετο. Ἀγωνιοῦσαν γιὰ τὴν τύχη τῶν χριστιανῶν πού ἦσαν κλεισμένοι μέσα στὸ φρούριο. Ἡ βοήθειά τους ὁμως θεωρήθηκε περιττή, ἀφ' οὔ σὲ λίγες ὥρες ὀλόκληρος ἀγγλικὸς στόλος μὲ τὸ Ναύαρχο Νόελ ἔφθασε ἔξω ἀπ' τὸ λιμάνι.

Οἱ Ἕλληες ἐκρέμασαν δεκαεπτὰ Τούρκους ποὺ ἐξηκρίβωσαν ὡς πρωταιτίους τῆς σφαγῆς καὶ τὰ γεγονότα αὐτὰ ραγδαῖα ἔδωκαν ἄλλη ριζικώτερα πιά λύση στὸ Κρητικὸ ζήτημα.

Ὁ Τουρκικὸς στρατὸς φεύγει διωγμένος ἀπὸ τὰ μικτὰ εὐρωπαϊκὰ ἀγήματα καὶ ὁ Πρίγκηψ Γεώργιος Ὑπάτος Ἀρμοστής τῶν Δυνάμεων ἐν Κρήτῃ φθάνει στὴ Σούδα στίς 9 Δεκεμβρίου 1898 μέσα στὸν τρελλὸ ἐνθουσιασμὸ τοῦ ἐλευθερωμένου λαοῦ ποὺ τρέχει νὰ καταθέσει στὰ πόδια του τὰ περίφημα τουφέκια του, ποὺ αἰῶνες ὀλόκληρους τραγουδοῦσαν τὸ τραγοῦδι τοῦ θανάτου.

Τὸ αἱματωμένο νησί μας ἐρημωμένο ἀπὸ τὴ φωτιά τοῦ πολέμου ἀνετρίχιασε στὸ ξεδιάλυμα τοῦ ὀνείρου ποὺ συνεπῆρε χιλιάδες χιλιάδων ψυχές ἡρώων καὶ μὲ δάκρυα στὰ μάτια γονατιστοὶ μπρὸς τοὺς τάφους τῶν χαμένων παλληκαριῶν ἄκουε τὸν ποιητὴ, ὄλο τρέμοντας, νὰ ψάλλῃ τὸ τραγοῦδι τῆς δόξης καὶ τῆς νίκης.

Μὲς στὸ αἶμα βουτημένη
μὲ πληγὲς νωπὲς ἀκόμα
ἀπὸ τῆς Κρήτης τ' ἅγιο χῶμα
ξεπετάχθῃ ἡ λευθεριά!

Κι' ἀγκαλιάζοντας τὴ δόξα
τὴ δαφνοστεφανωμένη
παίρνει δρόμους κι' ἀνασταίνει
πολιτεῖες καὶ χωριά!

Χαιρετοῦν τὸν ἐρχομὸ τῆς
βροντερόφωνα τουφέκια
κι' ἀστραπὲς κι' ἀστροπελέκια
χύνουν λάμψι περισσή.

Καὶ φωνὴ παλληκαρίσια
ἀπ' τὴν Ἰδη κατεβαίνει
χαῖρε, ὦ Κρήτῃ, ἀνδρειωμένη,
Χαῖρε ἐλεύθερο νησί!

Τέλος

ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΣΤΟ ΞΕΡ/Ι
ΤΗΛ. 96890 - ΧΑΝΙΑ
ΒΙΒΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ

